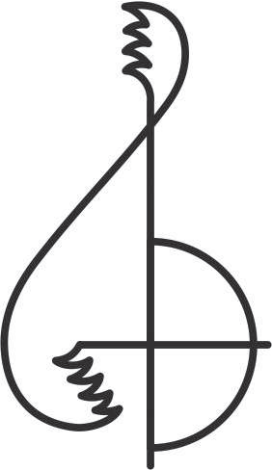






*Зондджынæн  
æппæт дуне дæр —  
фыдыбæстæ*



# НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ  
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

---

Издается с мая 1934 года

**Главный редактор**  
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

**Редакция**  
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА  
Редактор отдела прозы – Борис ГУСАЛОВ  
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ  
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

**Редакционный совет**  
Гастан АГНАЕВ, Руслан БЗАРОВ,  
Зелим БАТАЕВ, Клавдия ДЖУСОЕВА,  
Станислав КАДЗАЕВ, Анатолий КУСПАЕВ,  
Анжела КУДЗОЕВА

Владикавказ,  
2022

# МАХ

**2**  

---

2022

# ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-  
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

---

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

**Сæйраг редактор**  
ХЕТАГКАТЫ Оксанæ

**Редакци**  
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ  
Прозæйы хайады редактор – ГУСАЛТЫ Барис  
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз  
Критикæ æмæ публицистикайы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

**Редакцион совет**  
АГЪНАТЫ Гæстæн, БЗАРТЫ Руслан,  
УАТАТЫ Зелим, ДЖУСОЙТЫ Клавæ,  
КЪАДЗАТЫ Станислав, КЪУСРАТЫ Анатоли,  
КУЫДЗОЙТЫ Анжелæ

Дзæуджыхъæу,  
2022

## НОМЫРЫ ИС:

|                                                                                              |    |
|----------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Æмдугоны хъуыдытæ .....                                                                      | 5  |
| Уазæг – Хуыцауы уазæг! .....                                                                 | 6  |
| Абу ИСМАИЛОВ. Рæсугъд цардыл æууæндын... <i>Æмдзæвгæтæ</i> .....                             | 7  |
| Муса БЕКСУЛТАНОВ. Донбакæлæн «Крест». <i>Радзырд</i> .....                                   | 17 |
| Муса АХМАДОВ. Къахыр, сæфт рæстæг. <i>Радзырд</i> .....                                      | 43 |
| Адам АХМАТУКАЕВ. Кæй аххосæй у а дуне гаффутт<br><i>Æмдзæвгæтæ</i> .....                     | 54 |
| Сулиман МУСАЕВ. <i>Радзырдтæ</i> .....                                                       | 60 |
| Розæ МЕЖИЕВА. <i>Æмдзæвгæтæ</i> .....                                                        | 77 |
| Иса ЗАКРИЕВ. <i>Радзырдтæ</i> .....                                                          | 83 |
| Лидия ДОВЛЕТКИРЕЕВА. Бирæгъы фæлгонц цæцæйнаг сфæл-<br>дыстадон зондахасты. <i>Уац</i> ..... | 88 |
| Саламбек АЛИЕВ. Фæивгъуыйы сæмæ æнæхъæн æнус... <i>Уац</i> .....                             | 98 |

### НЫХАС СФÆЛДЫСТАДЫЛ

|                                 |     |
|---------------------------------|-----|
| ГУСАЛТЫ Барис. Дзырд цæра ..... | 104 |
|---------------------------------|-----|

### АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

|                          |     |
|--------------------------|-----|
| Цæцæйнаг аргъæуттæ ..... | 108 |
|--------------------------|-----|

### ЦÆЦÆЙНАГ ЗОНДЫ АВНАЛÆНТÆ

|                                                    |     |
|----------------------------------------------------|-----|
| Хæлар зæрдæ – цæргæбонтæм. <i>Æмбисæндтæ</i> ..... | 110 |
|----------------------------------------------------|-----|

### АРФÆЙАГ ХЪÆППÆРИС

|                                                                                    |     |
|------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ТЪЕХТЫ Тамерлан. «Мах дуг»-ы литературон преми:<br>фыццаг къахдзæф фæрæстмæ! ..... | 113 |
| ДЖУССОЙТЫ Альберт. Хорзы бацауын – амонд! .....                                    | 118 |
| БОКОТЫ Эльбрус. Фарнтауджытæ .....                                                 | 119 |

### АИВАД, КУЛЬТУРÆ

|                                                  |     |
|--------------------------------------------------|-----|
| Ирыстон æмæ цæцæн: культурон бастдзинаedtæ ..... | 120 |
|--------------------------------------------------|-----|

### ФЫССÆГ ÆМÆ ХЪЫСМÆТ

|                                        |     |
|----------------------------------------|-----|
| ЦГЪОЙТЫ Хазби. Уыцы уæззау бонтæ... .. | 123 |
|----------------------------------------|-----|

### ТÆФÆРФÆС

|                                 |     |
|---------------------------------|-----|
| <b>БРЫТЪИАТЫ АСЛÆНБЕГ</b> ..... | 143 |
|---------------------------------|-----|

|                                   |     |
|-----------------------------------|-----|
| <b>МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ</b> ..... | 144 |
|-----------------------------------|-----|

# АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ



*Цыфæнды адæмыхаттæн дæр йе стырдæр хæзна у йе ‘взаг. Евзаджы рæзтæн ахъазгæнæг та у уыцы адæмыхатты литературæ... Адæм сæрибар сты, се ‘взаг сæрибар куы уа, уæд. Евзаг дæлдзыныг кæм кæной, уым дзыллæ дæр сæрибар нæ уыдзæн. Адæм, кæй зæгъын æй хъæуы, æнæ сæ мадæлон æвзагæй дæр цæрдзысты, æрмæст уæд адæм нæ, фæлæ цавæрдæр æбæрæг удгоймæгтæ уыдзысты...*

*Леча Абдулаев,  
Цæцæны Республикæйы адæмон поэт,  
Цæцæны паддзахадон  
университеты кадджын профессор,  
Уæрæсейы фысджыты цæдисы уæнг*

## УАЗÆГ – ХУЫЦАУЫ УАЗÆГ!

Фыдæлтæй нын цы хæзнатæ баззад, уыдонæн сæ ахсджиагдæртæ сты сыхаджы хорзæх, адæмимæ хæларæй цæрын, уазæгæн, раст цыма æцæгдæр дæ Хуыцауы хай у, афтæ балæггад кæнын. Æмæ куыннæ, кæд æмæ адæмы 'хсæн зæрдæзæгъгæ ахастдзинадтæй райгуыры бæрзонд цин æмæ фæрныгад. Уыдон фидар бындур сæвæрынц канд кæстæрты, сыхæгты, æмхъæуккагты бæллиццаг сомбонæн нæ, фæлæ ма æгас нацийы хæрзæбонæн дæр.

Журналы цы куырыхон хистæртæ куыста, уыдон сæ фæстæ ныууагътой цæрæццаг традицитæ. Махæн нæ хæс у, сæ рухс ном аргæйæ, адарддæр кæнын сæ арфæйаг хъуыддæгтæ.

Ацы номыры нæ уазджытæ сты нæ сыхаг Цæцæны Республикаейы фысджытæ. Уæ размæ уын хæссæм сæ уацмыстæ алы литературон жанр-ты ирон æвзагмæ тæлмацæй. Ацы аз цæцæны национ журнал «Вайнах»-ы та мыхуыры рацæудзысты нæ фысджыты уацмыстæ цæцæйнаг æвзагмæ тæлмацгондæй.

Ацы хъуыддаг бар дæтты кæрæдзийы хъуыдытæ, сагъæстæ æмæ цин арфдæр банкъарынæн. Уымæн æмæ фыссæг у уды хъæдгæмттæ дзæбæхгæнæг, адæймаджы уæлахизтæм хонæг æмæ æнтыстдзинадтæм фæндагылæгæрдæр! Фыссæг – адæмы фидиуæг æмæ рæстæджы æцæгдзинад æвдисæг! Фыссæг – йæ адæмы дадзинты цавд, йæ адæмы хъæлæс!

Кæцыфæнды адæм дæр, сæ национ литературæ куынæ рæза, уæд кæнынц къуымых æмæ цæнкуыл. Куыд иннæ адæмыхæттытæн, афтæ цæцæйнаг литературæйы истори дæр райдыдта адæмон сфæлдыстадæй. Йæ бындурæвæрæг та у фыццаг цæцæйнаг уацау «Мацалла»-йы («Голод») автор Саид Бадиев.

Уæдæ уазæг – Хуыцауы уазæг! Æгас нæм цæут, нæ сыхæгтæ! Радзурут уæ цин, уæ хъыг. Ирон фарн у рæстæджы хæрзæмбæлæг, æмæ дзы сымах дæр хайджын ут!

*Хæтæгкаты Оксанæ*



# АБУ ИСМАИЛОВ

1949

Райгуырд 1949 азы Казахстаны Чимкенты областы Сас-Тюбейы. Хæрз æвзонгæй баззад сидæрæй. 1957 азы йæ нанаимæ сыздахт йæ рйгуырæн фыдæлты зæхмæ æмæ цард хъæу Мартан-Чуйы. 1967 азы кусын райдыдта райдиан кълæсты ахуыргæнæгæй. Йæ аивадон уацмыстæ фыссы 1975 азæй. Уыцы аз йæ 'мхуыдыгæнджытимæ сарæзтой сфæлдыстæдон иугонд «Пхъармат». 1980 азы каст фæцис Цæцæн-Мæхъхъæлы паддзахадон университеты филологон факультет. Абу Исмаиловы æмдзæвгæтæ, поэмæтæ, радзырдтæ æмæ пьесæтæиу рацыдысты республикæйы æппæт мыхуыры фæрæзты æмæ «Литературная газета», «Московский литератор», «Российский колокол»-ы.

У бирæ чингуыты автор, сæ сæйрагдæртæ – «Бирдолаг», «Дош», «Йозанаи-1», «Йозанаи-2», «Парнасмæ хизгæйæ», «Изæрмилтæ» æмæ æндæртæ.

Абу Исмаиловæн бирæ бантыст тæлмац кæныны хуыддаджы дæр. Уырыссаг æвзагмæ раивта цалдæр цæцæйнаг фыссæджы уацмыстæ. Цæцæйнаг æвзагыл йæ фæрцы рацыдысты А.Чеховы æмæ А.Островскийы пьесæтæ.

1986 азæй у Уарæсейы журналистты цæдисы уæнг, 1994 азæй та ис Фысджыты цæдисы.

Абу Исмаилов у Цæцæны Республикайы культурæйы сгуыхт кусæг, Цæцæны Республикайы адамон фыссæг.

## **РÆСУГЪД ЦАРДЫЛ ÆУУÆНДЫН...**

### **КАВКАЗ**

...Кавказ! Мæ фæстаг ныфсы ахстон,  
Кæд нын Эдем ды басгуыхтæ кæддæр,  
Мæ хъус йæ мæргъты зараг ахсы,  
Дæ зæхх нын афтæ табуйаг ныр дæр.

Æртахт нæм таурæгъ дугты тарфæй,  
Уый радта хурау царды тынæн рæз.  
Зæгъæм, нæ уыдис уыцы арфæ,  
Уæд та йæ сфæлдыстаин æз.

*1971*

### **БОН**

Атахт бон. Нæ ивгъуыдыл та бафтыд,  
Луарын æй лыстæг сасирæй æз.  
Стыр диссаг мæ къухы, ехх, нæ бафтыд,  
Алцæмæн дзы не ссардтон фæрæз.

Æз мæхицæн абон уый нæ барын,  
Райсом дзы цæуыл кæнон фæсмон.  
Чидæр та йæ мурмæ дæр нæ дары  
Æмæ йе 'фсарм дæр кæны дæлдон...

Нæ, мæ хур, мæн ахæм цард нæ хъæуы –  
Æз нырма ныр райдыдтон цæрын,  
Амонджын, рæсугъд цардыл æууæндын,  
Гъемæ йын куыстæй нывæндын тын.

*1976*

## ДУНЕЙЫ СУРÆТ

Сæуæхсид, зæрæхсид  
 Кæмдæрид, æдзухдæр  
 Æфтыдтой мæн дисы  
 Сæ алæмæт рухсæй.  
 Куыдтон-иу фыр цинæй,  
 Тымыгътæ дæр уарзтон.  
 Фæндыд мæ нæ дуне  
 Ыскæнын рæсугъддæр.

Мæнмæ уый æвзыста  
 Йæ куырмæджы тыхæй.  
 Æз – змисы мур, оххай,  
 Тæхгæ доны 'ртахы,  
 Уый уады фыдохæй  
 Йæ фурдæй фæиртæст,  
 Уылæны цъæх барцыл  
 Ныр фестад зæрин цæст...

Фæндыд мæ тыгъдадæн,  
 Нæ дунейы равгæн  
 Куыд хатон йæ сусæг,  
 Йæ зарæг куыд хъусон.  
 Фæндыд мæ, куыд фестой  
 Нæ зæрдæтæ, удтæ  
 Йæ зиууæттæ арвæн,  
 Куыд хъырной йæ зардæн.

О Дуне, Бæстыфарн,  
 Дæ уацайраг – мæнæ.  
 Дæ диссаджы хъомыс –  
 Æгъуыстаг уæлтæмæн.  
 Кæй къухты дæ фæндыр,  
 Æрвон зæлтæ уафгæ,  
 Цæмæн кæуы афтæ  
 Нæ ивгъуыд, нæ сомыл?

1998

## ТУГАВДЫЛД СÆУÆХСИД

Тары æрдонгæн  
 Ма уæд кæрон, –  
 Ног ныфс, æвронгæн  
 Сивайы бон!

Тарæн йæ бынæй  
 Уадзы уый рухс,  
 Хуры рæу тынæй  
 Чи нæ у буц!

Царды хос зæрды  
 Дардыл йæ зынг,  
 Райы дзы кæрдæг,  
 Райы мæлдзыг.

Ахæм зынг сахат  
 Раджы кæддæр  
 Авелыл рахатт  
 Бонты фыддæр.

Зæххыл фæлдæхтæй  
 Туджы мæцы,  
 Ризгæ, йæ цæфтыл  
 Къухтæй хæцы.

Цæстыты бандзыг  
 Рисимæ дис –  
 ’Фсымæры маргæ  
 Афтæ куыд ис?!

Охх, Каин йæ разы –  
 Сæрыстыр, хъайтар,  
 Йæ фыдæхæй расыг  
 Куы фестад лæгмар.

Мастай ахсидгэйæ,  
Загъта уæд Бон:  
«Ахæм фыд фидгæ у –  
Уый дын тæрхон:

Æнусбонтæм фестæд  
Цъæх аууон дæ уд!  
Уæ удхар, уæ еу-сар  
Мыггагмæ хæссут!

Тæригъæдæн афтæ  
Æндæргæй фæхæт,  
Æппæт зынтæ уафæнт  
Дæ хъызæмар-цъæт!

Нæ адæмты дисæн  
Æврæгъты 'хсæн хит!  
Уыраугæ цъæх рисай  
Дæ тæригъæд фид!

Дæ цæстытыл уайæд,  
Уадз, мин-æрдзæ хатты,  
Йæ уд исгæ, Авель.  
Куыд дын уой фæлхатаен,

Йæ хъæрзын, йæ мæстад,  
Куыд фестой æгъуыстаг,  
Æфсымæры цæсты  
Æрвон зынг куыд хуыссы...

Уыд Авель æмбаргæ  
Йæ зæрдæ – нæртон,  
Уæддæр дын ныббарын  
Куыд нæ уа йæ бон...

Дæ уд дын куыд судзой  
Йæ цæфты хъæдгæмттæ.  
Дæ зонд дын рæмудзæнт  
Дæ æбуалгъы кæйттæ...»

О фехъусут, адæм,  
Хуыцауы хъæлæс!  
Хъæддаг монцты бардзæн  
Куыд дæттут уæ рæз?

Хуыцауы Дзырд – диссаг –  
Уæддæр æй нæ исæм,  
Уæддæр æй нæ хъусæм  
Нæ фидæны рухсæн.

Куырмæджы хæрамæй  
Нæ фидæн куы марæм.  
Нæ дунейы сæрмæ  
Куы зилы, куы тæхы  
Кайны аууон,  
Кайны аууон.

1977

## РАЗВÆЛГЪАУ

Федтон æз, куыд лæбырдысты хæхтæ,  
Оххай, уый фыдфынæй уыд фыддæр –  
Згъæлдысты хылычъытау къæдзæхтæ...  
Азæлыд Æфсармы сабыр хъær.

Урссæр зæронд афтæ тынг дзынæзта, –  
Зымæгæн йæ карз уазал фæсаст.  
Уæд нæ хъæрдта иу цæссыг йæ цæстæй,  
Рустыл ныр уыраугæ згъоры маст...

Кувы хистæр, кувгæйæ, дзыназы,  
Дыууæтæм дæр сиды, сиды ныр:  
– Бамбарæм Хуыцауы раз нæ азым,  
Цæй-ма, иумæ ракурæм хатыр.

Науæд ныл ныххуырсдзæни йæ фыдæх,  
У нæ мæстытæй йæ гуцъа дзаг.  
Уадз, йæ сыгъдæг ном нæ æрвон Фыдæн  
Феста иууыл зæрдæтæн æвдадз!

Хохаг лэг тырысайау куы хаста  
Алкæддæр бæрзонд йæ сыгъдæг ном.  
Ныр фыдрæстæг цал уды æрцахста!  
Сафынц нæ хъæддаг монцтæ æргом.

Чи нæ хъусы уарзон зæххы хъарæг?  
Чи нæ федта урссæры цæссыг?..  
Фæлæ уалæ мигъты 'хсæн цъæх тары  
Арвыл ссыгъди Бонвæрноны зынг.

Уый нæ уыд цæцæйнаг зæронд тауби,  
Бамбарынаг ралæууыд йæ рад –  
Уый кæуы нæма райгуыргæ саби,  
Уый кæуы йæ зынгхуыст фыртыл мад.

Мигътæ згъорынц, сау тæрккъæвда уафгæ,  
Раргом нын Аллахи уды равг –  
Уый къуырмайæн арв æрттивы афтæ,  
Уый куырмаг ныннæрыд афтæ арв.

Федтон æз, куыд лæбырдысты хæхтæ,  
Оххай, уый фыдфынæй уыд фыддæр –  
Згъæлдысты хылычъытау къæдзæхтæ.  
Азæлыд Æфсармы сабыр хъær.

1994

## ПЛАНЕТÆ ЗÆХХЫЛ – УАЛДЗÆГ

### I

Кæмдæр фæткъуытæ калынц дидин,  
Кæмдæр та сакура ныррухс...  
Æвиппайды æрбатахт фидæн,  
Кæны нæ диссаг хæрзтæй буц.

Мæнæн та курага – ма сæрмæ,  
Йæ тæф æхцондæр – будæй...  
Кокос та дард кæмдæр сæлхæрау  
Йæ дыргъ нывзины фурдмæ.

О байрай, уалдзæджы цъæх аргъау!  
Æвзонгад та дæ фæрцы сног.  
Мæ уарзт дæр та фæлтæхæн маргъау  
Æрхаста йемæ цины ронг.

## II

Ацы цардæн æмæ зæххæн  
Ныр æнæ уарзгæ куыд ис?!  
Скæн кæрон дæ сау фыдæхæн,  
Гъей, гуымыдза-террорист!  
  
Скæс-ма, арвæрдын куыд айтынг  
Хидау диссагæн нæ сæрмæ.  
Уымæй сты рæстудтæ райгонд –  
Хоны сæ æрвыг къæсæрмæ.

Охх, ды та куырмæджы  
Равзæрстай зындон æрмæджы...

Уалдзæгæй нымæтын ехсау  
Дун-дуне алæмæт фестад,  
Æмæ уары, уары абон  
Сыгъдæгдæртæн цинтæ, амонд.

2010

## ИЗÆРЫРДÆМ

Æз дæр уыдтæн уæ карæн,  
Мæ бæллицтæн къуындæг уыд арв...  
Фæлæ нын дымгæмæ ныддары  
Нæ буц фæндтæ йæхæдæг цард.

Кæмæн нæ ваййы цардуалдзæг ныфсдæттæг!  
Æвзонгæй чи нæ ваййы хъал!  
Фæлæ тæрккъæвда къалиутæ æрсæтты,  
Нæ фæндтæ ахæрынц сæ хал.

1997

## ГРОЗНА – 2000

Дæ кæлддзæгты элеги зæлы –  
Уыраугæ – ингæны æдзæмау.  
Къуыбар цæссыгтæ ахгæнынц мæ хъуыр,  
Мæ хъуыдытæ – тæгæлсæстытæ ныр.

Нæ цинæй нал аздад æртау,  
Ныххуырста ныл Сайтан йæ тых.  
Нæ артæй нал аздад æртдзых.  
О куырм куы уыдаин фæлтау!

Нæ дæ федтаин ахæм хуызы уæд,  
О ме 'намонд, мæ Горæт-Зæд!

## ФÆЗЗЫГОН ХЪÆЛÆСТÆ

### I

Нæ нæрæмон вайнахты адæм,  
Нæ табуйаг фыдæлты зæхх,  
Цы зилгæ-дымгæ тухгæ уадæй  
Дæумæ æрбабырста фыдæх!

Ныр цалæм аз, ныр цалæм,  
Хуыцауæй курæм сабыр цард!  
Артъауыз ныл куы калы  
Йæ сау хъæстæ, йæ арт.

Ныр сырдтæ æмæ мæргъты  
Нæ зæххæй бахъуыд лидзын.  
Æвирхъаудæр бæллæхтæ  
Мах сау куыройы зылынц...

Зындон-арт сирвæзти Хайбахыл,  
Нынкъуысыдысты рæгътæ.  
Уæддæр мæ дурвидар вайнахтæ  
Лæууынц уæхски-уæхск хæхтау.

II

Ничи фerox, ницы фerox хæхтæй:  
Афтид авдæнты дыдзы къæс-къæс,  
Хурзæрин куыд айтыгъта йæ хæрдгæ,  
Сидзæртæ куыд хастой тагъддæр рæз.

2002

\* \* \*

Æз æнхæлдтон, бирæ у нæ бон,  
Залымдугæн скæндзыстæм кæрон.

Хорзы мæ фæндыд æдзух цæуын,  
Знагæн дæр рæстауазæн кæнын.

Афтæ уыд бæргæ, фæлæ, фæлæ  
У нæ дуне хин æмæ кæлæн.

О, фæлæ дзырды фарнæй уæддæр  
Иуцъус цардыл схæцыдтæн уæлдæр.

2019

*Уырыссаг æвзагæй  
Къадзаты Станиславы тæлмац*





# МУСА БЕКСУЛТАНОВ

1954

*Муса Бексултанов райгуырд 1954 азы. ЦР адамон фыссæг (2005), сывæл-лаетты журнал «Арвардын»-ы сæйраг редактор. Уæрæсейы Фысджыты цæдисы усæнг. Фæскомцæдисы (1988), журнал «Вайнах»-ы (2008), «Серебряная сова»-йы (2005) премиты лауреат.*

*Муса Бексултановы уацмыстæ тæлмацгонд сты уырыссаг, ирон, англисаг, немцыаг æвзагтæм. Мыхуыры цæуынд 1980 азæй нырма. У уацаутæ сæмæ радзырдты фондз чиныджы автор, лирикон нывгæндты дæсны. Йæ уацмысты сæйрагдæр темæтæ сты нæ дуджы царды проблемæтыл: удварны хæзнатæ, хъайтары миддунейы психологи, фæлтæрты бастдзинад.*

*Фыссы цæцæйнаг æвзагыл.*

## ДОНБАКÆЛÆН «КРЕСТ»

*Радзырд*

*Алхаст Париевы кадæн*

Уый цыдæр стыр æнахуыр диссаг уыд: налдæр – хъуыдытæ, налдæр – мысинагтæ, æппындæр ницыуал. Цыма цардæфсæст дуне æд горæттæ, æд адæм æвæдсæфт фæкодта, кæнæ та цыма уæвгæ дæр никуы уыд. Баззадысты ма æрмæст ацы алыхуызон стырдар æмæ къаннæгдар рæгътæ, йæ хъæбысы бакæнæгау сæ цы мит æрбатыхта, уый æмæ иугæндзон тымыгътæ.

Тымыгъ-иу куы фæхъус, уæд та ногæй дæ алыварс – уираг дуртæ æмбырдгæнджытæ, дæ фарсмæ та – рæстæгæй-рæстæгмæ топпы хъæдæй искæй фæсонтæ чи ныммыхъхъ ласы, уыцы хъахъхъæнæг. Кæй ныццавы, уый æрхауы... Растдæр зæгъгæйæ та, хаугæ нæ, фæлæ зæххыл миты рог тъыфылау йæхи æруадзы. Фæстæмæ сыстыны хъару йæм нал вæййы æмæ, дыккаг цæфы онг æнарæхст змæлдтытæ фæкæны, цыма йæ алыварс зæххы исты агуры, уыйау... Фæархайы, йæ уæрджытыл слæугæйæ, йæ астæу араст кæныныл, фæлæ та ногæй æрхауы. Æппынфæстаг йæ къухы сыстын бафты æмæ тыххæйты ацæуы размæ. Дарддæр та цæуæн уыд, гыццыл дзыхъхъытæ æмæ къуыппытæй хи хъахъхъæнгæйæ: цæмæй дæ къах ма скъуырай æмæ та ногæй ма ахауай...

Изæры, фæстæмæ цæугæйæ, ахаудтæ, зæгъгæ, уæд дæ де ‘мбæлт-тæ фелвæстаиккой æмæ дæ сæ фæстæ ахæр-хæр кодтаиккой, цæмæй дыл хъахъхъæнæджы цæст ма æрхæца. Афтæ дæ ласдзысты се ‘дых цæнгтæй, цалынмæ сæ бон уа, уæдмæ. Алы къуыпп, алы дзыхъхъ дæр сын зонгæ уыд, дардмæ йæ уыдтой æмæ цыдысты, зæххæй сæ къæхтæ нæ хицæн кæнгæйæ, цæмæй ма фæцудой, ма ахауой.

Æнакæрон мит, загъд, хъæр æмæ æлгыстытæй уæлдай бæстыл ницы уыд. Уымæйдæр, чи кæмæ загъд кæны, чи кæй æлгъиты, уымæн ници ницы æмбæрста... Уæвгæ та – уыдæттыл хъуыды дæр ници кодта...

Райсомæй-иу, бардзырд «Сыстадыстут!»-ы фæстæ фæгæпп кæнгæйæ, уыныс: дæ сыхаг змæлгæ дæр нæ бакодта...

Хуыссы мардæй, рæссыд æмæ хъандзалай... Кæд æмæ куыд амард, уымæн зонгæ дæр ничи ницы бакодта... Стæй уыдæттæм йæ хъус рагæй ничиуал дардта... Нæдæр дис истæуыл исчи кодта... Адæймаджы æнкъарæнтæ амардысты... Цыма уæвгæ дæр никуы уыдысты... Æппæт бæллицтæ сиу сты æрмæст схъарм уæвын æмæ исты бахæрыны хъуыдыты. Æрмæст ма баззæдысты уыцы дыууæ æнкъарæны æмæ адæймаджы иу уысм дæр цух нæ уагътой. Æнæ иу сойы цыртт тæнæг хъæрмхуыпп æхсæвæрæн бахæрыны фæстæ та – æрмæстдæр иунаг фæндиаг – дзулы гыццыл къæбæр дæ роны æмбæхстæй тагъддæр бафынæй уæвын. Къæбæрæй цыд фынаы хосы хуызæн уæззау тæф. Уыцы тæфæй адæймаг не 'фсæсти, бæллыд, цæмæй йе 'ппæт буары, суанг йæ дзаумæтты дæр ахъара... Дзул уыд æхсынаенты цъатайæ конд: хуылыдз æмæ уæззау, раст æй ныллæмарæн дæр уыд. Дзулы къæбæртæ та æууылгæ нæ, æрмæст – цыргæ, цæмæй ахсæн цыбыр рæстæгмæ уæддæр фæсайай. Гуыбын-иу стонг фосы хъуыр-хъуыр кодта. Къæбæр хæрд фæци, зæгъгæ, уæд та 'взæг сгæрста дæндæгты 'хсæнты – архайдта, цы муртæ дзы фæсагъд, уыдон ссарыныл.

Дзургæ ничи ницы кодта: дзырдтæ фæрох сты. Æхсæв бæллыс аходæны тæнæг хъæрмхуыппæ, бонæй – сихоры касы æртæ уидыгмæ, стæй та – изæры... Изæр – æппæты æхцондæр афон: стымбылтæ у, хуысс æмæ дзулы къæбæр цыир.

Хуыссæгæн та йæ кой дæр нæ уыд. Сыстытæ йæ хæстæг нæ уагътой... Афтæ – æнæуи, ацы цардæй фæхицæны хуызæн аныгъуыл æбæрæг фæлмы. Æмæ-иу уæд уыцы æбæрæг фæлмæй хъуыдыты сыстад Находкайы транзитон лагерь. Уым уыдыстут æхсæрдæс минæй: хæсты фæстæ кæй æрцахстой, уыцы раздæры хæстонтæ – салдатай инæлары онг. Уæ разæй та дзы немыцаг уацайрæгты дардтой, æмæ лагерьы алыварс иу кæрдæджы хал нал баззæд – немцы сæ æд уидæгтæ бахордтой.

Суткæ уын иу хатт автоцистернаы ластой дон. Æмæ-иу уæд æнæхъæн лагерь сызмæлыд: алчи донмæ баирвæзыныл архайдта. Цистернаы алыварс лæууыдысты хъахъхъæнджытæ, сæ хъус дардтой уагæвæрдмæ. Цистерна-иу куы сафтид, уæд, цæмæй ахст адам апырх уой, уый тыххæй-иу сын уыдон сæ сæргы æхст самадтой. Уый нæ феххуыс, зæгъгæ, уæд та – къæхты бынмæ, æмæ сыджыты къуыбæрттæ цæсгæмттыл уадысты. Адам-иу фæпырх сты, æрмæст-иу цис-

тернайы раз зæххыл æнæзмæлгæйæ базадысты иу ссæдзы бæрцæй. Ахст адæмæй уыцы мæрдтæм фæстæмæ дæр ници каст.

Иу лæгæн суткæ лæвардтой æртæсæдæ граммы дзул. Цас гæнæн уыд, уый бæрц лыстæг хæйттыл-иу æй ныддихтæ кодтат, цæмæй фылдæр фаг суыдаид, æмæ ахсæн фылдæр рæстæгмæ асайæн уыдаид. Уыдис-иу, йæ къæбæр махоркæйыл чи ивта, ахæмтæ дæр... Сыдæй мæлæг-иу йæ мамæлайы къæбæр радта, цæмæй ма фæстаг хатт тамакойы фæздæг сцъира æмæ афтæмæй йæ уд сиса...

Æртæ боны дæ иу доны æртах дæр нæ фæци. Фæстæмæ баракмæ куы здæхтæ, уæд дæ иу дæхи хуызæн æнамонд фæуæрдта.

– Кæцæй дæ? – афарста дæ.

– Кавказæй, – куыдфæндыхуызæй йын радтай дзуапп.

– Цытæ дзурыс, «хицау» дæр уырдыгæй куы у, Кавказæй, – загъта та дын уый. – Цом, бацæуæм æм, æцæг мын ды иу хуыпп дон авæрдзынæ ...

Камерæйы иу стыр къуымы, йæ быны дзæвгар цинелтæ æмæ бушлаттæ, афтæмæй, йæ иу къах иннæуыл æппæрстæй, йæ къухтæ йæ сæры бын кондæй хуыссыд æмæ цармæ каст иу чидæр.

Йæ алыварс дзæвгар уыд, иннæ ахæстæттæй ардæм кæй æрбаивтой, ахæм уркæтæй. Ды йын дардæй цæцæйнагау салам радтай. Лæг фæгæпп кодта, цыма йыл исчи фыцгæ дон бакалдта, уыйау, æмæ йе ‘фцæггот дзæбæхтæ кæныныл фæци. Салам раттыны фæстæ дæ, чи дæ, уымæй афарста.

– Париев дæн Хильдехоройæ, мæ фыд Пхари, мæхи ном та – Алхаст, – дзуапп ын радтай ды.

– А-а, Пхарийы фырт дæ? Зонын æй, зонын...

Цæмæйдæр фæкъæмдзæстыг, куы асырх, куы афæлурс уæвгæйæ (раст æй цыма гыццыл цыдæр давгæ æрцахстой, уыйау) дæм, æрбад уал, зæгъгæ, сдзырдта. Уый уыд Магомед Сулдаевы фырт, Хачаройæ, Итум-Калинскы милицæйы районы хайады раздæры хицау, фæстæдæр та – Шалинскы районы НКВД-йы офицер. Хуыдтой йæ Ахмед. Ды йын йæ фыды кой хъуыстай, уынгæ дæр æй фæкодтай цалдæр хатты, дæ фыд Пхариимæ хæларæй цардысты. Койæ зыдтай Ахмедæн йæхи дæр. Зыдтай, йæ къухæй лæг фæмард, æмæ уый тыххæй дæс азы ахæстоны фæбадт. Ныр та дыккаг хатт бады.

Хæринаг æмæ дон Ахмедмæ уыд, раст цыма паддзахадон хæрæндоны ис, уыйау. Уым дыууæ мæйы бæрц фæдæ æмæ ницы хъуаг æййæфтай. Дон ын уркæтæ хастой, цас æй хъуыд, уыйбæрц. Хæринаг дæр – афтæ.

Уый та каст лагеры уагæвæрдмæ. Йæ амындæй-иу лагерь растад, йæ иу ныхасæй та-иу æвиппайды ныхъхъус.

Уынгæй-иу, автоцистернаæ кæй æрбацыд, уый нысангæнæн хъæртæ æмæ хъæлаæба куы ‘рбайхъуыст, уæд-иу уркатæй исчи фæцагайдта, алюмин донгарзы фарс уидыгæй хойгæйæ, æмæ «Хицауæн!», зæгъгæ, хъæргæнгæ.

Иухатт та, Ахмед дæ нæ уагъта, фæлæ уæддæр донмæ ды ацыдтæ. Дæхи цæстæй дæ фенын фæндыд, донмæ куыд ис баирвæзæн, уый. «Хицауæн!», хъæргæнгæ, ды дæр уидыгæй алюмин къусы фарс хостай, æмæ адæм алырдæмты лыгъдысты, фыстæ бирæгъæй куыд лидзой, афтæ. Лыгъдысты, чи-иу ахауд, уыдон та иуварс бырыдысты сæ цыппæртыл. Уый фæстæ-иу, дæ фæдыл фыццаг чи цæудзæн, ууыл хъуырдухæн бацайдагъ. Фæстæмæ донимæ здæхгæйæ дæр афтæ – адæмы дзыгуыр-иу дыууæ дихы фæци, дæуæн уæрæх фæндаг акæнгæйæ.

Æмæ, æцæгдæр, уыйбæрц адæм иунæг лæгæй афтæ тынг цæмæй тæрсынц, диссаг уый уыд.

– Цы сын кодтай, Ахмед? – фарстай йæ ды. – Фыстæ бирæгъæй куыд тæрсой, уыйау дæ куы тæрсынц.

– Уый, фыццаг хатт куы бадтæн лагерьты, уæдæй нырмæ афтæ у, – йæ къух ауыгъта Ахмед. – Уырдыгæй цы ныхæстæ æрбайхъуыст, уыдоны тыххæй.

Иухатт тезгъойы рæстæг лагеры хыл бацайдагъ. Хылгæнджыты баиргъæвтой, фæлæ сæ иу уæддæр сабыр кæнын нæ куымдта, хъæр кодта, æлгъыста, æмæ сæ цы нæ рахуыдта: куыйтæ, хъапхайдæ, дзырдхæсджытæ. Ахмед æй сабыр кæны, йæхи йын бацамыдта, ранымадта йын, цы лагерьты бадтис, уыдон, уыцы рæтты уæлдай кад кæмæн уыд, уыдонæй дæр ын кæйдæрты кой скодта.

Уый уæддæр йæхион кæны, зæгъгæ, мæнæн авторитет ничи у, нæдæр ды, нæдæр æндæр исчи. Цæсты фæныкъуылдмæ Ахмеды уæнгтæ фатау айтынг сты, æмæ йын йæ сæрæй æнахъион тыхджын цæф фæкодта. Фехъуыст хус хъыррыст. Хылкъахæг, йæ къухтæ фæйнардæм æппæртæй, фæуæлгоммæ, цæсгом тугæй айдзаг. Уркатæ йын йæ къæхтыл фæхæцыдысты æмæ йæ, йæ сæр зæххыл æнабон хост кæнгæйæ, кæдæмдæр ахæр-хæр кодтой.

– Адон адæмы хъæр не ‘мбарынц, Алхаст, – загъта дын уæд Ахмед. – Хæрзаудæн цы у, уый зонгæ дæр нæ кæнынц. Семæ туджджыны

хуызæн æгъатыр хъуамæ уай. Хорздзинад сын макуы ракаен, уымæн æмæ йæ не ‘мбарынц. Куыдзы аргъ дæр дын нæ кæндзысты, нæмгæ сæ куынаæ кæнай, уæд.

Дыууæ мæйы фæстæ Ахмеды арвыстой этапæй Магаданмæ, ды та уым баззадтæ. Тынг æй фæндыдис дæу йемæ акæнын, фæлæ дæ нæ ауагътой. Ахмед уыдис фыдгæнæг, ды та «Райгуырæн бæстæ уæйгæнæг». Дæуæн дæ фыдракæнд уæззаудæр уыд.

– Хъус, Алхаст, хъус. У æгъатыр, фæлæ рæстуд. Ферох кæн хæрз-аудæн, нæхимæ, мыййаг, не стæм, – йæ хъæбысы дæ тыхджын нык-кæнгæйæ, фæдзæхста дын Ахмед. Уæдæй фæстæмæ йæ нал федтай.

Чукоткайы куыд уыд, ам дæр афтæ – мæрдтæ нымады дæр никаемæ уыдысты. Фыццаг бонты-иу марды æмбæхстой: барачы йæ иу ранæй иннæмæ радав-бадав кодтой, цæмæй ма йын йæ дзулы хай иуцасдæр исой. Уæддæр-иу фæстагмæ марды ссардтой, йæ ахæссыны размæ-иу æй сбæгънæг кодтой, йæ дзаумæттæ та-иу уркæты хай баисты. Уркæтæм дзул æмæ тамако алкаддæр фаг уыд. Суанг ма, туджы аргъ цы сæкæр кодта, уый дæр сæм уыд. Арæх-иу æхсæвыгæтты, чи сæ хыгдардта, кæнæ сæ зæрдæмæ чи нæ цыд, уыдоны мардтой. . . Хуыдуг сæ кодтой хисæрфæнæй. Мардтой, сæ зæрдæмæ цы дзаума фæцыдаид, уый тыххæй, кæнæ та сæм, йæ дзаума кæмæн истой, уыдонæй ныхмæ исчи куы сдзырдтаид, уæд уый дæр. Се ‘гъатырдзинадæй лагеры хицауадæй фыддæр уыдысты, æмæ æрмæст ацы хицауадæй нæ, фæлæ æнæхъæн паддзахады хицæуттæй дæр. Сæ митæ æмхуызон уыдысты. Паддзахад уыдоны къухæй йæ маст иста ахст адамæй. Алцы кæныны бар дæр сын лæвæрдтой.

Уыдис сын сæхи «устытæ» дæр, лагеры «уасджытæ», кæй хуыдтой, уыдонæй, æмæ сæ рæвдыдтой. Лæвæрттой сын сылгоймæгты нæмттæ. Афтæмæй-иу Михал сси Машæ, Василий – Верæ æмæ ноджы алы æндæр нæмттæ. «Устытæ» уркæтæн сæ къæхтæ æууæрстой, цæмæй-иу тагъддæр афынæй уыдаиккой. «Лæг» та-иу къулбадæг сывæллонау æхсызгон хъæрзтытæ æмæ буцтæ кодта. «Цы кæныс, Максимчик»? – афарста-иу «ус». Кæцыдæр «Верæ» афтæ къæрцхъусæй хъахъхъæдта йæ «лæджы» фын, æмæ-иу дзурын дæр никæй уагъта. Ахстытæ уркæтæн сæ «устытæй» дæр тарстысты.

Искæй цæстæнгас-иу «усы» зæрдæмæ куынаæ фæцыд, уæд иу рахъ-аст кодта йæ «лæгæн», æмæ-иу уæд, чи фæаххосджын, уый кæнæ над баййæфта, кæнæ-иу цалдæр боны æнæ дзулæй баззад, кæнæ та

иу пысунэйи цур фынаэй кодта: æфхæрд æййæфтой, «лæг», чи цас аххосджын уыдис йæ «усы» раз, уый куыд нымадтаид, уымæ гæсгæ. Уыцы «устыты» иузæрдиондзинад сæ «лæгтыл», æцæгæйдæр, диссаг уыдис. «Ус»-иу йæ хъæлæс аивта, дзырдта-иу сылгоймаджы цъæхснаг хъæлæсæй, гацца кæстытæ-иу кодта, суанг ма-иу йæ къахайст дæр сылгоймаджы къахайсты хуызæн ссис. Æмæ-иу «лæджы» йæ «усы» «арæвдауын» куы бафæндыд, уæд-иу хъуамæ барачы иууылдæр дæлгоммæ ныххуыссыдаиккой, цæмæй «чындз» ма ‘фсæрмы кæна. Сæ фарсмæ та-иу, æнæмæнгæй, хъуамæ бадтаид «бынтыдзæуæг» æмæ баракмæ йæ хъус дардтаид.

Барак-иу ныссабыр. Барачы уыдоны мæт нæ уыд. Барак йæ сæнтты уыдта хъарм, къæркъæргæнаг дзул æмæ хæрзад хъæрмхуыпп.

Иухатт уркатæ бафæлвæрдтой дæ барачы дæр сæхи закъæттæ æрæвæрын, ды дзы тыххæйты цы уаг æрæвæрдтай, уый фехалын. Нæ сæ бауагътай.

– Мах дæм не ‘вналæм, цæцæйнаг, æмæ нæ ды дæр ма хыгдар, – дзырдтой дын. – Ам æндæр Кодекс ис.

Уæддæр сæ фæндæй ницы рауад. Уæ быцæу загъдмæ рахызт. Кæрæдзийы ныхас нал хъуыстат. Фæстагмæ райдыдта хыл, æмæ дзы ды сæ иуæн йæ сæр аскъуыдтай.

– Хорз, хорз! Æрсабыр уæм! – сразы сты. – Аныхас кæнæм.

Уымæй фæстæмæ сæ митæ сусæгæй кæнын райдыдтой, мæнгардæй иннæты дæумæ сызнæт кæныныл архайдтой, цæмæй дæ ныхмæ фæуыдаиккой. Ды та алы хатт дæр, дæ тыхтыл нæ ауæрдгæйæ – нæмгæ, цыма-иу уый дæ царды фæстаг хыл уыд, уыйау. Дыууæ хатты диссаджы ирвæзт акодтай мæлæтæй: æхсæвы дæ базæй хъавыдысты ныххуыдуг кæнынмæ. Фæлæ дыууæ хатты дæр дæ маст афтæ райстай, æмæ ма дæ дзæвгар рæстæг хатыртæ куырдтой.

Фæстæдæр уын алыхуызон тæрхон скодтой – фынддæс, ссæдз, фондз æмæ ссæдз азы. Æртыгай мин адæймæгтыл уæ фæкъордтæ кодтой, æмæ уæ Дард Сыбырмæ æнусмæ фæхæссагау ахастой. Дæуæн радтой фондз æмæ ссæдз азы. Дæ статья уыд «ИР» – «Изменник Родины»...

Æфсадмæ дæ хæсты размæ акодтой. Стæй хæст райдыдта, æмæ хæцыдтæ. Цалдæр нæмыджы баззад дæ буары. Дæ риуыл та дзыгъал-мыгъул кодтой, советон паддзахад дын кæй схай кодта, уыцы цалдæр алюмин хорзæхы. Дыууæ хатты дын хъуамæ радтаиккой Хъæбатыры ном дæр.

Горэттæ сæрибар кæнгæйæ, «Æфсымæрон уæлмæрдтыл» кæугæйæ, бахæццæ стут Югославимæ. Уым дæр уыдыстут сæрибархæсджытæ. Адæм уыл цин кодтой, хастой уын хæринаджы дзæбæх, сæн.

Ды æмæ лейтенант Василий Козлов расыгæй уазæгуаты бахаудтат иу æрыгон идæдзмæ. Дарддæр цы уыд, уыдæттæ нал хъуыды кодтай... Уе 'фсæддон хайы салдæттæ уæ сбастой, автоматтæ уæм ныддардтой æмæ уæ сæ разæй ракодтой. Фæстæдæр куыд рабæрæг, афтæмæй, идæдзмæ æнæхъæн æртæ суткайы ныффæстиат стут.

Уыцы цалдæр боны алы горæттæй, алы æфсæддон хæйттæй дæр бирæ хæстонтæ æрцыдысты ахст: тæтæйрæгтæ, украинæгтæ...

Æгъатыр хæстæй уæлахиздаутæй чи здæхт, алы бæстæты йæ хæстон æмбæлтты ныгæдæй чи ныууагъта, уыдон цæфтæ æмæ æрхуым мысинæгты рыстимæ сæ бинонтимæ, сæ хæстæджытимæ сæмбæлыны бæсты æрвыст цыдысты лагерьтæм. Æмæ сæ уым куыройы фыдтæ райдыдтой хорау ссын, фыдудæй марын: фæрстыты рæстæг фæрсчытæ сæттын, сæртæ скъуынын, дæндагтæ згъалын. Цыбыр дзырдæй, æппæты карздæр хæст разындис разæй.

Уголовон кодексы статьятæ сыл магуыргуры хызыны калд хæлцау згъæлдысты хæццæ-мæццæйæ. Иууылдæр сыл сбадтысты: Райгуырæн бæстæ уайгæнджытæ, адæмы знæгтæ, Гитлерæн æххуысгæнджытæ, æмæ уый тыххæй хæст ныддаргъы аххосджынтæ.

Алцыдæр уыдис сæ ныхмæ. Æнæхъæн дуне, паддзахад æмæ адæм иууылдæр. Се 'вварс та – ничи.

Æртæ мин адæймагæй, уыдонимæ ды дæр, Дард Цæгатмæ кæй ахастой, уыдонæй ма фыццаг зымæг æгасæй баззадысты æрмæст æртæсæдæйы бæрц. Фылдæрæй аирвæзыны амал уæвгæ дæр нæ уыдис. Уымæн æмæ дыууæ къуырийы фæцыдыстут, чи нæма ныссалд, уыцы денджызыл. Уый фæстæ, былмæ куы рахызтыстут, уæд ма аст боны та къахæй фæцыдыстут хъæды астæуты. Уæрджытæм, ранæй рæтты астæумæ миты. Адих уæ кодтой мингæйттæй, радтой уын хус къæбæртæ фондз боны фаг æмæ уæ арвыстой.

Фæндагыл та уæ ногæй адих кодтой: дæс адæймаджы – иу къорды. Иу цыдис разæй æмæ фæндаг надта, иннæтæ – йæ фæдыл. Алы æртæ киллометры фæстæ, разæй чи цыд уый ивтæ, йæ фæстæ чи цыд, уый. Æмæ афтæ æнæхъæн къордæй радгай фæндаг гæрстат...

Изæрырдæм иууылдæр бамбырд стут. Æхсæвиуат уым бакодтат

æмæ райсомæй барактæ аразын райдыдтат. Над миты сæрыл къалиутæ дзæвгар ныккалдтат, уый фæстæ та сыл бынхæдтæ æвæрдтат пьолаен. Пьола алыварс кæрæдзийы сæрмæ хуыссæн бынæттæн тæрхæджытæ райдыдтат аразын. Уый фæстæ кæттаг байтыгътат, зæххы цы цæджындзтæ сагъд уыд, уыдоныл. Æхсæвы, æфсæйнаг пецы арт куы бандзæрстат, уæд пьола бын мит тайын райдыдта, æмæ йæ хъæхъхъаг тæф хæрдмæ ныццафта, мигъы хуызæн сбæдт, улæфæнтæ æхгæдта.

Уæд уæ бирæтæ амард: чи – уазал æмæ низтæй, чи та йæ тугдадзинтæ лыг кодта йæхæдæг. Дзæвгар уæ амардтой уркæтæ дæр. Фæлæ уæддæр ахст адамы бæрц æртæ минæй къаддæр нæ кодта. Мæрдты бынатмæ-иу æндæрты æрбаппæрстой, æмæ уыдон та ноджы тагъддæр мардысты. Ныллæг æмæ къæсхуыртæн æнцондæр аирвæзæн уыд. Бæрзонд æмæ бæзæрхыгтæн – зындæр: хæринаг сын нæ фаг кодта.

Кæттаг пьалаткæтæ хъармæн ницы æххуыс уыдысты. Цы тымбыл цæнгæт пец дзы уыд, уый дæр-иу цыбыр рæстæгмæ ауазал. Сугтæ лæвæрдтой бæлвырд хыгъдæй, уайтагъд-иу сыгъд фесты, æмæ-иу уæм уæд уазалæй фæлæууæн нал уыд.

Хæдтæ бынæй ихын цъар æвæрдтой. Райсомæй-иу цалдæр адæймаджы салдæй хуысгæйæ баззадысты. Хъæхъхъæнджытæ сæ-иу дзоныгътыл æвæрдтой æмæ сæ кæдæмдæр ластой. Кæдæм, уымæн ничи ницы зыдта.

Чи ма баззад, уыдон, бон-изæрмæ цы дуртæ æмбырд кодтой, уыдонæй цæндтæ арæзтой. Тымыгъты фæстæ та уыцы цæндтæ ногæй къахтат æмæ сæ æндæр ран амæдтат.

Уалдзæг æмæ сæрд Чукоткæмæ уыцы иумæ æрцауынц, хъарм бонтæ ваййынц æрмæст дыууиссæдзы бæрц. Ранæй-рæтты митæн атайын дæр нæ бантысы.

Уалдзæджы-иу дурты астæуæй сзадысты цавæрдæр кæрдæджы хæлттæ, зокъотæ, æмæ хорз æххуыс уыдысты стонгæй ирвæзынæн. Фæлæ сæ фыццаг уалдзæг бирæ адæм фæцагъды: зокъотæ се ‘ппæт хæрынæн нæ бæззыдысты. Растдæр та, зокъотæй уыйбæрц нæ, фылдæр дзы автолы аххосæй амард.

Лагерæй гыццыл дарддæр денджызы былгæрæтты бирæ æфсæйнаг боцкъатæ уыд автолима: америкагтæ, дам сæ цæмæндæр æрбаластой, фæлæ сæ хæсты фæстæ ныуагътой. Æмæ-иу ахстытæ æхсæвы автол давынмæ ацыдысты, цæмæй йыл зокъотæ сойы бæсты физонаг кæной. Барачы-иу нефты тæфæй сулæфæн нал уыд. Фыццаг дыууæ боны ницы,

фæлæ уый фæстæ мæлын райдыдтой æвзæр гуыбыннизæй. Æнамонд ахст адамы хæлæфтæ фæсте æвзалыйæ ахуырсты хуызæн сау дардтой, æмæ уый хъахъхъæнджытæн худæджы хос уыди...

Адæймаг-иу æрхауд æмæ æрбамард. Дзагъырдзастæй, цæугæ-цæуын: сæ цæстыты-иу лакъон йеддæмæ æппындæр ницы фæд баззад, æвæц-цæгæн, буары лæмæгъ цæстытыл дæр бахæцыд. Гыццыл-иу йæ фæллад суадзынмæ чи æрбадт, уый-иу арæх мардæй ссардтой. Хъахъхъæнæг-иу æй фыццаг барæхой-барæхой кодта топпы цæгатай, бынтон хæстæг æм нæ цыд. Фæлæ-иу адæймаг куынаæ змæлыд, уæд ын-иу йæ фарс тыхджын нытътæпп кодта, æмæ-иу уæд лæг æмбыд къодахау æрфæлдæхт.

Хатгай-иу исчи исты сырды кæнæ маргъы стæг ссардта, зæгъгæ, уæд-иу æй, куыд ничи йæ фена, афтæ йæ роны амбæхста: лагеры нымудзджытæ бирæ уыд. Изæры-иу æй ныммур кодтой æмæ дзы цыдæр хъæрмхуыпгонд фыхтой, исты сойы цъырт æнхæл, фæлæ дзы хъуамæ цæй сой уыдаид.

Хи схъарм кæныны амонд дæр-иу лæгмæ афæдз иу хатт æрхауд. Дæ цуры æд хæцæнгарз гæс куы уа, уæд хи ахъарм кæныныл хъуыды дæр ма кæн. Ахæм фадат уыд, æрмæст дæ кæд исты æнцон куыстмæ арвитой æнæ хъахъхъæнæгæй, уæд. Уырдам бынтон лæмæгъты æрвыстой, сæ боны куысты хæсимæ. Æниу дзы хъахъхъæнæг дæр цæмæн хъуыд, ардыгæй алидзæн никуыдæм уыд, нæдæр ли- дзыны тых искамæ уыд. Дыгæйттæй уæ арвыстой, зæгъгæ, уæд исты дзыхъгонды арт скæн, æмæ радгай дæхи тав: боны нормæйæн уæддæр сæххæст кæнæн ницы хуызы уыд. Афтæмæй, дыууæ-æртæ боны арты фарсмæ къуындзыхыл бадгæйæ, къухтæ хъарм кæнгæйæ, сыфтæртæ махоркæ тухынаæн хус кæнгæйæ, уыд æрмæст иу бæллиц – цæмæй хъахъхъæнæг бæрæггæнæг ма ‘рбацæуа. Къухы æнгуылдзтæ-иу куы схъарм сты, уæд æнахуыр рыст кæнын райдыдтой. Буар иууылдæр схъарм кæнынаæн фæздæг ронмæ уагътат, цæмæй уæ дзаумæтты дæр ахъара. Уыцы тæфæй æх-сызгондæр тæф нæ уыди.

Æмæ-иу уæд, арты цур дæхи хъарм кæнгæйæ, æцæгдзинадæй фæхицæн у, цæрын та дæ æрфæндæд, бафæндæд дæ æууæндын амондыл æмæ Хуыцауыл, ис æви нæй, ууыл-иу хатгай гуырысхо кæнын цы Хуыцауы тыххæй райдыдтай, ууыл. Æнæ гуырысхойæ та Хуыцау æдзухдæр дæ фарсмæ уыд, æмæ йыл зæрдиагæй æууæндыдтæ. Уый уыди дæ иунæг, дæ хæстæгдæр æрдхорд. Хуыцау уыдис арты, хæринаджы, фыны. Æмæ де ‘мбал æнæнхæлæджы фæхъæр кодта «Æрбацæуы!».

зæгъгæ, уæд ма-иу аздад иунæг фæндиаг – хъæлæсы дзаг ныккæуын, зæххыл уæлгоммæ хи аппаргæйæ, хъиу-хъиу кæнын, къахæй кæй скъуырынц, ахæм къæбылайæу. Стæй – фæсмон, арт кæй уыд, ууыл, цыдæриддæр дæ бæллицты уыдтай, уыдоныл: уымæн æмæ иууылдæр уыдысты сæнттæ, цæстсайæнтæ. Ахæм бонтæ-иу уыдысты афæдз кæнæ афæдзы ‘рдæг иу хатт. Æмæ та-иу алы хатт дæр раздæрау – сæнтты уацары, ног æмæ ног сайды. Æмæ та ногæй кæуын, фæсмон кæнын уыцы «амондыл». Фæлæ уæддæр бæллыс уыцы бонтæм, цæмæй та ногæй дæ сæнтты ахæсты фæуай.

Иу бон, иу уысм дæр-иу йæ цардыл тох кæнын кæй нал бафæндыд, уый-иу уайтагъд ныссалд, æмæ-иу æй дзоныгъыл кæдæмдæр аластой. Æмæ уæд дæ сæйрагдæр хъуыды сси, иу уысм дæр лæмæгъдзинад дæ-химæ хæстæг нæ бауадзын, тох кæнын дæхиимæ, æгас дунеимæ, цæмæй бафæразай. Æмæ дæ-иу æрмæстдæр уыцы иунæг бæллицтæ слæууын кодта райсомæй дæ къæхтыл, изæрæй та дæ здæхта ногæй баракмæ.

Адæммæ кæсынæй ницы пайда уыд. Уыдон бафæлладысты тох кæнынæй, уыдонмæ кæсгæйæ, уæнгтæ састысты, афтæмæй та тас уыд фæхæрд уæвынæй. Æмæ уæд, цæмæй ма ахауай, алцæмæн дæр бафæразай, уый тыххæй æппындæр никæйуал уыдтай, цыма раст æгас дунейы зыбыты иунæг дæ, дæ алыварс æппындæр ничи ис, уыйæу. Адæмыл нал хъуыды кодтай, æрмæст – дуртыл æмæ бæлæстыл. Уыдоны дæр хъысмæт, сæхи нæ бафæрсгæйæ, æрбахаста ацы зæххы кæроны узал æмæ æххормаг бынæттæм. Уыдон дæр уыдысты удæгас: бæлæсты къабуты тугдадзинты кæлæгау цыд сæ туг, сæ уидæгты та уыдысты сæ удтæ. Тох кæнынæй цы дур бафæллад, уый-иу ныппырх, змис-иу фестад, бæласы та-иу тымыгъ бындзарæй æд уидæгтæ сыскъуыдта. Уыдон дæр алы бон, алы сахат, алы уысм лæууыдысты æнусон тохы хæстонтау узал, стонг æмæ тымыгъты ныхмæ. Уыдонимæ ды дæр иу бонæй иннæмæ – уыцы иухуызон: сæумæцъæхыл сыст, изæрмилты баракмæ здæх, уыцы иухуызон цъир дзулы къæбæр, тох кæн мæлæтимæ. Бирæ фæтох кодтай, кастæ, алы бон дæр дзоныгъыл кæдæмдæр кæй ластой, уыдоны фæстæ.

Фæндзайæм азы декабры иу хъызт райсомы онг алцæмæн дæр быхсыдтæ.

Уыцы райсом сыстын нал бафæрæзтай.

Уыцы райсом дæ æппындæр ницыуал хъуыд.

Уыцы райсом асаст дæ ныфс, ферох дæ цæрыны бæллиц.

– Амардзысты дæ, сист уæлæмæ! – лæгъстæ дын кодтой де ‘мбæлттæ.

– Мæлын мæ фæнды. Бафæлладтæн! – дзырдтай ды. – Мæ къух мæхимæ сисын нæу мæ бон – ме ‘нæуынондзинад мæ нæ уадзы.

– Нæмыг дын бахæлæг кæндзысты, ныцъцæлтæ, ныммуртæ дæ кæндзысты, – загътой та дын ногæй.

Уæддæр нæ сыстадтæ. Цардыл тох кæныны бæсты равзæрстай мæлæт, уымæн æмæ йыл нæ уыд тох кæнæн, дæ цæсгом не счъизи кæнгæйæ. Цæмæй иугыццыл æфсæстхуыз суай, уый тыххæй хъуамæ искæй мамæлæйы къæбæр байсай. Цæмæй схъарм уай, уый тыххæй хъуамæ искæй фæкæуын кæнай. Уый та дæм каст тынг æгад. Афтæ бакæнын нукуы бауыдаид дæ бон. Де ‘мбæлттæ куы бамбæрстой, нæ систдзынæ, уый, уæд дæ дзоныгъыл сæвæрдтой æмæ дæ семæ дон-бакæлæны ‘рдæм аластой, цæмæй дæ иннæтæ ма амарой. Аластой дæ, иннæтæ сын æнæуынон кæй уыдысты, уый тыххæй, цæмæй уыдон искæй марыны æхсызгондзинад ма бавзарой.

Донбакæлæны сæрмæ уæззау мигъ, миты уæзæй æртасæг бæлæсты къабуттау, салд зæхмæ фæскъаугай æрзæбултæ. Ардæм хур нукуы фæзыны, æмæ йын нæдæр йе скаст уыдтай, нæдæр – йæ аныгуылд, фæлæ сæ хорз хатыдтæ, мигътæ-иу куыд фæфæлурсдæр сты, уымæй. Мигъимæ-иу зæххыл æрхуыссыд уæззау æмæ дæрзæг халас.

Дзоныгъы хуыссыдтæ уæлгоммæ, кастæ де ‘мбæлттæм æмæ дæ фæндыд æрмæстдæр амæлын.

Æнæхъæн зымæг уæ кодтой кусынмæ, ихæй æмбæрзт, лæгъз æмæ æнакæрон донбакæлæнмæ. Ихы бынæй къахтат, сæрдæй нырмæ дзы цы хъæдтæ баззад, уыдон. Бон-изæрмæ скъахæн уыд æрмæст ды-ууæ-æртæ хъæды. Уæ зазнтæ – къуымых æмæ уæззау. Их та – схонау хъæбæр. Алы цæфæй дæр-иу къухтæ уæхсчыты онг срыстысты, стæй та-иу, цыма дæхицæй нал сты, афтæ каст адæймагмæ.

Райсомы хъæрмхуыпп уыд иу сахаты куысты фаг. Сахаты фæстæ-иу зазн сисыны тых нал баззад. Æмæ уæд æрмæстдæр ихыл рацу-бацу кæн, искуы-иу хатт æй æфсоны цæфтæ кæнгæйæ. Кæд æнæ ‘рлæугæйæ, æнæ ‘рбадгæйæ куыстаис, уæд дæ хъахъхъæнджытæ сихорыл касы æртæ уидыджы бахæрын бауагътаиккой.

«Ныр ам дзоныгъы цы хуыссын, æххормагæй амæлынмæ æнхъæл-мæ кæсгæйæ? – ахъуыды кодтай æвиппайды. – Фæлтау сыстон æмæ былгæрæтты араст уон. Уæд мæ æнæмæнг фехсдзысты. Уый фæстæ та

дыууа хатты фехсдзысты хæрдмæ, цæмæй сæм æртæ афтид гилдзы уа хицауадмæ равдисынæн!»

Ахст адæмы афтæ мардтой, фыццаг-иу æй маргæ акодтой, уый фæстæ та-иу дыууæ «тæрсæн» гæрахы фæкодтой хæрдмæ. Фæлæ уый тыххæй хицауадмæ ныхас бахæссын ничи уæндыд. Чи бахæст кодтаид, уый уайтагъд амардтаиккой, стæй хъастæй цы пайда уыд, уæддæр дзы ницы фендæрхуызон уыдаид.

Сыстадтæ дзоныгъæй æмæ, дæ чъылдым дæ гæстæм раздахгæйæ (уыдон уыцы рæстæг арты алыварс бадтысты, цай æмæ сигареттæй сæхи хъарм кодтой), сындæггай араст дæ размæ, гæрахмæ æнхæлмæ кæсгæйæ: цы уыдтæ, уымæй иууылдæр хъустæ фестадтæ, хъуыды кодтай, цымæ дыл нæмыг кæм сæмбæлдзæн – дæ къæбутыл, дæ фæсонтыл æви дæ галиу уæны бынмæ... Цыдтæ, фæлæ гæрах нæ райхъуыст. Нæ йæ фæндыд райхъуысын. Стæй иуафон фæстæмæ фæкастæ – цас адард дæ, цас фæцыдтæ, уый не ‘мбæрстай.

Бæстыл ничи уыд. Æрмæстдæр раздæрау уæззау мигъ, халас æмæ удмарæн æгуыппæгдзинад.

Æмæ уæд фæстæмæ раздæхыны фæнд нал скодтай. Скарстай: уæддæр кæмдæр ам амæлдзынæн, æмæ цыдтæ дарддæр. Дзæвгар ацыдтæ (æртæ-цыппар километры бæрц), æмæ уæд дæ размæ фæци, йæ дæргъæн дыууæсæдæ метры бæрц кæмæн уыд, ахæм цыдæр митын амæддзаг... Æви – миты тыхт амæддзаг. Йæ иу кæронæй фæздæджы къуыбылой фæзынд. «Арт!» – ферт-тывтæ дæ хъуыдыйы. Бæзджын кæттагæй æмбæрзт дуарыл куы бахызтæ, уæд мидагæй цæсты къух фæтгыссæн уыд фыр талынгæй.

Гыццыл фæстæдæр, дæ цæстытæ куы ацахуыр сты, уæд та амæддзæджы кæронæй фæзынд рухсы лæмæгъ таг. Бамбæрстай, арт пецы кæй судзы. Ноджыдæр ма акъæхдæфтæ кодтай арты ‘рдæм, дæ дыууæ фæрсты дæр – цыдæртæ кæрæдзийыл амæдæй, æмæ сæ астæуты размæ тыххæй бырыдтæ. Пецы раз – стыр къодах æмæ бирæ саст сугтæ. Адæймаг зынаг дзы нæй.

Дзæбæх куы бахъарм дæ, уæд дæ бафæндыд, цæй амæддзаг у, уый базонын. Артæй иуварс куы азылдтæ, уæд ауыдтай æнахъинон ныв: дыууæ къулы æнцой кæрæдзи сæр амæд уыдысты бæгънæг мæрдтæ. Кæлмдæфы гæпп фæкодтай: зæрдæ зондæй раздæр фæтарст – йæхи удаистæй риуы къултыл ныххоста. Бамбæрстай, мæрдты цы фæкæнынц, уый. Бахъардтой дæм, лагеры хъус-хъус цы дам-думтæ цыд,

уыдон, зæгъгæ, чидæртæ лагерæй ацæуынц мæрдты фыд хæрынмæ. Уыцы ныхæстæ кодтой тынг æцæгхуызæй, кæд сын иу æвдисæн дæр нæ уыд, уæддæр. Цыппæрвадыгæй лидзынмæ фæдæ. Æддæмæ куыд рагæпп кодтай æмæ, кæцæй æрбацыдтæ, уыцырдæм куыд фæцæй-лыгъдтæ, афтæ фæсте айхъуыстай:

– Æрлæуу, мæрдхор, фехсдзынæн дæ!

Æрлæууыдтæ, дæ къухтæ хæрдмæ сдæрдтай. «Мæнæ дын уый та мæ мæлæт, – ферттыфта дæ сæры, – уымæйдæр ахæм æнæсæрфат мæлæт». Хъахъхъæнæг дæ фæстæмæ мидамæ бакодта, топпы бырынкъ дæ фæсонтыл даргæ. Уый дæр дæхи хуызæн ахст лæг, фæлæ уæйгæнæг, уыдонæн кусæг, фæстагмæ кæй ныммæрдзысты, ахæм. Хъахъхъæнæг æрзылд, басгæрста æппæт мæрдты дæр æмæ дзы ног лыг фæдтæ куынаæ фæдта, уæд дæ фæстæмæ æддæмæ ракодта.

– Исчи йæ куы базона, ам уыдтæ, уый, уæд дын аирвæзæн нал ис, капут, – зæгъгæ дын хъыримаджы хъæдæй дæ бæрзæй ныццæфта.

Зæхмæ æрхаудтæ æмæ тагъд-тагъд иуварс дзæвгар абырыдтæ, стæй фæгæпп кодтай æмæ донбакæлæны ‘рдæм лидзынмæ фæдæ...

Уынгæ ницыма фæкодтай, афтæ дæ хъустæ ацахстой, их цы зазнтæй састой, уыдоны уынар. Æмæ уæд æрбадтæ миты рагъыл: дарддæр цæуыны хъæру дæм нал уыд.

«Кæд уый дæ хъуыддаг ацыдыл нымад у, уæд æгæр тынг ацыд дæ хъуыддаг, Париев! Афтæ нæу? Æви фриц дæр де ‘фсымæр у, цæцæйнаг?» – дæ хъустыл ауад дæ хæстон командиры хъæлæс.

Уæд сымах Белоруссийы хъæды лæууыдыстут. Немыц та – фондз километры æддæдæр. Цыппар салдатæй уын бахæс кодтой «æвзаг» самал кæнын, уымæй дæр æрмæст афицер.

Уыд æрæгвæззæг йæ иугæндзон къæвдатимæ. Уарыд уыцы æхсæв дæр. Немыц кæм æрбынат кодтой, уый æхгæд уыд зæххы сагъд æртæ метры дæргъæн михтæй быруйæ. Быруйы алыварс дæс æмæ ссæдз метры æддæдæрты иу бæлас, иу къудзи нал ныууагътой, быдыр та хуым бакодтой. Кæрæдзимæ куыд зындаиккой, ахæм дæрддзæгмæ быруйы сæрмæ чысыл кæразгæндты бын лæууыдысты хъахъхъæнджытæ. Быру рухс кодтой бæрзонд цæджындзыл ауыгъд дыууæ стыр прожекторы: иу – мидæджырдыгæй, иннæ – æддæрдыгæй. Сусæгæй æввахс бацæуæн ницы хуызы уыд. Зæгъгæ, стыр диссагау уый искуыд къухы бафтыд, уæддæр дæ æвиппайды фæмард кодтаиккой. Иууылдæр иумæ аз-

гъордтат быруйы 'рдæм. Хуымгонд быдыры цыф ныхæстис къæхтыл.

Федтой уæ. Райхъуыст хъæртæ. Автоматы æхстытæ. Сиренæ. Немыц прожекторты рухсæй сæ алыварстæ сгæрстой. Фæстæмæ хъæдмæ ныццавтат, фæлæ нæ бахæццæ стут. Цы хабар у, уый ничи æмбæрста, уæ алыварс бæстæ зындон фестад. Уыцы æхсæв уæ æхстой, æвæццæгæн, цыдæриддæр адæймаг хæцæнгарзæй æрхъуыды кодта, æмæ дзы немыцмæ цы уыд, уыдонæй.

Гранаты срамыгъд дæ хæрдмæ куы фехста, уæд уæлдæфы ауыдтай къухтæ... къæхтæ. Ныххаудтай цыдæр дзыхъхъы, дæ фæстæ та æркалдысты хуылыдз сыджыты къуыбæрттæ. Æхстытæ æмæ рæмыгъдтытæ цалдæр сахаты дæргъы нæ банцадысты. Немыц афтæ фенхæлдтой, æрхъула сыл кондæуыд, зæгъгæ.

Дæ галиу уæраджы бынмæ хъарм цыдæр æрлæсæн кодта. Боныцæхты размæ гæрæхтæ куы фæсабырдæр сты, уæд хъæды дзыхмæ рахылдтæ. Уым де 'мбæлттæй иуы мардæй ссардтай, рæмыгъд ын йæ иу къах йæ сины онг атыдта. Йæ гæххæттытæ йын демæ ахастай. Хæсты хъæр уе 'фсæддон хаймæ куы фехъуыст, уæд уæм агураг рацыдысты. Къалиутæй арæст сынтыл дæ сæвæрдтой æмæ дæ ахæр-хæр кодтой æфсæддон хаймæ.

Къомандир дæм, иунæг ды кæй аирвæзтæ æгасæй, уый тыххæй хæстон трибуналæй æртхыраен кодта: «Кæд уый дæ хъуыддаг ацыдыл нымæд у, уæд æгæр тынг ацыд дæ хъуыддаг, Париев! Афтæ нæу? Æви фриц дæр де 'фсымæр у, цæцæйнаг?»

Иу мæй дæ ахстæй фæдардтой. Стæй дæм радтой рæстдзæвины æхсæнгарз. Æмæ сдæ иунæгæй хæцæг снайпер. Фæлваргæ дæ кодтой. Ахæм хæцæнгарзимæ, уæлдайдæр та иунæгæй, æнцон уыд алидзын, кæнæ та немыцмæ дæхи раттын. Хъуамæ демæ æрбахастаис æвдисæнтæ, кæй амардтай, уыцы немыцæгты документтæ. Æртæ мæйы афтæ фæхæцыдтæ. Фæг æрбахастай æвдисæнтæ, кæд сæ-иу хатгай сисæн ницы хуызы уыд, уæддæр. Ногæй та федтай мæлæты цæстытæ фæстæдæр, немыц куы лыгъдысты, уæд.

Уе 'фсæддон хай тынг зын уавæрты хæцыд, тынг бирæ уæ фæмард, стонг æмæ уын сыстытæй та фервæзт æппындæр нæ уыд, чи ма баззад, уыдонæн сæ тых хордтой.

«Æдзух æппæты зындæр ран мах уыдыстæм, фæлæ фæстæмæ иу къахдзæф дæр нæ акодтам. Ныр нын дæттындз баулаæфыны бар – иу мæйы æмгъуыдмæ нæ æрвитынц курортмæ, уымæ гæсгæ уæхи цæттæ

кәнүт, райсут уә саперы белтә, уә хәцәңгарзмә дәр базилүт. Изәры араст уыдзыстәм. Ардыгәй станцәмә ис фынддәс километры», – загъта уын уә кьамандир.

Уый уыди зымәджы, февралы мәйи. Уәхи цәттә кәнүт та хуыдта, зәгъгә, уә сыстәйдзаг дзаумәттыл иту сәвәрут, әнәхъән әфсәддон хайы цы иунәг иту уыд, уымәй.

Изәры сләууыдыстут колоннайә әмә, хъазән ныхәстә кәнгәйә, араст стут, кәм ис, уый бәрәг цы курортән нә уыд, уырдаәм.

Әхсәвы дыууадәс сахатыл уә иу тыгъд быдыры, цавәрдәр әфсән фәндаджы цур әрурәдтой. «Ауылты цәудзысты, фәстәмә чи лидзы, уыцы немыц, – бамбарын уын кодта уә кьамандир. – Уацары сә райсын хъәуы удагасәй. Хъусут! Фәндаджы былтыл әрхуыссут, иу әхст дәр – нә. Ёз дамбацайә куы фехсон, уәд сәм хәцәңгәртә ныддардзыстут әмә сә әрцахсдыстут. Иууылдәр бамбәрстат?

Ничи ницәмәй бафәрсын бауәндыд. . . Раст әртә сахаты фәстә разындысты әфсәнвәндагыл рәнхъәй цәуәг адәм, әрбайхъуыст сә зарын.

Немыц уә астәу куыддәр фесты, афтә фәцыд дамбацайы гәрах, фәгәппытә кодтат әмә сәм хәцәңгәртә ныддардтат. Сә кьухтә сдардтой. Немыцаг салдәттә уыдысты хәрзхаст, кәд зымәг уыд, уәддәр сә дыстә тылд, сә астәуы сә худтә тьыст, алкәмән дәр йә фәсонтыл рифтаг әд хәринаг әмә нуазинаг.

Чидәр уә немыцәгтыл йәхи ныццавта, стәй та фондз-әхсәзәй, уый фәстә райдыдта әцәг тох, растдәр та – над. Кьамандир хьәр кодта, хәрдмә әхста йә дамбацайә. Фәлә дзәгъәлы. Райдыдта ләгәй-ләгмә хәст... Чи кәимә хәцыд, чи кәй надта әмә мардта, уый бәрәг нал уыд. Стонг, узал әмә бирә әндәр цәмәйдәрти цух адәм хәцыдысты, чи куыд арәхсыд, афтә, суанг дәндагәй дәр ма. Фәндыд сә бахәрын, сәхи схьарм кәнын әмә сә фәллад суадзын. Иннәтәм цард куыд каст, афтә уыдонмә та мәләт каст сәрибарау, ирвәзән хосау. Боныцәхыл немыц «Гитлер капут! Гитлер капут!» хьәр кәнын райдыдтой.

Фәхицәнтә уә кодтой. Куы әрбабон, уәд немыцән хъахъхәнджытә сәвәрдтой, стәй кьомандир фәстәмә фәзылд әмә фәхьәр кодта:

«Париев! Ардаәм-ма рацу!»

Бахәс дын кодта, әрхъулайы бынатыл әрзылын, ссарын, чи бамбәхст, уыдоны. Марыны бар дын нә уыд, агасәй сә хъуыд әрбакәнын.

Хæсты ахæм бардзырд тынг зын сæххæстгæнæн уыд, нысан кодта – мæлæт. Лæмбынæг фæзылдтæ фæндаджы алыварсты æмæ фæстаг-мæ фондз æмбæхст немыцаджы ауыдтай. Æрцахстай сæ. Иннæтæм сæ куыд фæцæйкодтай, афтæ афицертæй иу немыцагау скъаманды кодта, æвæццагæн, йæ цинмæ гæсгæ, иннæтæй хистæр уыд. Уыдон дæр рæнхъ алаууыдысты. Æмæ уæд, къаманды чи радта, уый дам-баца фелвæста æмæ дзы алкаман дæр йæ къæмисæн фæцæф кодта. Фæстагмæ йæхи дæр фехста.

Дæуæй фæрох рæстæг æмæ дæрддзæг. Ды дæ къомандиры къухы уыдтай, дæумæ цы дамбаца ныддардта, уый. Æмæ та ногæй лæгæй-лæг-мæ федтай дæ мæлæт. Къамандир дын, æнæдзургæйæ, комкоммæ дæ цастытæм бирæ фæкаст. Дæ фæсонтыл дæ хид æрлæсæн кодта.

«Куыдзæн – куыдзы мæлæт, Париев!» – зæгъгæ, фæкодта фæстаг-мæ, йæ дзых бахуыднæзмæлд кодта æмæ йæ дамбаца йæ хуымпыры нывæрдта. Ды сындæггай дæхи митыл æруагътай. Ногæй та мæлæт дæ иувæрсты ахызт.

Фæстæдæр уæ Василий Козловимæ трибуналмæ дæр уыцы къоман-дир радта, Югославийы уæ идæдз сылгоймагмæ куы ‘рцахстой, уæд...

Цалынмæ дæхи æрæмбæрстай, уæдмæ бирæ фæбадтæ æнæзмæл-гæйæ. Стæй, мигъ куы фæбæзджындæр, уæд баиу дæ, их чи саста уыдонимæ. Уыцы æхсæв фыццаг хатт Чукоткайæ алидзыны фæнд скодтай, кæд æхсæз азы дæргъы уый нырма никæй къухы бафтыд, уæддæр. Лидзыныл-иу афæлвæрдтой, фæлæ дзы ацæуæн никуыдæм уыд, стæй сæм дард ацæуыны бæрц хъару дæр нæ уыд. Чи-иу алыгъд, уый-иу амардтой æмæ-иу æй лагерьмæ фæстæмæ æрбаластой. Афтæ æрбаластой, чукчæтæ кæй банымыгътой, ахæм дыууæ литоваг æмæ иу тæтæйрадджы дæр.

Мит-иу рæгътыл тайын куы райдыдта æмæ æнусон цъæх къутæр – зæххыл хилæг куы разынд, уæд-иу дардæй сау тæппæй фæзынд, йæ мусонг æварынмæ чи тагъд кодта, уыцы чукчæ. Цалдæр боны фæстæ та-иу æрбазынд цæгатаг сагты стыр рæгъау...

Чукчæтæ не ‘рвæссыдысы лыгъд адамы æхсынæнты змихæй конд хус къæбæртыл. Цалдæр хатты дзы-иу æркæпп кодтой, фæлæ-иу æй фæстæмæ рату ластой. Дзидза хордтой хомæй, кардæй дзы тæнæг уадздзæгтæ лыг кæнгæйæ, æмæ-иу туг сæ роцъотыл калд. Ацы æртæ алыгъдысты æхсæвыгон, иннæтæ куы бафынæй сты, уæд. Чукчæтæм

сæхи схъарм кæнынмæ æмæ сæ фæллад суадзынмæ æрлæууыдысты. Куы бахъарм сты æмæ куы бахордтой, уæд сæ дард фæндаджы размæ сæ фæллад суадзынмæ æрхуыссыдысты. Куыддæр афынæй сты, афтæ чукчæ, йæ сагты йæ тых, йæ бонæй скъæргæйæ, лагерьмæ фæхабар кодта.

Лыгъд адæм куы райхъал сты æмæ чукчæйы куынæ федтой, уæд ма сын хъуыддаг бамбарынаен цы хъуыд. Фæгæппытæ кодтой æмæ лагеры 'рдæм ныййарц сты, цалынмæ конвой нæ рацыд, уæдмæ лагеры бæстыхæйттæм сæ къухы бахаæццæ уæвыны ныфсимæ. Хорз æй зыдтой, лагерæй æддæдæр сæ куы 'рцахсой, уæд сæ амардзысты.

Æрмæст ма сæ дыууæ километры хъуыд, афтæ хæрхæмбæлд фесты. Амардтой сæ, æмæ сын сæ мæрдтæ дзоныгъæй баракты раз раппæрстой. Фехстой сæ чъылдымырдыгæй, стæй ма сын фæйнæ æхсты та сæ сæртæ фæкодтой. Литовæгтæ æмæ тæтæйрæгтæ фидар уыдысты, мæлгæ дæр æмырæй, æнæ хъæр, æнæ хъæрзтытæй кодтой. Цæуылдæр æууæндыдысты, кæнæ та сæ æппындæр ницыуал уырныдта... Иугæр литоваг загъта: «Æз бафæлладтæн. Æз ацæуон», – уæд æй зон, мæлынвæнд скодта. Уæд-иу, йæ къухы иу стыр дур, афтæмæй æдзæмæй, хъахъхъæнджытæн комкоммæ сæ цæстытæм кæсгæйæ, уыдоны 'рдæм алæгæрста. Кæнæ та-иу кусджыты къордæй фæхицæн æмæ-иу, йæ чъылдым хъахъхъæнджытæм, афтæмæй фæцæйцыд. Йæ фæндаг ын-иу, æнæмæнг, фескъуыдта нæмыг.

Иухатт та уæ иу зымæгон райсом лагеры хицауад, бон нæма æрбацъæх, афтæмæй сыстын кодта. Уемæ æнахуыр цыдæр лæгъз ныхас кодтой, цыма уæ исты агуырджы, сæ цæстæнгас дæр уыд ахæм лæгъстæйаг: æмæ уын райдыдтой дзурын, цæмæй семæ уæ тыхтæ баиу кæнат, лагеры алыварс цы америкагтæ æртыхстысты, уыдоны ныхмæ. Æмæ лагерь сыстад «сæрибарыл тохмæ». Фæндыд сæ æрмæст сæ гуыбыны дзаг бахæрын, сæ фæллад суадзын æмæ ацæуын, сæ къæхтæ сæ кæдæм хастаиккой, уырæм.

Фæлæ, лагеры алыварс чи æртыхст, уыдон уыдысты советон салдæттæ. Цалынмæ хабар бамбæрстат, уæдмæ уæ цалдæры амардтой. Æртæ боны уæ куыстæй суæгъд кодтой, æмæ уыцы бонты хæринаг цы у, уый ма уæ зæрдыл æрлæууыд: диссаджы минас фæкодтат: консервтæ, кæсаг, сækæр, дзул, нæлхæ.

Цыппæрæм бон, ног цы салдæттæ æрцыдысты, уыдон ныхас кодтой уæ алкæимæ дæр, фарстой, цæмæй хъаст кæнут, уымæй. Цалдæр боны фæстæ уæ раздæры хицæуттæй æмæ уæ хъахъхъæнджытæй иу

дэр уым нал аздад. Ногтэй сә баивтой. Хъус-хъус кодтой, се ‘ппәты дәр, дам, фехстой. Сымах уәддәр нырма ницы әмбәрстат.

Уый фәстә әппәты ләмәгъдәртәй авд әмә әртиссәдзы иннәтәй фәхицән кодтой. Уыдонимә уыдтә ды дәр.

– Сашкә, мән уырны, Хуыцау ис! – загъта дын тәтәйраг.

– Мән дәр, – дзуапп ын радтай ды.

Уыцы тәтәйрагимә хәләрттә уыдыстут, ды йә уркәтән әфхәрын нә уагътай. Уркәтимә дәуән иумәйагәй ницы уыд. Ды уыдоны зыдтай, уыдон та – дәу. Дәуән уыди дәхи бынат, әмә уый алчидәр зыдта. Зыдтой: демә цыфәнды ныхмәләуд дәр уә иуы мәләтәй кәй ахицән уыдзән. Мәлын та никәй фәндыд. Цы авд әмә әртиссәдз адәймаджы фәхицән кодтой, уыдоны дыккаг бон арвыстой, фынд-дәс километры әддәдәр цы лагерь уыд, уырдам. Ды уыцы лагерән зонгә дәр ницы кодтай. Әмбисвәндагыл ахәм тымыгъ сыстад, әмә нәдәр акъахдзәф кәнән уыд, нәдәр исты фәнән әмә фехъсән. Цәуынаән тыхтә нал баззад. Стәй, кәдәм цәуыс, уый бәрәг дәр нә уыд. Әмә-иу әрхаудтай, сыстадтә-иу, фәлә та-иу ногәй әрхаудтай. Тәтәйраг дәм хъәр кодта:

– Сашкә, Сашкә, амәлдзыстәм, сист! – хъавыд дә йә фәдыл ласын.

Фәстагмә митыл әрхаудтә әмә дәм мит уыцы хъарм фәкаст. Дә цуры куыдта тәтәйраг. Ды та уыцы рәстәг фынтә уыдтай...

– Ампутаци... Василич, әрмәстдәр ампутаци... – ацы ныхәстә уыдысты, фыццагдәр дә хъуыды цы ‘рцахста, уый.

– Нә, нә, – дзуапп ын радта әндәр чидәр.

Стәй банкъардтай, къуымых цыдәр дын лыг кәны дә къухтә. Әмә та ногәй ницыуал бамбәрстай.

Цалдәр боны фәстә дәхимә куы ‘рцыдтә, уәд хуыссыдтә сынтәгыл.

Дә дыууә армытәәпәны, стәй де ‘нгуылдзтә дәр уыдысты операцигонд. Дә салд къухтән сындаггай сә цъәй хъардта. Хъәр кодтай әвиргъау рыстәй, архайдтай, сынтәгмә цы бәттәнтәй баст уыдтә, уыдон атоныныл. Дә хъәрәй әнәхъән дунә дәр бакъуырма уыдаид. Дә цурмә бацыд бәрзонд къәсхуыртә къуырфдзәст нәлгоймаг.

– Бафәраз, салдат, ды ма ацы къухтәй пълотниччы куыст дәр кән-дзынә, әмә цин кән, чи зоны... – йә ныхас дарддәр нал ахәццә кодта, дә риу дын бахоста, иугыццыл ма дәм әдзынәгәй фәкаст, цыма дә хуыздәр бахъуыды кәнынмә хъавыд, уыйау әмә әнәдзургәйә ахызт.

Цы æртæ æмæ æртиссæдз адæймагæй уæ фæхицæн кодтой, хæрз-аудæн кæнæгау, уыдонæй ма бынатмæ фæхæццæ æрмæст цыппар, фæндзæм та – ды...

Суткæйы фæстæ тымыгъ куы банцад, уæд уæм агураг рацыдысты. Фæстæдæр куыд дзырдтой, афтæмæй, чи басыд, уыцы адæм фæндаджы былтыл баззадысты бирæ митын чысыл къуыбыртæй. Æмæ мæрдты къахын æмæ дзоныгъты æвæрын куы райдыдтой, цæмæй сæ аласой, уæд уыцы адæмæй иу (уый дæр дæу хуызæн ахст адæймаг) æрбадти йæ фæллад суадзынмæ иу марды цур. Йæхи тыхт тамако ссыгъдта æмæ йæ къух марды роны атыста, кæд дзы мыййаг махоркæйы муртæ ис, зæгъгæ. Марды риу йæ дзаумæтты бын хъарм разынди, хъуыст йæ зæрдæйы лæмæгъ куыст. Гъе афтæмæй морджы бæсты санитарон хаймæ бахаудтæ. Æртæ мæйы фæстæ та дæ ногæй куыстмæ арвыстой. Скодтой дын сæрмагонд асыкк æмæ дын-иу æй дæ фæсонтæм бабастой.

Ды-иу ныггуыбыр кодтай, цæмæй дын дзы иннæтæ дуртæ бавгæной, бынатмæ фæхæццæйы фæстæ-иу дæ астæу сраст кодтай, æмæ дуртæ зæхмæ калдысты. Дæ къухтæ æдзухдæр дардтай дæ разæй, бызгъуырты тыхтытæй. Хæрды рæстæг дын-иу исчи уыцы бызгъуырты ‘хсæн уидыг баттыста, цæмæй дæхæдæг хæрай. Æниу дзы уидыг дæр ницæмæн хъуыд: хъæрмхуыпп афтæ тæнæг æмæ гыццыл уыд, – æрмæст цалдæр хуыппы. Дзул никуы хордтай хъæрмхуыппимæ – фæстæдæрмæ йыл ауæрстай.

Дæ къухты бæттæнтæ ногæй аивынмæ ма фæстаг хатт куы бацыд-тæ, уæд дæ дохтыр фæуæрдта, цай дын æркодта алюмин кружкæйы. Æнæ сækæрæй. Фæлæ дын радта дзул нæлхæйæ сæрстæй. Райдыдтай цай гыццыл хуыппытæй цымын, дзулæй та гыццыл комдзæгтæ кæнын. Хæрды фæстæ та дын радта фабрикæйы конд æцæг тамако. Дæ цæстытыл нæ баууæндыдтæ. Нæ дæ хъуыд ахæм амонд, тæрсгæ дзы кодтай. Зыдтай: амонд стыр аргъæй æлхæнгæ у, ам иу амонджын сахаты бон уыд цыппар-фондз азы хъызæмар расайын.

– Зоныс, чечен, дæ адæмы дын уæйгæнæг адæмыл кæй банымадтой æмæ сæ кæй ахастой, уый? – дохтыр дæм бакаст йе ‘рфугыты бынты, йæ цæсгомæн уыд, цыма цæмæйдæр фæтарст, ахæм хуыз.

Ды дæр фæтарстæ. Нæ йæ бамбæрстай. Æмæ дын æй уæд бамбарын кодта: «Раджы сæ фæхастой уæ бынæттæй, ды дæр ам уымæн дæ».

Дохтыр разынд немыцаг. Йе ‘цæг ном уыд Хорст Кашниц.

– Ёмæ уæд Геннади Василич та? – афарстай йæ ды.

– Мæ ном Хорст, Хорст Кашниц. Волгайы былгæрæттæй дæн. Мах дæр, дам, ахастой, фæлæ æз ам цыппор фыццагæм азæй нырма дæн. Ног ном дæр мын лагæры хицауад сæхæдæг радтой, цæмæй мæ ахст адæм ма аскъуыдтæ кæной. Дохтыр сын нæ уыди.

Бамбарын дын кодта, нырма ардыгæй æгасæй кæй ничима аирвæзт.

– Фæлæ иу адæймаг уæддæр хъуамæ аирвæза ардыгæй, – бафтыдта ма йæ ныхасмæ. – Ам æхсæз цæцæйнаджы уыд, ныр дзы иу дæр нал ис, иууылдæр уым сты, – ацамыдта денджызы ‘рдæм. – Уым сæ æхсæвы иннæтæй фæхицæн кодтой, фехстой сæ, фæцæй, дам, лыгъдысты, зæгъгæ. Уый цыппор цыппæрæмы уыд... Фæлæ ды хъуамæ аирвæзай æмæ бахауай Стыр зæхмæ... Мæн тыххæй уæд та...

– Ёмæ дæ ныронг цæуылнæ амардтой? – бафарстай йæ ды. – Немыцаг куы дæ...

– Нырма сæ хъæугæ кæнын. Мæлæт арæх у ам... Тагъд сæ мæнмæ дæр хъæуы...

– Ёмæ йæ мæнæн цæмæн дзурыс? Ёз æфсæддон куы дæн, æмæ немæцæй гыццыл куы нæ амардтон хæсты? – бафарстай та ды.

– Уым хæст уыд, ам та хъуыддаг æндæр у. Фæлæ мын мæ ном бахъуыды кæн: Хорст Кашниц. Ёмæ кæд удæгасæй баззайай æмæ материкмæ бахауай, уæд-иу иу немæцагæн уæддæр зæгъ, æз ам кæй уыдтæн, ам, демæ... Ёндæр ницы... Ёз та бацархайдзынæн, цæмæй дæ ардыгæй аласой. Ахæм низыхатт дын æрымысдзынæн, æмæ дæ ам баныгæнæн дæр нæ уыдзæн... Рын ныххæлиу кæндзынæ, зæгъгæ... Ёрмаæст дзургæ мацы кæн, æмæ дын æз цы зæгъон, уый кæн, фæлæ нын дзы куы ницы рауайа, æмæ дæ, мыййаг, ам... Уæд...

– Бамбæрстон дæ, – загътай ды.

– Ды иу зымæг нал бафæраздзынæ, æгæр бирæ сты дæ ахсты азтæ, уымæн мæлынц, кæронмæ дзы ничи бафæразы. Сæйрагдæр – ардыгæй аирвæзын, фæстæмæ дæ, чи зоны, мауал æрбаласой.

Раст иу мæйы фæстæ фæхицæн кодтой, мæлæтдзæгтыл кæй банымæдтой, ахæм æхсæз адæймаджы, уыдонимæ уыдтæ ды дæр. Дохтыр Хорсты амындай дыууадæс суткæйы ницы бахордтай. Уыцы рæстæгмæ дын скодта фондз уколы, дыгай бонтæ се ‘хсæн, афтæмæй. Уколы бынæттæ афтæ хордтой, æмæ сæ ныхтай æнæрæнцойæ, дæ ныхты бæсты та æхсныфтæй пайда кодтай.

Фыццаг-иу буар ссырх, стай рафаста, уый фæстæ та йæ туг цыд. Æппынфæстаг-иу хæф кæнын райдыдта. Дыууæ уколы дын дæ риуыл скодта, дыууæ – де уæхсчытыл, иу та – дæ рахиз уæны бын. Дæ бон дæ дзаумæттæ скæнын дæр нæ уыд, уайтагъд-иу хæфæй айдзаг сты æмæ буарыл ныхæстысты.

Æрхуыссæн дын æппындæр никæцырдæм уыд. Бадгæйæ æрвыстай де ‘хсæвтæ. Фыццагдæр цы госпитальмæ бахаудтат, уым дæ фондз æмбалы иууылдæр амардысты, чи дыууæ къуырийы, чи та мæйы фæстæ, æхсæз къуырийæ фылдæр сæ ничи ахаста.

Ды та нæ мардтæ. Дохтыртæ дæр дæ тарстысты. Суанг дæм дæ мæлæтдзаг æмбæлттæ дæр æнæдзургæйæ лæгъстæйаджы каст кодтой, цæмæй сын сæ сынтæджытæм хæстæг ма бацæуай. Дæуæн фæндаг лæвæрдтой, раст-иу цыма къултæ дæр дæ разы байгом сты... Æрмæст дын топпы бырынкъ нæ лæвæрдта фæндаг.

Дыууæ мæйы фæстæ та дæ æндæр госпитальмæ арвыстой, цыдæр къуымы дæ хицæнæй бакодтой уæзласæн науы бинаг хайы. Науыл фæцыдыстут дыууæ къуырийы, æви мæй... Дæ бон æй бæлвырд зæгъын нæ уыд.

Суткæ дын иу хатт æппæрстой уырдаæм дзулы къæбæр æмæ дыууæ цæхджын кæсаджы. Уый фæстæ дæ дойныйæ мардтой. Дæ дзул нæ хордтай. Лыстæг муртæй йæ де ‘ддæмæбадæнтæм æппæрстай. Не ‘ууæндыдтæ ацы фæндагыл. Тарстæ, нау фæстæмæ куы аздæха, уымæй.

Ныхас никæимæ кодтай, тамако дæр никæмæй куырдайт.

Æхсæвы дæ æндæр ахæстонмæ куы ‘рбаластой, уæд, кæм дæ, уый ды æмбаргæ дæр нæ бакодтай.

Ды цы уыдтæ, уымæй æгасæй дæр уыдтæ рыст, хæф, сыстытæ, царм æмæ стджытæ.

Ахæстоны уыд тынг хъарм. Ахст адаæм дæ фарстой, чи дæ, ам кæцæй фæдæ, уыдæттæй. Радзырдтай сын дæ хабæрттæ. Нæ дыл баууæндыдысты. Стай та бауадзыг дæ. Дæхимæ куы ‘рцыдтæ, уæд дæ алыварс куыдтой, хъæр кодтой, æлгыстой. Дæ алыварс æрæмбырд сты, хъæбыстæ дын кодтой, алкæй дæр сæ фæндыд дæуыл аныдзæвын. Хъæр кодтой æрратау, баууæндыдысты дыл, фæлæ сæ уæддæр нæ уырныдта. Æнæхъæн ахæстон йæ къахыл слæууыд, æнæхъæн ахæстон куыдта: ды уыдтæ, уырдыгæй æгасæй Стыр зæхмæ, материкмæ чи раирвæзт, уыцы зыбыты иунаг адæймаг.

Иу кѳуыри дзы арвыстай дзәнәты уәвәгау. Зылдысты дәм, хәрын дын кодтой, баләвар дын кодтой бирә ног дзаумәттә. Бирә дзы уыд гуырдиәгтә, дә алыварс-иу арәх куыдтой. Уым уыдысты уырыссагтә, цәцәйнагты хасты чи архайдта, ахәмтә дәр. Гуырдзы-иу сә дә цәстмә фәнадтой, тыхәй сын дәуән тамако агурын кодтой, сә дзаумәттә сын-иу байстой, әмә дын-иу алы бон дәр искай ләггәд кәнын кодтой.

Мәйы фәстә дә арвыстой Петропавловск-Камчатскы лагерьмә. Уым бирә уыд немыцаг уацайрәгтә, әмә уым дәр уалдзәджы, Находкайы куыд кодтой, афтә кәрдәг хордтой фосау, суанг сын конвой сә кьәхты бынмә кәй әхсы, уый дәр ницәмә дардтой. Уымы зәхх әлыгбын уыд, сойджын. Әмә хордтой зәхх дәр, стәй-иу, стыр удхар кәнгәйә, амардысты. Адәмы ма тухәнәй мардтой алыхуызон гәбгытә дәр.

Уый фәстә та – горәт Тайшет Иркутскы обләсты. Стәй та лагерьтә: «Заярск», «Ванзуба», «Братск», «Посты асыкк – 35». Алфамбылай та – әнәкәрон сыбираг хьәд – тайга... Әмә дыкьухыг хырх.

Адәймаг мард, бәлас лыг кәнгәйә, йә кьухәй-иу хырх феуәгьд, йәхәдәг та-иу әнә иу сымәй әрхауд. Цалынмә-иу әм бахәццә сты, уәдмә-иу уый амард. Суткәмә дзы әппынкьаддәр ссәдз – дәс әмә ссәдз адәймаджы бәрц марди.

Мәрдты-иу самадтой кәрәдзи уәлә әмбонды мидәгәй әмә сә хьахьхәдтой, Чукоткайы куыд кодтой, афтә. Уалдзәджы-иу мәрдты кәмдәр әппәрстой әмә-иу уәд тайгайы смагәй суләфәнтә нал уыд.

«Братск»-ы зонәмә әрбаластой бирә тәтәйрәгты. Уый уыд уалдзәджы фәндзай фыццәгәм азы. Иубон сбунт кодтой, райсомәй сәхиуыл баракты дуәрттә сәхгәдтой, хьахьхәнджытәй та фондзы фәрәттәй амардтой.

Салдәттә лагерыл әртыхстысты, дыууә суткайы фәхәцыдысты, әмә тәтәйрәгтә иууылдәр фәмард сты, уыдонимә ма куыддәр әгьдауәй фәмард сты зонә хьахьхәнджытә дәр фондз әмә ссәдзәй.

Сымах цыппар суткайы зәххыл дәлгоммә хуысгәйә фәдардтой. Дәуән дә син дзәгьәл гәрахәй фәцәф, әмә уый руаджы аирвәзтә... Уый дын әвдисәнән бәбәззыд, бунты рәстәг барачы кәй нә уыдтә, уымән.

Цалдәр мәйы слесты рәстәг сымахәй дәр бирә кәйдәрты фехстой. Дәу-иу куы бакодтой, уәд алы хатт дәр слестгәнәгәй куырдайтә:

– Амар мә, амар, фәрвәзын мә кән, ныффысс...

– Нә, Париев, нә, уый мын ницы циндзинад әрхәсдзән... Мәләт

аивад у, ды та йæ фæрæтæй амады хуызæн кæнынмæ хъавыс, – дзырдта уый, дæ цæстытæм æдзынæг кæсгæйæ.

Нæ дæ фехстой. Цæргæйæ та баззадтæ.

Бонтæ, мæйтæ, азтæ уæ рæзты ивгъуыдтой кæдæмдæр, сымах та архайдтат цæргæйæ баззайыныл, хордтат зулчъытæ, уидæгтæ æмæ ног уалдзыгон сыфтæр.

Афтæмæй иухатт, иу уалдзæджы къæсæрыл, мартыйы мæйы фехъуыст:

– Амард! Ирод амард! Хуыцау ис, Уый ис...

«Ирод» цы у, уый нæ зыдтай. Æнахъинон уынар бацайдагъ: хъæртæ, кæуын, ахæстытæ, сæ дзаумæттæ сæ уæлæ скъуыдтæ кæнгæйæ, фыр цинай зæххыл ратул-батул кодтой. Хъахъхъæнджытæ æхстой баракты сæрмæ, нæмгуытæ æхситт кодтой, гилдзытæ зæллангæнгæ хаудтой зæхмæ. Фæлæ гæрæхтæ никамæ хъардтой, цыма мæлæт уæвгæ дæр нал ис, афтæ сæм каст.

– Æфсымæр, амард, хъусыс, амард удтæ хæссæг, амард, акодта йæ Йæ-химæ. Уый йæ акодта, Уый ис! – ахæст, йæ къухтæ фæйнæрдæм, афтæмæй хъахъхъæнæгмæ фæцæйцыд, цæмæй йæ йæ хъæбысы акæна, йæ цинай йæ фæхайджын кæна, ныххатыр ын кæна, стæй дзы йæхæдæг дæр хатыр ракура.

Фехъуыст гæрах... Æмæ ахæсты риу тугæй ахъулон... Æнамонд æрхауд йæ фæсонтыл, фæзылд иннæрдæм, йæ уæрджытыл алаууыд, фæстæмæ уæм ракаст... йæ былтыл бандзыг мидбылхудт, æнаууæнк, æххуысагур мидбылхудт... стæй сындæггай зæххыл йæхи æруагъта:

– Цæмæн? – фехъуыст лæмæгъ хъæлæсы фарст, – Абон... цæмæн... – зына-нæзына базмæлыд йæ сæр æмæ ныссабыр... Фæлæ мидбылхудт фæсмæлæты мыхуырау баззад йæ былтыл.

Æрмæст ма йын дыууæ мæйы баззад йæ хъызæмайраг фынддæс азæй. Æрмæст дыууæ мæйы.

Уымæй дыууæ мæйы фæстæ дæм фæдзырдта ахæстоны хицау. Радта дын мыхуырауæрд гæххæтт къухбафыстытимæ:

– Дæхиунтæ сты Казахстаны. Адрес дзы ис: Кустанайы облæст, Мендыгаринскы район, хъæу Боровое. Равдисдзынæ ацы гæххæтт. Уый у дæ сæрибар æмæ дæ билет бынатмæ. Фæндараст. Амонджын у.

Вагзал уыд зындоны хуызæн. Йæ тæккæ дзаг уыд быры змæлдгæнæг, кæуын æмæ кæрæдзимæ хъæргæнæг, худгæ æмæ, иугæндзон кæдæмдæр тагъдгæнæг мæлдзыджыты гуппары хуызæн чи уыд, уыцы адæмæй.

Кæрæдзи æддæг-мидæг ауадысты, стыхстысты лыстæг кæлмыты гу-  
цъулайы хуызæн. Вагæттæ нæ фаг кодта, вагæттæ уыдысты баракты хал-  
дих сæ сыстытимæ, хъæдысыстытимæ, смаг æмæ махоркæйы фæздæджы  
хъæххъаг тæфимæ. Адæм хуыссыдысты, ахæстоны баракты куыд хуыс-  
сыдысты, афтæ, кæрæдзийыл кæлдтытæй. Ды уæллаг тæрхæгмæ схызтæ,  
уым чи хуыссыд, уый фæтардтай, æз лагерæй дæн, зæгъгæ, хъæр кæнгæйæ.

Дæ уæлæ уыд лагеры номыримæ ахæстоны æддаг дарæс æмæ  
хъусджын худ. Уыди ма дæм гыццыл чумæдан махоркæ æмæ газеты  
лыггæгтæй йæ тæккæ дзагæй. Дæ рифтаджы та – пецыл хусгонд дуры  
хуызæн хус къæбæртæ.

Вагон цыд, дыууæрдæм ранкъуысбанкъуысгæнгæ, æрлæууыд-иу,  
стæй та-иу дарддæр ацыд, рухс-иу фæпæртт кодта, фæтардæр, ахуыс-  
сыд. Æмæ-иу уæд вагоны хуылфæй райхъуыст хайрæджы гуыбынæй  
цæуæгау ниуд.

Бирæ бонты æмæ æхсæвты фæстæ бахæцца стут Казахстаны зæхмæ.  
Вагоны зылд иу магуыргур, æмæ-иу æнæбары искауыл куы ныл-  
лæууыд, уæд-иу ай, хъæр æмæ тъæппытæ кæнгæ, иуварс атардтой.

– Авæрут мын, – куырда тæригæддаг хъæлæсй, – авæрут мын хус  
къæбæртæ, иугыццыл махоркæ, авæрут мын, уæ Хуыцауы тыххæй.

– Ардæм-ма рацу, дзæггæлдзу! – фæдзырдтай йæм ды, дæхи бынмæ  
æрзæбул кæнгæйæ.

Бацыд дæм, хæрдмæ дæм скасти æмæ дæм йæ къух сивæзта. Ды  
фæкуыддæр дæ. Дзурын дæр нал зыдтай, де ‘нгуылдз дын тамако  
куыд сыгъта, уый дæр нал æмбæрстай.

– Мак-Шарип! – ныххъæр кодтай.

Лæг фесхъиудта, иуварс атахт. Йæ цæстытæ рабырыдысты фыр дисæй.

Æргæпп кодтай дæ бынатæй. Йæ тæрттæ йын ацахстай æмæ йæ  
дæхимæ æрбалвæстай.

– Æлгъыст фæу! – схыр-хыр кодтай ды. – Хæрз æлгъыст фæу! Ацы  
вагонмæ кæй æрбахызтæ æмæ, аст-фараст азы фæстæ фыццаг цы цæ-  
цæйнагыл фембæлдтæн, уый ды кæй дæ, уый тыххæй.

Мак-Шарип скуыдта:

– Алхаст... Алхаст!.. – хъавыд дын ахъæбыс кæнынмæ.

Мак-Шарип йæ мад æмæ йæ фыдæн иунæг лæппу уыд, авд хойы иунæг  
æфсымæр, цæрæг зæхкусæг. Ды дæ цæстытыл не ‘ууæндыдтæ. Фыр  
дисæй не ‘мбæрстай, цы кусыс, уый, хæцыдтæ йыл, нæ йæ уæгъд кодтай,

загъд кодтай, иууылдær цы уыдтæ, уымæй фестадтæ зæрдæрыст, цытæ бавзæрстай, уый тыххæй æмæ дæ Райгуырæн бæстæйы тыххæй. Цалдær хатты йæ, хъæргæнгæйæ, ныццавтай, стæй дæхæдæг дær скуыдтай.

Ды скуыдтай, кæддæры сæрыстыр æмæ хъæздыг лæппу цæмæ æрхауд, уымæ кæсгæйæ... Куыдтай, ссæрибар уæвгæйæ, цæцæйнагæй фыццаг кæуыл амбæлдтæ, уый мæгуыргур кæй разынд, ууыл.

Бæстæ дыл атар, арв дыл æрхауд, зæхх йæ цыппартыл алæууыд хъаймæты бонау.

Ницыуал аздад дæ алыварс дунейæ, æрбайсæфт сæрыстыр æмæ сæрибар цæцæйнаджы дуне, ды дæ хъуыдыты табу кæмæн кодтай, дæ бæллицты кæй бахъахъхъæдтай, хатгай-иу ахъуыды кæнын дær кæуыл нæ уæндыдтæ, уыцы дуне. Уымæн æмæ уыцы мысинагтæ уыдысты уыцы æндær цардæй, ды амондджын кæм уыдтæ, уыцы цардæй. Уым та амондыл хъуыды кæнæн нæ уыд.

Фæлæ уæддær, дæхи коммæ нæ кæсгæйæ, ды мысыдтæ, здæхтæ дæ мысинагтæм, æмæ дын уый царыны тых лæвæрдта.

Бафæлдæхтæ дæ тæрхæгыл, дæ цæстысыгтæй куырм кæнгæйæ.

Ныр та дæ разы лæууыд Мак-Шерип, адæймаджы æнгæс цыдær. Лæууыд бынæй æмæ хæлæфæй дымдта махоркæ, хус къæбæртæ йæ роны æмбæхста. Ницыуал æм баззад раздæры лæппуйæ... Адæймаджы хуызæнæй. Æппындær ницыуал. Нæдær намыс, нæдær кад.

Ды йæм де уæнгтæ мардæй бакастæ дардæй, дæ мысинагты арф къуымæй, лагеры талынгæй, дæ Райгуырæн бæстæимæ баст сæнтæй, бакастæ йæм, цыдæриддær нывондæн æрхастай, уыдон хæрз дзæгъæлы кæй уыдысты, уый нырма ныртæккæ чи бамбæрста, уыцы адæймаджы цæстæй.

Ды ныр цы уыдтай æмæ ма дæ фенын цы бахъæудзæн, уый уыд зындоны æнгæс.

Æбуалгъ дæм каст, куыд ис цæрæн, кад æмæ намыс ферох кæнгæйæ, æрмæст дæ буары монцты уацары уæвгæйæ, Хуыцауыл гадзрахатæй рацæугæйæ.

Æмæ уыцы уысм бамбæрстай: ацы дуне иууылдær у Карз тæрхон. Алцыдær ацы дунейы у Карз тæрхон...

*Уырыссаг æвзагæй Безаты Фаризæйы тæлмац*





# МУСА АХМАДОВ

1956

*Фыссæг, поэт, драматург Муса Ахмадов райгуырд 1956 азы. Астæуккаг скъолайы фæстæ фæцис Цæцæн-Мæхъхъæлы паддза-хадон университет 1979 азы. Алы рæтты фæкуыста, 2004 азæй фæстæмæ та у ли-тературон-аивадон журнал «Вайнах»-ы сæйраг редактор.*

*У Цæцæны Республикайы адæмон фыс-сæг, Кавказы фысджыты Клубы цытджын президент. Хорзæхджынгонд у къорд кадджын номæй.*

*Йæ уацмыстæ тæлмацгонд сты уырыс-саг, ирон, францаг, японнаг æмæ æндæр æвзæгтæм.*

## КЪАХЫР, СÆФТ РÆСТÆГ

*Радзырд*

Рæстæгмæ уал æрбынаеттон дæн Мæхъхъæлы æмæ дын æнæнхъæлæджы – табу Дунесфæлдисæгæн! – мæ уарзон куыстыл куы фæхæст уаин: цæцæйнаг æвзаг, культурæ æмæ мæ этикайы Центры разамонæгæй савæрдæуыд, – ам мадæлон æвзаджы ахуыргæнджыты дæсныйад хъуыд уæлдæр кæнын, цæмæй уыдон та уыцы предметтæ скъолайы хуыздæр амоной, уый охыл.

Сæ райгуырæн уæзæгæй æгъатырæй кæй фæтардтой, уыдон нæ ардзæстмæ сæхи батавынмæ тырныдтой – æцæгæлон бæстæйы сæ зæрдæты узал æртад, æмæ-иу махмæ, рагæй кæй нал бавзæрстой, ахæм рæвдыд куы бавзæрстой, сæ удæн æнæкæрон зынаргъ æмæ адджын мадæлон æвзагыл ныхас куы хъуыстой, уæд-иу сæ цæссыг уадидагæн æркалд, сæ риуы дзагæй-иу æхцонæй сулæфыдысты – айрох сæ-иу сæ удхайраг уавæр; мæнæн æмæ-иу ме 'мкусджытæн та зæрдæбын арфæтæ куы кодтой, уæд та мæм-иу ногæй-ногмæ фæзынд мæхи цæсты дæр мæ сæрыстыргæнæг хъуыды: «Ацы тыхст æмæ уырыд заман, мæнæй аразгæ цы у, уый кæнын, цæмæй мæ адæмы удысконд ма аива фыддæрма, тавын мæ туг-ме стæг дзыллæйы æргъæвст зæрдæтæ, сæ ныфс куыд нæ асæтта æмæ сæ цæмæй уырна сæ бæллиццаг фидæн...»

Гъемæ дын иубон, уыцы хъуыдытæй уæнгрог уавæры куы уыдтæн, уæд мæ иу тынг бафæндыд мæ райгуырæн бæстæмæ, иу тынг, æмæ йæ куыд зæгъон!

Алы хæцæнгæрзтæй æфхæрд, алы бæллæхтæй саузæрдæгонд, йæ хъызæмар йæ сæрты кæд æнхъæвзта, арвмæ асинтæ 'вæрдта фыр рыстæй, уæддæр зæрдæнцой лæвар кодта лæгæн йæ фыдæлтæй йын баззайгæ зæхх. Дардмæ дæр, о...

Мæ фæллад суадзон, зæгъгæ, ме 'мбæлттæн куы ской кодтон, уæд мæ рæстырдæм бамбæрстой. Сæ иу фенхъæлдта: «Æвæццæгæн, Налцыкк кæнæ Кисловоскмæ у дæ арæзт, тынг хорз». Иннæ мын амоны: «Кæд къахкъæлæттыл арæхсыс, уæд Эльбрусы къуылдымтæм сараз дæ ных». Æртыккаг æй цæхгæр алыг кодта: «Нæ дæ 'вдæлы дæ зæрдæйыдзæбæхæн ралли-баллитæм, бон – дыууæ боны баулæф æмæ дæ куысты уæлхъус æрлæуу – хъуыддаг дæ уый домь!»

Æз сын куы загътон, тæккæ райсом мæ изæрæй фæстæмæ ардæм хъæуы, зæгъгæ, уæд æртæйæ дæр фæджих сты. Æппынфæстагмæ сын куы басастан, мæ зæрды Грознайы кæй ис мæ фæллад суадзын, уæд та сыл худæг бахæцыд. Цытæ, дам, лæхурыс, уый та куыд, æмæ Грознайы дæ фæллад суадзыны фæнды бацæуай, уырдыгæй, йæ амал кæмæн уыд, уыдон куы фæлыгъдысты, йæ амал кæмæн нæу, уыдон та уымæ куы бæллынц, уæд?!

Фæуагътон сæ сæ дызгъуын-мызгъуын хъуыдытимæ æмæ адардтон мæ фæндаг.

Горæты астау лæхъир цъыфы бын фæцис, азмæлæнтæ дзы нæ уыд фистæгæй. Фæлæ мæнæн та ардæм æнæ цæугæ нæй: ам уыдысты æртæ журналы редакцитæ дæр. Цы агъуысты бакъуым сты, уый фыдтæй-тыхтæй бацалцæгтæ кодтой, фæлæ-иу къæвда бонты сæ цар тæдзын райдыдта, æмæ-иу уæд сæ сæрма æмдыхæй æрвцъæх кæттаг ныттыгътой – æппæтдунеон гуманитарон куыстуæтты æххуысы хай... Фæлæ сæ уый ницабæрæг ирвæзын кодта уарынтæй.

Зымæг йæ тыхы бацыд, æз куы фæзындтæн, уæд. Мемæ æрбаластон чысылгомау пьесæ журнал «Орга»-йæн, цалдæр æмдзæвгæйы «Сте- лада»-йæн, ноджы ма цæттæ уыдтæн журнал «Вайнах»-æн интервью раттынмæ дæр, кæнæ кæцыфæнды газетæн дæр (дæс – иуæндæс цыдæр ма уыдысты), кæд сæ искæй бахъæуой мæ зæгъинагтæ, уæд.

Уыцы сфæлдыстадон фæндтæй фæзæрдæрог дæн, хъæуа-нæ хъæуа мидбылты худтыл, хъазæн ныхæстыл-иу схæцыдтæн, фæлæ-иу редакциты кусджытæ, æмпьероджынтæ нæ кæимæ хуындæуы, уыдон цæмæдæр гæсгæ мæ зæрдæйы уæлтæмæн ахастыл нæ цин кодтой. Æмхуызонæй дæр уыцы зæрдæсаст уыдысты, хъуынтъыз, фæлладхуыз æмæ сомбонæй æнæрай – раст ма сæ йæ мидбылты дæр ничи худти. Æз мæ удæй бацыдтæн, уæдæ сæ уыцы æнтъыснаг, æрхуым уавæрæй куы фæиртасин, фæиппæрд кæнин, мæхи хъæлдзæг дардтон, цырен ныхас кодтон – бынтон дзæгъæлы: цыма сæ алкæмæн дæр йæ род йæ хуылфы амард, уый хуызæн уыдысты, се 'рхæндæг равг нæ ивта...

Мæнæн кæмдæр хъыг дæр ма фæцис: ау, зæгъын, æз цытæ нæ бавзæрстон, уыдон ахæмæй цыфыддæртæ федтой?! Æз цы бæллæх- тæ, цы фыдракæндтæн нæ уыдтæн æвдисæн? Хæсты удхалæнтæ, дæ ахсджиæгтæй фæхъæуæнтæ, тыхмитæй нæ чи баззад иуварс – ничи: кæуыл йæ хæдзары мидæг æрхауд йæ арвы хай, кæуыл – æцагæлон рæтты, хъызт уазал цатырты, кæйдæр кæвдæстæ æмæ хуыдæтты, алы

хылма лагерьты – алы бæстæты хардзæй конд... Мах æмбар стæм, æмхуызон нæ ссæнды йæ быны æвирхъау уавæр. Куы фæхицæн стæм кæрæдзийæ, ууыл дзæвгар рæстæг куы аивгъуыдта, уæд, уанцон нæу, бацин кæн нæ фембæлдыл уал боны фæстæ сæрæгасæй, уæлдайдæр та уымæн, æмæ сæргуыбыр æмæ уæнтæхыл куы уай, уæд нæ царды æууæлтæй иу дæр тæхудиагдæр нæ фæуыдзæн!

Айдагъ ме 'мном, мæ фарслæууæг куы фæуид, ууыл архайдта. Уыцы иугæндзон дзырдта: «Алцы дæр хорз у, не 'ппæт дæр адæммæ равдисынмæ бæззæм».

Иннæтæй мын иу уайдзæфгæнæгау куы бакæнид:

– Дæ хъуыддæгтæ, куыд дæм кæсын, афтæмæй зæрдæзæгъгæ уæл-был кæнынц – æгæр цардхуыз хъæлдзæг дæ...

– Хуыцауæй разы, ницæмæй дæн хъæстаг. Не 'ппæтæн дæр нæ амонд хæрæгыл бады: удæгас стæм, нæ райгуырæн зæххæй нæ фæхауæццаг нæ иу дæр. Хур аныгуылы, хур скæсы. Фыдбон аивгъуыдзæн, æмæ та цард йæ дзæбæх гаччы сбæддзæн.

– Сæкæр ахæр, иугæр афтæ кæд уыдзæн, уæд, – загъта, цыдæртæ чи фыста, уый.

О, фæлæ редакцийы иуахæмы хъæрæй худын дæр фæцыд. Æз уыцы рæстæг бадтæн кæйдæр фыссæн стъолы тигъыл æмæ мæ пьесæйæн йæ кæройнаг рæнхытæ мысыдтæн, фæлæ мæ сæрмæ хъæугæ дзырдтæ нæ цыдысты, æмæ, æвæццæгæн, æнахуыр тыхстхуыз райстон.

Чидæр мын сæ йæ къух ме уæхскыл æрæвæрдта:

– Цæй сагъæссаг фæдæ – цы кусыс?

– Æз ома? Мæнæ мæ пьесæйæн кæронагураг дæрдтыл зилы мæ сæр...

Æмгуыппæй ныккæл-кæл кодтой, чидæриддæр дзы уыд, уыдон, раст цыма æз артæнтæдихтæгæнæн худæг исты срæцыгътон, уыйау.

– Уæллæхи-биллæхи, сфæлдыстадон фæллой кæнын дзы дæуау æмбæлы: дуне фæиннæрдæм уæд, дæ алыварс худæнт æмæ хыл кæнæнт, хæст йæ цæхæры бацæуæд, бомбæтæ рæмудзæнт – ды дæ фыссыны уацары дæ! – дзырдта иу халассæр фыссæг.

Хъазтхалæг – гæбæр дымæг нæ разындтæн: уадз, æмæ кæдæй-уæдæй зæрдæпарахатæй худой, уой хъæлдзæг. Æз та пьесæйæн кæронбæттæн ныхæстæ рагæй агуырдтон, рагæй кодтон дзырддзуан. О, раст у, иттæг раст: уыцы æууæлтæ дæ алыварс цыфæнды дæр куы цæуа, уæддæр дæ хъуыды йæ катыйæ нæ цух кæны, цы йæ хъæуы, цы ныхæсты баст, ууыл бамбæлæд, æндæр (æцæг, хæрзхъæд, иударон ихсыдтæ ма уæнт – æз та

зæрдæхæццæгæн уацмыстæ цыма нæ нывæндын), кæй зæгъинаг у, хæст, хæлддзаг пырхытæ хæдзар – уыдæттæ маенæн дæр мæ тугхал сты, мæ улæфт мын къуыхцы кæнынц, нæ мæ уадзынц, цæмæй бынтондæр сфæлдыстады амæттаг суон, уый, кæд хъастхъыллистгæнæг никуы ваййын мæ уавæртæй, уæддæр... Гъемæ 'ппæт уыдæтты тыххæй дæр, стæй ма бирæ цæйдæрты тыххæй дæр мæ дзыхыл ныххæцыд-тæн, ахæмæй сын мур дæр ницы загътон, фæлæ фæуыргъуыйау дæн, худæджы хос сын цы фæуыдаид, уый зæгъын мæ фæсонæрхæджы дæр куынæ уыд ацы хатт, уæд сыл худæг цæмæн бахæцыд, зæгъгæ. Ома уый уæд мæ мидзæрды ахъуыды кодтон: «Ацы хабар дæр та хæсты азар у, цардмæ сын сæ цæстæнгас аивта, бирæгъ-лæгтæн сæ зонд дæр фæцудыдта, æмæ уымæн фæсты раст фæззыгон бонау: куы ныттардзæсгом ваййынц, куы та исты мæнг æфсонæй дæр кæс, æмæ худæгæй бакъæцæлтæ сты – релаксацийыл куы фæхæст уаиккой, уæд хорз уаид, ома, нывтæ куы кæниккой, куы зариккой, куы кафиккой, сæхи истæмæйты куы ирхæфсиккой, куы дзæбæх кæниккой бынтон æндæр хъуыддæгтæй...»

Фæлæ та мæм уый фаг мадзал нæ фæкаст – фæстаг рæстæг психологæй дæр акуыстон, æмæ мæм ахъаззагдæр фæкаст, цæмæй сæхимæ 'рцæуой, сæхи æрæмбарой фыццагау, уый охыл дины зарджытæ кæной! Уый сын басгуыхдзæн сæ базырсаг мидуавæрæн хуыздæр хосгæнæг – æвдæдзы хос, æвдæдзы!

Уыйбæрц ницыма аныхæстæ кодтам, афтæ æризæр. Редакцийы куджытæ фæцоппайаг сты: сæ фыссинагтæ 'рдæгыл фæуагътой æмæ фæцæуæг сты фæйнæрдæм.

Æз æмæ ме 'мном нæ ных базармæ сарæзтам исты хæлц, хойраг балхæныны зæрдæйæ. Мусайы бинонтæ нырма Адыджы уыдысты, ам сæ хæдзар маёны хуызæн фæхæлддзаг, фæлæ йæм ме 'рдхорд куыддæртæй базылд, æнæрайы цæрынаг бæззон уал æй скодта. Удуæлдай сфæлдыстадон куыст кодта, раст арвылбон дæр кæнæ радзырд фыста, кæнæ миниатюрæ (адон хуыдта «Нысантæ»). Йæ туг кæй фыхт, æвæллайгæ фæллой кæй кодта, уый мын фехсызгон, ныфс мæ бауагъта, æз дæр иуахæмы кæй фæкуыстхъом уыдзынаг, уымæй.

Ме 'мном балхæдта физонæггонд карк, маёна йæ гриль куы хонынц фæсарæйнагау, стæй алы донцæрвтæ: уырыдзыйы, цæхæрайы, къа-бускайы æмæ ма бирæ цыдæртæ.

– Цас карджындær кæна лæг, уыйас æй алы халсартæ хæрын фылдær хъæуы... Æвдæдзы хос кæрдæджытæ, пысыратæ, – дзырдта мын, тындзгæ уадæй цæугæйæ.

Тагъд-тагъд æхсæвæр скодтам, цай бацымдтам лимонимæ, уый хæдфæстæ ма ме 'мном ноджыдær дыууæ сойын цырагъы ссыгъта – уат фæрухсдær... Зæронд диваны нывæрзæны 'рдыгæй – баз, батъæппытæ йæ кодта, афтæмæй йæ æрæвæрдта.

– Ам-ма уал дæхи æруадз, мæ хæлар.

Йæхæдæг мæ акомкоммæ 'рбадт, стъолыл йæ размæ скъоладзауы цалдær тетрады равæргæйæ, – раст ма иу-ссæдз азы размæ дær афтæ фыста, чыратæ тетрады хуызивд сыфтыл.

– Æмæ дын чидær æмбисæхсæв æрбахойдзæн дæ дуар, – райдыдта хъæрæй кæсын.

Цыма уаты æдзæмæн фæлидзынæй тарст, уыйау каст æнæстæлфгæ уæзбын хъæлæсæй: фæлæ-иу, раст зæгъгæйæ, йе 'взаг хатгай фæныхсæгау кодта, æмæ-иу уæд йæ иугæндзон хъæлæсыуаг фæкъуыхцытæ (æвирхъау фыдракæндты тыххæй кæм фыста, уырдаæм-иу куы бахæцца, уæд-иу йæ зæрдæ, хъæргæ, срæхуыста). Радзырдмæ хъусгæйæ, мæ цæст æхсæвы тармæ дардтон: ме 'ргом кæцырдæм аздæхтон, уыцы рудзынгыл æмбæрзæн нæ уыд, æмæ мæм хорз зындысты кæрт æмæ уынг дær – рухс сæ кодта, газы хæтæлы скъуыдæй цы арты 'взаг ирвæзт, уый.

Сахатырдæг фæкаст йæ радзырд, афтæ дын мит уарын райдыдта. Миты гæлæбутæ арты рухсмæ куыд тахтысты, куыд зилдух кодтой, уымæ куыд кастæн, афтæ мæм мæ зæрдæ сдзырдта, цыма уыдон дær радзырды ритм ахстой æмæ йæм кафæгау кодтой. Кæд æм æз дær æрмæстдær хъусгæ кодтон æмæ йын йæ текстæн йæ мидис афтæмæй æмбæрстон, уæддær мæ цæстыты раз уыцы ирдæй сыстадысты не 'рыгон дуджы нывтæ.

Алы уалдзæджы райдиан дær-иу ме 'мном атындзыдта цардамал Уæрæсейы чысыл горæттæ æмæ хъæутæм, æмæ-иу фæззæджы фæзынд, зæхх-иу халас æвæрын куы райдыдта, уæд. Фыццагдær-иу кæй бацагуырда, уый – мæнæ мæн.

Уыди райдзаст хурджын фæззыгон бон. Фæссихор, рагæй дær мæ ахуыр куыд уыд æмæ суанг абон дær куыд у, афтæ дын, нæ сæрдыгон чысыл хæдзары мæхи диваныл æд чиныг æруадзгæйæ, арæдзæ-мæдзæ кодтон. Тыргъты уынармæ сонтæй фехъал дæн.

– Мæ хæлар, кæд бон-сихорафон фынаыыл дæ, уæд ма цæргæ та кæд кæнинаг дæ?! – фæзынд нæм, бæстæ йæ сæрыл сисгæйæ, Муса.

– Мæ хысмæт мын цы сныв кодта, цæмæй мæ у барæвдауинаг, уый мæм куыдфæндыйæ дæр æрхаудзæн... Де 'рбацыд та фарнимæ уæд...

– Не 'рхаудзæн, нæ, ахæм æнæмæтæй уæлгоммæ хуысгæйæ, – хъæлдзæгæй худти ме 'мном. – Фидæн аз дын мемæ æдзæугæйæ нæ уыдзæн – ды дæр исты мамæлайы къæбæр уæддæр бакусай!..

Æмæ æцæгæйдæр, иу-дыууæ хатты сфæлтæрæнтæ кодта мæн дæр йемæ акæнын, фæлæ та-иу алы æфсæнттæй мæ амонд нæ ацыд.

Куыд стæм, цы стæм, уыдæттæй мæ уæлæнгæйтты куы афарста, уæд, йæ цайы агуывзæ дæр æххæстæй нæма бацымдта, афтæмæй мæ хынцфæрстытыл схæцыд: цы ис ногæй аивад æмæ литературæйы, ам куы нæй, уæдæй фæстæмæ, цавæр ног чиныг рацыд, чи уæ цы ныффыста, куыд сты йæ хабæрттæ театрæн, сæ царды уавæртæ нæма фæнывылдæр сты фысджытæн, не 'мгæрттæй та чи фесгуыхт, чи фæразмæцыддæр? Æмæ мæ бирæ 'ндæр цæмæйдæрты уыд фæрсæг. Æз ын тынг разæнгардæй дзуапп лæвæрдтон, алцæуыл дæр къæхтæ æмæ къухтæ 'фтаугæйæ, ирддæр ахорæнтыл нæ ауæрдгæйæ.

Уый фæстæ нæ фæндаг дардтам Грознамæ, бабæрæг-иу кодтам редакциятæ, Фысджыты цæдис, чингуыты рауагъдад, уазæгуаты цыдыстæм зындгонд фысджытæм. Изæрæй та-иу уазæг – Хуыцауы уазæг – уыдтæн ме 'мномы хæдзары – уæд цардысты æмдзæрæны чыылдыммæ, кæнæ та-иу балæууыдыстæм Алхазуровойы дæр.

Уæддæр-иу, мæнæ абонау, ме 'мном мæнæн диванмæ баз баппæрста, мæ уæлхъус-иу сбæдт æмæ уыцы иугæндзон уæзбын хъæлæсыуагæй каст йæ радзырд скъоладзауы чырæтæ тетрады фыстæй, йæ сæйрагдæр мæт уыд ритм нæ фехалын, хъуыдыйады азæлдыл сагъæс – уый та гуырд йæ риуы æрфыты, фæлæ-иу уæддæр æмæ уæддæр хаттæн фæкъуыхцы: схъуырмæ-иу знæтуылæн æнкъарæнтæй...

Гъемæ та мæнæ ныр дæр мæ ныхмæ бады, ссæдз азы размæ-иу куыддæриддæр уыд, афтæ та йæ радзырд кæсы, рудзынджы æдде та миты гæлæбутæ цадæггай ратæх-батæхыл систы. Æмæ уæдæ ницы аивта æппындæр. Кæд фæстаг дæс азы хæсты арт æмæ фæздæджы ныгъуылдæй азгъордтой, уæддæр, æппæтдæр куыд уыд, афтæмæй баззад. Ме 'мном фысдзæн æмæ мын кæсдзæн йæ уацмыстæ; кæрæдзиимæ арæх æмбæлдзыстæм, зæрдæбынæй цин кæндзыстæм иннæ цæцæйнаг фысджыты уæлахизтæ-сгуыхтытыл; кæрæдзи-иу бакъуым кæндзыстæм: «Æмæ ды уый æмæ уый бакастæ?»; уазæгуаты та цæудзыстæм Чанта кæнæ Мескетамæ, изæрыгæтты та, хур хъæды бæрзонддæр бæлæсты

цзуппытыл куы ауындзæг кæна, куы дзедзырой, уæд зардзыстæм: «Дороги, дороги, синие дали»; схорзæхджын уыдзыстæм Нобелы номыл премийæ: фыццагдæр – æз, стæй та – ме ’мном – Муса Бексултанов. Уый нæ йæхæдæг равæрдта ахæм рады, æз æнæтæригъæд дæн ам...

Кæрæдзи кæй уынаæм æмæ зæрдæйæ-зæрдæмæ æргом ныхасы кæй бацæуæм, æмхъуыды, æмзонд кæй стæм, иу нæ иннæйы сгуыхтыл бæрæгбоны цинау цин кæй кæны, æвдадзы суардон Хильдехаройы, фæткъуытæ нæ уарзон поэты дыргъдонæй Котар-Юрты, хосгæрст Варандаты, къæрцгæнаг арты алфамбылай Эшал-Хатойы, кæсагахсын Терчы – нæ удхос мысинæгтæ. Алцыдæр та афтæ уыдзæн, сæрагас кæй стæм, æнæниз – сæйрагдæр уый у...

Боныцъæхтыл уынгмæ куы рацыдтæн, уæд кæсын, æмæ бæстæ урс-урсид адардта – мит æнæвгъау ныууарыд, алцы йæ урс хъæццулы бын банорста, раст-иу дзы мæ фадхъултæм аныгъуылдтæн, мæ къахыдарæсы хъустæм ома. Куыдфæстæмæ арв фæсыгъдæгдæр, ный-ирд æрвцъæх сæгъы цæстау – мигъы фæскъау дæр ыл нæ уыд. Тæккæ ахæм уыдысты мæ хъуыдытæ дæр, автобусы фæстæмæ Мæхъхъæлмæ куы цыдтæн, уæд. Нæхимæ фездæхын мæ фæндыд æмбойны, цæмæй та фæцæрæццаг уон нæ зынаргъ мысинæгты фæрцы.

Уæд æз нырмæ сагъæссаг нæ фæдæн иу хъуыддагыл, ома куыд нын фæкъахыр, куыд дзæгъæлсæфт фæчындæуыд нæ царды бонтæй, куыд нын сæ фæдавадæуыд. Уый мæм куыдфæстæмæ бæллæхдæр æркаст нæ дæрæнгонд хæдзæрттæй, нæ бынтыбын ис-бисæй, ссарæн кæмæн нал уыд, уыцы къухфыстытæ, чингуытæ, нывтæ, фыстæджытæй... Хæзнаты-хæзнадæр цию æмæ нæ цы амырхтæуыд, цæмæй фæхъуыдыстæм, уый – рæстæг!

О Дунесфæлдисæг!

Чи ма уа уыдонæй къæрныхдæр, цъаммардæр – рæстæг хæлæттаггæнджытæй, йæ давджытæй! Адæймаджы нымæд бонтæй, йе скасты-ныккасты рæстæгæй!

Æбуалгъдæр фыдракæнд мæм ницы кæсы: нæ сæ зонын, нæ мæ зонынц, чи дæ æмæ цы дæ, чи сты æмæ цы сты, цы мæрддаг, фæлæ æнæ-нхъæлæджы фæзынæнт æмæ дын цы цыбырдым дуг лæвæрд у арвæй, уый фæкъахыр кæнæнт, мацы сын ракæн фыдæй, афтæмæй. Уыдон дæр мæлын кæй хъæудзæн æмæ Хуыцауы раз дзуапп дæттын, уый сæ ферох уæд сæ цыдæр ницæйаг нысаны сæраппонд. Дæ цыфыддæр знæгтæ сты, æрмæст сын дæ бон та мисхал дæр ницы у! Мæнæ фыдæрцыд! Сæ артмæ

дын да зынаргъ рæстæг калынц, æндзарынц дау хуызæтты рæстæгыл дæр сæхи пайдайæн, айдагъдæр сæхи, ноджы ма уымæ тырнынц, цæмæй тъымы-тъымамæ сæ къонаты ардзæстыты саусыгъд кæна да рæстæг, уыдон та цæмæй фыр цинай хæрдмæ хауой, уыдоны хъул сах бада æдзук.

О, фæлæ Артæн йæхи гæнæнтæ-фæндæгтæ ис, йæхи мидис-конд-уаг, куыд Хуыцауы иннæ диссæгтæн дæр, афтæ: Дон, Дымгæ, Боны ахастæн. Æнхæлдтой, æмæ сын арт æрмахуыр, коммæгæс суыздæн, уисæнгæнæг, фæлæ фыдæнхæл фесты, сæ фын сæ фæсайдта: змæстытæ амидингæнджытæн сæ дзæвгар фылдæр хай йæ амæттаг баисты арты, сæхи сæртæ дзы басыгъдысты; чи ма сæ аирвæзт, уыдон та рахау-бахау кæнынц уымæл, хъуыनावæрд иу лæгæтæй иннæмæ.

Фæлæ уый де 'фхæрд удаен сой нæу, нæ дын мынæг кæны да дудгæ-судзгæ рыст: цы рæстæг да адавтой æмæ арты хай кæй бакодтой, уымæн раздахыны амал нал ис, ницы хуызы.

Цы дын загъдауа, рæстæг! Алцыппæт дæр да мидæг цæуы: сæрдыгон бонивайæн, стъалытæ куы ахуыссынц æмæ тар фыццаг куы фæбæзджын вæййы, стæй сабыргай рухсай-рухсдæр куы фæкæны; сæумайы сатæг уæлдæфæй æнхæвзт дыргъдæттæ; йæ фынайæ хъалгæнæг æрдзы хъæлæстæ; фæсхох ныгъуылдæй фæстиатгæнæг хур; лæджы сагъæссаг хъуыды: «Мæнæ та нæ цардæй иу бон фæтары»; зырнаджыты схъиугæ уасын фæззæджы æмæ сызгъæринхуыз-зынгдзæф сыфтæры згъæлд; рæхснæг чызджы егъау цæстыты æхсгæ фæкаст, парчы да размæ куы фæвæййы, уæд; хурыскастыл уды хызæмарæй рантысгæ зарæг, уайсахат гæххæттыл кæй афыссыс, стæй да хæлæрттæн кæй бакасыс, уый; да фыдæлты уæзæгыл цæсты рухс æмæ зæрдæйы сой уазджытæ; да удхайраг æмæ 'хсызгон фыдæбæттæй цы райдзаст, зæрдæйы рухс нысæнттæм тырныс, уыдон; изæртæ, боны уынар цадаг- гай мынæгæй-мынæгдæр куы фæкæны, уæд; æхсæвырдæм сыфтæрты сусу-бусу; сау зæхх æмбæрзæг миты гæлæбутæ. Цы фыдмитæ дын ракодтой, рæстæг, тæригъæд цию, хатыр, уый чи нæ зоны, уыдон!

Зæрдæ нылхъывта.

– Ма ку, зæрдæ! – загъын ын æз. – Хуыцауыл æууæндæг лæгæн нæ фæтчы тъызын. Æмæ уæдæ, поэт куыд загъта, афтæ хъуамæ уа:

*Бон фæцардтæ – хон æй амонд,  
Æризæр дыл – хъæздыг да.  
Сæумайыл да зæронд куыст фæу,  
Æмæ уæд базонай уарзт æмæ кад.\*\**

Мæ сæфт рæстæгыл – кæйдæр азарæй, – афтæ раджы нæ райдыдтон сагъæс кæнын. Авд азы размæ та йыл, хæст Грознайæ æддæмæ куы ранхæвзта республикæйы арæнтæм, æппындæр нæ хъуыды кодтон – мæнæ уæд горæтмæ куы ссыдтæн.

Ныр æй се 'ппæт дæр æмбарынц, бахъардта сæм, кæй сæ ныг-гаффутт чындæуыд, уый. Фенхæлдтаис, зæгъгæ, иумæйаг бæллæх адæмы кæрæдзимæ бангом кæндзæн, кæрæдзи хуыздæр бамбардзы-сты, фидAUDзысты. Фæлæ, цæмæдæр гæсгæ, хъуыддаг афтæ нæ рауад. Иуæй-иутæ бынтон скатайаг сты, сцоппайаг æмæ хæлофæй æххæст кæнынц, нырмæ сæхицæн скæнинаг хæсыл цы нымадтой, уыдон æмгуыппæй – талф-тулфæй цæрæгау. Сæ рæстæг дзæгъæл сæфт кæй фæкодта, ууыл нæ разы кæнынц, нæ сæ фæнды ууыл басæттын. Нæ сæ уырны, æмæ сæ уымæй размæйы амондджын цардæн раздахæн кæй нал ис, фарон цы мит атад, уыйау. (Æмæ уыйадыл фæхæст сты ахæм зондыл, æмæ, дам, «дунейæн фидæн нæй». Æрмæстдæр ма дæ фæсивæд фæцардхуыз, фæныфсхаст кæнынц сæ ахастæй дунемæ: сомбон дæм цы 'нхæлмæ кæсы, уый у фæстæмæ фæкаес-фæкаес, цы дын бантыст дæ удæн хæрзты бацæуын, уыдон нымайын æмæ бирæ цæуылдæртыл фæсмон кæнын. Æмæ, уæдæ, абон цæр æххæст цардæй!). Иннæтæн та сæ тохы сæр у, къухты цыфæнды нымæтын ехсы фæрцы дæр бафтæн цæмæн нæй, уый: дæ дзæгъæлы сæфт рæстæг, царды къахыр бонтæ фæстæмæ раздахын, цæмæй дæхи æмæ ма искæй хъысмæт дæр хуыздæр фæндагыл саразай.

Сæ иу мын æргомæй дæр ма загъта, зæгъгæ, дам, ссæдз азы размæ ды кæйдæр бынат ахстай, хъуамæ, дам, ды ма уыдаис «Прометей»-ы\*\*\* разамонæг, фæлæ – уый...

Æмæ ахæмтимæ цы кæнгæ у? Психологи куыд амоны, афтæмæй, уыцы уавæры чи бахауы, уыдон сты рынчынтæ. Æз, куы ма йæ загътон раздæр, уыцы наукæйы цыдæртæ бамбæрстон. Æмæ сæ низы, сæ психозы бæрæггæнæн ном у – царды æцæгдзинад зыгъуыммæ уынын æмæ хатын. Уыдонæн ныффыстон сæрмагондæй нымад рæнхъытæ:

*Цы дыл фидыдта, уыцы хъæзтытæ ныууадзгæйæ,  
ды сабийæ тырныдтай стыр уæвынмæ – Рæстæг  
адугъ кодта, ды та ма йæ баййафын хъавыс,  
Зæронд куыдзыл хъæвдыны хъустау фидæуынц  
дæуыл дæр æвзонджы митæ. Æррайæн æмдзæгъд*

*дaep дын aexсызгон у. Ау, ахaм зын у бaмбaрын,  
ивгъуыд бoныл хур кaей не скaесдaен, знонaен  
рaздaхaен кaей нaей? Ави дь, дa цaестытaей  
цы уыныс aбон, уый фepox кaнынмa бaллыс?  
Фaлa нaей рaстaег aхaм хъaзтытaей хъaзынaен  
– цыбыр у рaстaег. Бaцaрхай ууыл, цaемaей дь  
бынтон цaстaэфтыд мa фaеуай...*

– Бaргa, бaргa, дa зондмa дын хъусaг куы уaид, – aрбaлaеууыд мe 'ввaрс Мусa, цaй хъaвгa хуыппытa кaнгaейa.

Йa кусaнуaты Мыхуыры Хaдзaры бaдaм, цaй цымaм, ничи нa хъыгдaры – кусaг дзы нaл бaззaд, сa фaрныг къонaтaм aхaелиу сты.

– Ницaимa ис aбapaен, aвзонг лaппутaей-иу куыд бaхaелaр вaййынц, уый сын зaры бон дaр фидaр куы вaййы, уaд уымaен, – зaгътон aз.

Me 'мнoм мeмa сpазы:

– O, pаст дa, aфтa у...

Зонын aй, мaхицaей йa уaддaр зонын, aмa, йa цaрды бонтa кaйдaр aзымaей кaмaен фeсaфтысты дaвды фaеуaгaу, уыдонмa aлы уысм дaр ныр нымaды у, уымaен aмa мa сын хъуaмa бирa цыдaртa бaнтысa скaнын. Рaстaджы знaет, фыцгa уылaнтa нa сa уaлныхты фeскъaфынц, aфтaмaей тa мa нын aхсджиаг ныстуaнтa ныууaдзын aмбaлы нa фaстaгaттaен.

Фaлa уый дaр куыд не 'мбaрын, уый, aмa aргъ кaй нaей мaнa aцы сaхaтaен дaр: дe 'взонг бонты хaларимa удaнцойa бaд, цaдaггaй цaй цым, aхcав йa бaрты куыд цaуы, уымa aнaдзургaейa кaс, уdaей-удмa aдзaмaей дaр кaрaдзи aмбaргaейa (ccaдз aзы дaргъы aфтa бaввaхc стaм кaрaдзийaен, aмa нa pаст иу иннaейы хъуыдытa дaр aхcы), aмa тa дaхинымaры бaтaбу кaн Дунeсфaлдисaгaен.

Цaеугaдон aлхынцъ кaнын куыд нa кoмы, aфтa рaстaг тa – бaцaуaзын...

*Уырыссаг aвзaгaей Гусaлты Бaрисы тaелмaц*

\* Мусa Бeксултaнoвы рaдзырды сaргонд

\*\* Пoэт A.Мaмaкaевы рaнхъытa

\*\*\* Цaцaейнaг aрыгон фысджыты къopд





# АДАМ АХМАТУКАЕВ

1961

*Райгуырд 1961 азы Урус-Мартаны районы хъæу Алхан-Юрты. Поэт, прозаик, публицист, тæлмацгæнæг, фыссы цæцæйнаг æмæ уырыссаг æвзæгтыл. Фараст чиныджы автор. Йæ уацмыстæ тæлмацгонд сты уырыссаг, ирон, азербайджайнаг, балхъайраг, белорусаг, казахæг æмæ таджикаг æвзæгтæм. Архайдта бирæ литературон форумты.*

*Йæ куысты тыххæй йын лæвæрд æрцыдысты Цæцæны Республикæйы Сæргълæууæг æмæ Парламенты, Белоруссийы информацийы министрады, Цæцæны, Уæрæсейы æмæ Белоруссийы фысджыты цæдисты хæрзиуджытæ. Цæцæны Республикæйы интеллектуалон центр «Æвзист уыджы» премийы лауреат.*

*Уæрæсейы фысджыты æмæ журналисты цæдисты уæнг, Кавказы фысджыты клубы цæцæйнаг хайады сæрдар.*

# КÆЙ АХХОСÆЙ У А ДУНЕ ГАФФУТТ ДЫ БАМБÆРСТАЙ

Зæрватыккæн йæ уд, йæ дзæцц – фæллой,  
Йæ лæппынтæн, магуыр, сæ сæр – сæ кой.

Тыхсы йæ цотыл бон-изæрмæ фыд –  
Хæрдæй куыд уой æфсæст æмæ рæвдыд.

Сæ ахстоны бын сагъдауæй лæууын.  
Мæ сагъæсты зæрватыккау тæхын.

Æрмæстдæр иунæг амондмæ тырнын –  
Мæ сабитæн къæбæрамал кæнын...

\* \* \*

Май-рæнхъ æхсæвыл æппары йæ рухс.  
А `хсæв мæ скодта æрхæндæгæй буц.

Ралæууыд райсом, æрцыди сæумæ,  
Сау сагъæс арвæй æрхызти мæнмæ.

Дуне æрбарухс, нæ фенцон мæнæн,  
Катайы ахæсты, оххай, фæдæн.

«Дуне куы сæфы, цы кæнон, æна?»  
Дзуаппыты чырын æхгæд у нырма.

Сабийон фынтæй фыдбæллæх тæрсы –  
Мады аргъау мын ныфсæнцой хæссы.

Фæлæ куы фæци мæ аргъæутты рад, –  
Радта æргом дзуапп ас лæгæн мад:

«Сидзæр куы баййафай искуы фыдæй, –  
Исчи дæу цардвæдыл хондзæн фæрнæй,

Фæлæ куы айса мæн искуы адзал,  
 Мады цæссыг дын куы нал уа, куы нал,  
 Чи ма дæ хиздзæн рын-сонæй, бындар,  
 Сæфдзæн дæ дуне, дзыназдзæн дыл арв...»

Гъемæ уæдæй нырмæ фиппайын æз,  
 Мады зæрдæхсайд куыд кæны æххæст.

Ичъи-æрхæндæг ныххæцы мæныл,  
 Нал цæуын, оххай, æдæрсгæ зæххыл.

Мæй та æхсæвыл æппары йæ рухс,  
 Ногæй та свæййын æрхæндæгæй буц.

Ралæууы райсом, æрцæуы сæумæ,  
 Сау сагъæс арвæй æрхизы мæнмæ.

## ХЪЫСМÆТ МÆ ДОМЫ

Æнæрцæф саби, сонт уыдтæн мæ рады,  
 Æнæмæт æмæ царбæллон, зындзырд.  
 Мæ карз фыдыл-иу бацардыдтон мады, –  
 Ныккæна мын мæ фыдуæгтæн хатыр.

Мæ хъуыдыйы дæр никуы уыди, райсом  
 Зыгъуыммæ кæрцау рафæлдæхдзæн цард,  
 Хъысмæт мæ домдзæн, уон цæмæй фæразон,  
 Зынвадæтты дæр ма кæнон æнкъард.

Цыдысты азтæ, къахдзæфтæ нымадтон,  
 Мæ мад мæ фыдыл не сивта йæ уарзт,  
 Йæ артдзæстмæ мæ дудгæ зæрдæ тавтон,  
 Нæ ахуыссыди цалынмæ æваст.

Нæ фæдæн цух æз амæндтæй, фыдбонтæй.  
 Ныр кардзыд дæн. Дзымандытæ сты даргъ.  
 Хъысмæт мæ домы, рох къонайы ногæй  
 Куыд ыссудзон фæндагамон цырагъ.

## МÆ ФЫНТЫ СУСÆГГАД

Æбуалгъ аргъæуттæй, раг дугтæй, мæ бон,  
Мæнмæ мæ рох фын бавзиды æргом.

Кæй аххосæй у а дуне гаффутт, –  
Æлгъыст – йæ ном, æнæзæгъинаг уд...

Æцæгдæр ахæм замантæ æрцыд,  
Кæм чындæуы æлгъыст иблисæн цыт?

Рæхджы уыздæн уæлахиздзау фыдуд,  
Рæстуд дзыллæтæн бакайдзæн сæ уд?

Куыд ныффидар ис йе `лдарад уæддæр,  
Мыййаг нæм ис тæригъæдтæ æгæр?

Æрцæуы азты сасирæй луæрст  
Рæстады – нæ, зылыны рухс æрмæст?

Уый у сæ рухс куырм ничитæн æрмæст,  
У тутт ныфсытæй йемыдзаг сæ цæст.

Хæссынц æдзух фыдæх æмæ фыдтас,  
Кæнынц æгад Пехуымпары ныхас.

Дзæгъæл фосау кæд сæфт ыстæм, уæддæр  
Мæнг ныфсытæй куыд разила нæ сæр?

Нæма `мбарын, фын у æви æцæг, –  
Куыд райхъал уон?.. Уæззау мын у, хъæлæкк...

## ИУНÆДЖЫ РИС

О иунæджы рис!.. Чи зоны, куыд у,  
Мыййаг, уый мæйы рухс тынтæй быд у.

Ысты кæд уыцы рухс тынтæ, мыййаг,  
Фыдæвзæгтау дæ хысмæтæн сæйраг...

Мæ ныхмæ – рудзынг, дзидзи дары мад...  
Ысты хъæбулæн рухс тынтæ дæр рад\*...

Тæдзынц йæ удмæ мады `хсырау кæд, –  
Куыннæ йын уыдзæн уыцы хæрд æгъгъæд!..

Сæудар-ирдгæ мын банызта мæ фын,  
Ныффæлурс мæй дæр, банорста йæ тын.

Æваст ныннæрыд радио – æрра!  
Кæны мæ хъус йæ хабæрттæй къуырма.

Мæ ныхмæ – рудзынг. Зæрдæ цинай рад,  
Хъæбулмæ худти мидбылты йæ мад.

Нæ цары та нынниуы уад, кæуы,  
Уым рох авдæн – æвæгæсæг – лæууы...

## АУУОН

Куы араст вæййын хуры ныхмæ, уæд  
Мæ аууонаен мæ чъылдыммæ – йæ фæд.  
Фæсвæдмæ, оххай, адзæгъæл дæн, цы, –  
Мæ аууон – разæй, хаты мæм, хæцы...

---

\* Рад (дыгурон ныхас) – амоны «цин», «хъæбулы цин».

## ФЫРТ АЕМÆ МАД

Лæппуйæн сси æнуд сахар зынаргъ,  
Хæххон хъæумæ йæ нал хæссы йæ къах.  
Кæны ныфссастæй утæхсæн йæ мад:  
Куы `рцæуид ма йæ боны рад, йæ рад!

Йæ фырт, йæ иунæг разынди зындзырд,  
Æндæр фæндагыл раджы уый фæцыд.  
О замана, цы йын кæна гыцци, –  
Йæ ног ахстон ын адджындæр фæци.

Æрхуымты мад йæ царды хал хæссы,  
Фæлæ уæддæр хъæбулы фарс хæцы.  
Нæ йыл уадзы къæм абадын æппын,  
Нæ йæм уадзы уый иу азым хæссын.

Фæхаста йын æй карз хъысмæты цалх, –  
Хæххон хъæумæ йæ нал хæссы йæ къах.  
Куы фæразид, куы уайд ын фадат,  
Фæцæуид æм уæд фистæгæй дæр мад...

Фæлæ йæм, охх, цæуыны хъомыс нæй, –  
Лæууынц йæ хостæ бандоныл цæндай.  
Æфхæрд сынтагæн хъалагъур лæууынц,  
Мæрдонæнхæл æм джихауæй кæсынц...

Хъæбулæн – охх! – сахары цард – нывгонд,  
У мадæн та йæ удæртау тæссонд.  
Кæйдарты `вджид йæ мæрдæгъдау уыдзæн...  
Ыстыр Хуыцау рæстаг тæрхон хæсдзæн...

*Уырыссаг æвзагæй  
Мамыкътаты Хъазыбеджы тæлмац*





## СУЛИМАН МУСАЕВ

1972

*Ахъаззаг курдиатджын фыссæг, тынг хæларзæрдæ лæппу Сулиман Мусаев райгуырд 1972 азы цæцæйнаг хъæу Алхазуровой. Астæуккаг скъолайы фæстæ бацыд Цæцены университеты филологон факультетмæ æмæ йæ æнтыстджынæй фæци каст.*

*Куыста уырыссаг æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæгæй, 2006 азæй фæстæмæ та у литературон-аивадон журнал «Вайнах»-ы прозæйы хайады редактор.*

*Кавказы æмæ Уæрæсейы къорд журналы мыхуыргонд цæуынц йæ уацмыстæ – кæм тæлмацгондæй, кæм та – уырыссагау йæхи фыстæй. Раивтой йын сæ тæтæйраг, абхазаг, балхъайраг, удмуртаг æмæ ирон æвзæгтæм.*

*У журнал «Вайнах» æмæ æндæр кадджын премиты лауреат.*

*Йæ зынгæдæр чиныг уал у æмбырдгонд «Брелок» – рацыд Мæскуыйы 2012 азы.*

*Æнтысæд ма йын ног уæлахизтæ.*

*Радзырдтæ*

## КЪОМСИЙЫ АД

*Мæ фыдыфсымæр Нурдийы номарæн.  
Æртæаздыдæй æххормагæй амард, йæ  
чысыл ингæн æвæдæй фæсæфт Кустанайы  
æгæрон быдыры...*

– Нани, – Мовли баздæхт йæ мадмæ, – мæнæн æххормаг у. Мад ын уыцы сахат йæ хæлафыл хуыдта ног æмпъузæн. Фæуагъта йæ куыст, сыстад, райста алюмин къус æмæ йын дзы чысыл кастрункæйæ – уæларт ма лæууыд, æркодта «хъæрмхуыппы» фæстаг къоппа – айдагъ доны фых хъæбæрхор, алы кæрдæджытæй хъацæнгонд. Мовли йæ уайтагъд фæдæле ласта æмæ алырдæмты аракæс-бакаæс кодта: цы ма ахæра, ахæмæй йæ цæст ницæуыл æрхæцыд. Мад ын йæ хæлаф иуварс æрæвæрдта, зæронд бæмбæджын йæ уæлæ 'рбакодта æмæ фæраст, Мовлийæн ныффæдзæхсгæйæ:

– Лæппумæ дæ цæст фæдар, æз хъомдонмæ цæуын – йæ тæккæ афон у дуцынæн...

Нурди сади. Кæд ыл а фæззæджы æртæ азы сæххæст, уæддæр йæ къæхтæ йæхи бар нæма уыдысты – ома цæуын нæма райдыдта. Мæнæ ма æнæфæразгæ куы уыд, уæд-иу йæ цыппæртыл бырыд, ныр та фæлдæхтæй лæууы, йæ сау цæстытæ разил-базил кæнгæйæ, æмæ хатгай схæрзы. Скъæуид-иу, фæлæ уый дæр йæ бон нæу, хъаруйы цъыртт æм нал баззад.

Мовли фæтардзæсгом: нæ уарзта йæ кæстæр æфсымæримæ мидæгæй бадын. Уынгмæ тырныдта, уым хъаза йæ казаг, немыцаг æмæ уырыссаг æмгæрттимæ. Уæд дзы, хъазгæ-хъазын, æххормаг ма кæй у, уый дæр æрбайрох ваййы. Уæвгæ та йæм хæрын æдзухдæр цæуы. Искуы уæвгæдæр æфсæст уыдис, ахæм бон йæ зæрдыл нæ лæууы Мовлийæн. Куыдфæнды уа, цыфæнды уа, уæддæр-иу хæдзары йе стонг истæмæй фæсайдта – мæнæ абонау: мад куы цы æрбахæссы йæ куыстæй, куы – цы, науæд та сæ сыхæгтæй ракуры.

Мовли бандоныл слæууыд æмæ уынгмæ рудзынгæй кæсы, стæмхатт разилы йæ фынай æфсымæрмæ, байхъусы йын йæ хъæрзынмæ

æмæ та йæ цæстытæ æддæмæ ныццавы. Хурбон у. Рæуæг дымгæ куы раулæфы, уæд та рыг сисы, ныздухы йæ. Аууоны йæхицæн æнцад-æнцойæ хуыссы куыдз.

Уалынджы Мовли ауыдта коменданты бæхыл бадгæйæ. Лæппу йæхи бааууон кодта – æндæрæбон Нурди февзæрдæр, æмæ сæ мад куыстмæ нæ ацыд. Гъемæ сæм уæд ацы комендант фæзынд æмæ загъд-замана самадта, йæ къухтæ-иу сцагъта, йæ сæт-иу калд, афтæмæй. Чысыл фæстæдæр Мовли хъавгæ акаст уынгмæ æмæ йæ куы федта, комендант кæй адард тæргæ бæхыл, уый, уæд дарддæр æдасæй хъахъхъæдта, æдде цытæ цæуы, уыдон. Далæ дзаг къæртатимæ æрбаивгъуыдта Совлен, сæ сыхаг казахаг чызг. Лæппуйы комдæттæ уадидагæн æруадысты: уыдонмæ, ай-гъай, уыдзæни, Мовли зыдæй цы акомдзаг кæнид, уый.

Фарон уалдзæг дын бады сæ кærты æмæ рауил-бауил кæны йæ иунæг хъул.

– Мишкæ! – айхъуыст чызджы хъæлæс, уымæ дзурæг. Йæ сæр фæхыл кодта, æмæ – Совлен. Уый йæ хызын зæххыл æрæвæрдта, цыдæр дзы систа æмæ Мовлимæ æрбадаргъ кодта цыдæр сырхварс къоригонд. Цы уыдис, уый нæ зыдта лæппу æмæ фæдыгъуырццæг, скатайаг.

– Айс æй, айс, æфсармы ма кæн, – æмæ йын æй йæ къухты фæсагъта чызг.

– Бузныг, – тыхамæлттæй йын сфæрæзта раарфæ кæнын, Совлен та, куыддæр æнæбарыгомау, фæлладхуызæй йæ мидбылты бахудгæйæ, систа йæ хызын æмæ сæхимæ фæцæуæг.

Мовли цыппæрвадæй йæ мады цур балæууыд – уый сәнæрттæй арт кодта печи, æмæ йæм йæ лæвар бадардта:

– Нани, ай цы у, ай?

Мад æм фæзылд, дисгæнгæ йæ афарста:

– Кæм æй райстай, кæм дын уыд?

– Совлен мын æй радта.

– Фæткъуы хуыйны уый...

– Фæткъуы-йа? – Мовли дыргъмæ сысмыста. – Æмæ хæрынмæ та бæззы?

– Бæгуыдæр! Хуыцау дзы фæразы уæд Совленæй. Хæргæ кæн.

– Æмæ дзы дæхицæн дæр, нани, ралыг кæн.

– Бузныг, мæн нæ хъæуы, – загъта мад æмæ, йæ цæстытæ ’мбæхсгæйæ, равдзгомау азылд арты ’рдæм.

Мовли фæткъуы æрхæмц кодта, йæ цæстытæ ацъынд ласта – уымæй хæрзаддæр йæ комы никуыма ницы уыд.

Изэрэй, фаткѳуыйы апытæ хæргæйæ, – фаткѳуыйæн йæхи æнæхъæн бон фæкомдзæгтæ кодта, ауæрста йæ циныл, лæппу бафарста:

– Æмæ фаткѳуытæ чи скæны æмæ сæ цæмæй скæны, куыд?

Мад бар-æнæбары бахудти:

– Ничи сæ скæны, кѳухæй кæнгæ не сты – бæлæстыл æрзайынц.

– Æмæ уæд уыцы хуызæнæй мах бæлæстыл цæуылнæ зайынц? – зæрдиагæй ныддис кодта лæппу.

– Уыдон алы мыггаг бæлæстыл нæ зайынц, æрмæстдæр сæхионтыл, фаткѳуы бæлæстыл æрзайынц, ахæмтæ та ам нæй. Фæлæ нæхимæ та, Кавказы, цас ис, цас! Ноджы цы сойджынтæ сты, цы! – Мады зæрдæ ауынгæг, йæ цæстытæ æрæхгæдта, тыхамæлттæй баурæдта йæ хæрзын, стæй тæхудыгæнгæ загъта:

– Æцæг дзæнæтон бæстæ у нæхи Кавказ, æцæг! Цына дыргътæ нæм ис, цына: фаткѳуытæ, кæрдотæ, абрикостæ, чылаутæ, кѳомситæ дæр ма!

Мовли хъæлæсыдзагæй ныххудти:

– Нани, цытæ дзурыс уый?! Кѳомси та куыд хъуамæ зайа бæласыл?! Сыкъаджын куы у, дынджыр, даргъкъахджын! Бæлас æй нæ бауromдзæн, æрсæтдзæн...

– Мовли, дзырд кѳомсийæн цæцæйнагау дыууæ нысаниуæджы ис: иу ран дыргъ фæамоны, æндæр хатт та – стур, гал кæнæ хъуг. Хъуыры кæд сæдзы кѳомси, уæддæр тынг хæрзад у. Уæлдай адджындæр та вареннæйæ вæййы. Æллæх, мæ комыдæттæ æруадысты...

Мæнæ ныр Мовли рудзынджы цур бады æмæ йæ фæнды, кѳомсийы ад йæ зæрдæйыл куы сæмбæлид, уый. Фæлæ – куыдæй сæххæст уа йæ бæллиц, кѳомсийæ хъæстæ дæр куы никуы фæцис, уæд?..

Йæ дыууæ хæлары ауыдта – немыцаг æфсымæртæ Сашкæ æмæ Яшкæйы. Цыппар фæндаджы тигъмæ лæууыдысты.

Кæд æфсымæртæ уымæй, Мовлийæ, зынгæ хистæр уыдысты, уæддæр йемæ арах хъазыдысты. Йæ фынай æфсымæрмæ æхсгæ кастæй фæкаст æмæ æнæ сыбырттæй феддæдуар, азгъордта йæ хæлæрттæм, бæгъæввад къæхтæй тæвд бæзджын рыг змæнтгæйæ. Æфсымæртæн сæ алкæй кѳухы дæр уыд фæйнае дзулы карсты, ставд ссад цæххсыл зæрстæй, афтæмæй. Лæппутæ йын цыдæртæ дзырдтой, æрмæст сæ Мовли та нæ хъуыста, уый фæкѳуырмагонд тæвд дзулы адджын тæфæй; ноджы ма-иу йæ хæлæрттæ сæ хæйттæ уыцы зæрдиагæй куы ныррустæ кодтой, æмæ-иу дзулы хъæбар куы схæмц-схæмц ластой!

Ракурын йæ цæсгом нæ хъæцид. Æппынæрджау ын æфсымæрты хистæр йе 'ххормаг цæстытæм кæсын нал бафæрæзта – æрсаста йæ карсты 'мбис æмæ йæ бадаргъ кодта Мовлима – уый йæм фæлæбурдта, уыциу скъæфт æй скодта йæ дзыхмæ, фæлæ æвиппайды Нурди йæ зæрдыл æрбалæууыд, æмæ сагъдауæй аздад, дурдзæфау фæцис. Никадма уыд уыдонæн сæ хæдзары ног фых къæбæр. Йæ сæры æвæджиауы хъуыды – йæхимæ гæсгæ – фегуыр: мæнæ ацы хъарм дзулæй хорз фендзæн Нурдийы, æмæ уæд уый рабаддзæн, адзæбæх уыдзæн! Уый та низæфхæрд у. Низ та лæгыл æххормагæй, сыдæй мæлгæйæ бахæцы æмæ йæ сбынæй кæны. Уый у дунейы бæллæх, æндæр дзы æвзæрæй ницы ис царды. Ахæм хорзы кæй бацаудзæн йæ сæйгæ 'фсымæрæн, уыцы хъуыдыйæ, иуæй, йæхицæй ныббуц, иннæмæй, йæ зæрдæ æрбауынгæг, æмæ йæ цæссыджытæ æргæр-гæр кодтой.

«Уæд та йæ мæхæдæг бахæрин – куы ничи мæ базондзæн, Нурдийæн æй хæссинаг кæй уыдтæн, уый», – фегуыр йæ маройаг сæры, фæлæ уайсахат æрхудт йæхиуыл æмæ йæ сæрæй уыцы хъуыды фæдде кодта. Уырыссагау цъæррамыштытæй загъта:

– Моя твоя домой бежит! – æмæ фæцагайдта æцагæйдæр. Куына йæм фæлæууон, зæгъгæ, дзул йæ роны амбæхста, æмæ дын йæ гуыбын куы схъуыр-хъуыр кæнид: ай мæ былтыл æхсызгон тæф куы ауади, уæд, цы у, циу, уый йæхæдæг мæ хай цауылнæ кæны?..

Йæ цæссыгтæй йæхи æхсгæйæ, Мовли йе 'фсымæры ныууыгъта:

– Нурди! Уæ Нурди! Райхъал-ма у – мæнæ ма 'рбакæс, цы дын æрбахастон, уымæ!

Нурди фехъал.

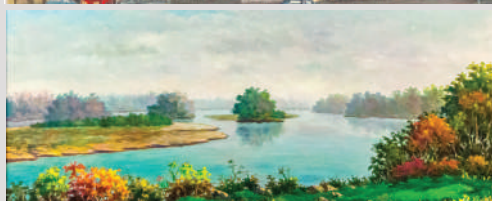
– Гъа-ма, ацы тæвд дзулы карст дæу у, дæу! – Мовли йын æй йæ тæккæ былтæм бахаста. Фæлæ уый æнцад хуыссыд, тых улæфт кæнгæйæ, æмæ диссагмæ кæсæгау каст йе 'фсымæрма.

– Айс æй, бахæр æй! Æмæ уæд сдзæбæх уай!

Нурди йæ сæр сдыуæрдæм кодта, нæ мæ хъæуы, зæгъгæ.

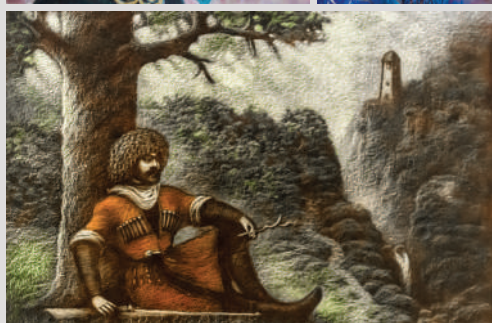
– Ахæр, Нурди, ахæр! Æмæ, куы сдзæбæх уай, уæд та фыццагау иумæ хъаздыстæм. Æмæ уæд нæ нани дæр æппынæдзух йæ цæссыг сусæг-æргомæй нал згъалдзæн, Нурди.

Нæй, ницы уад йæ лæгъстæйæ. Уый нæ, фæлæ ма Нурди иннæрдæм дæр азылд æмæ уынæргъыдта, хъæрзид: зын ын уыди Мовлийы кæуындзаг хъæлæсмæ хъусын...



# ❖❖ «МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ ❖❖

## ЦЕЦЕЙНАГ НЫВГÆНДЖЫТЫ СФÆЛДЫСТАД





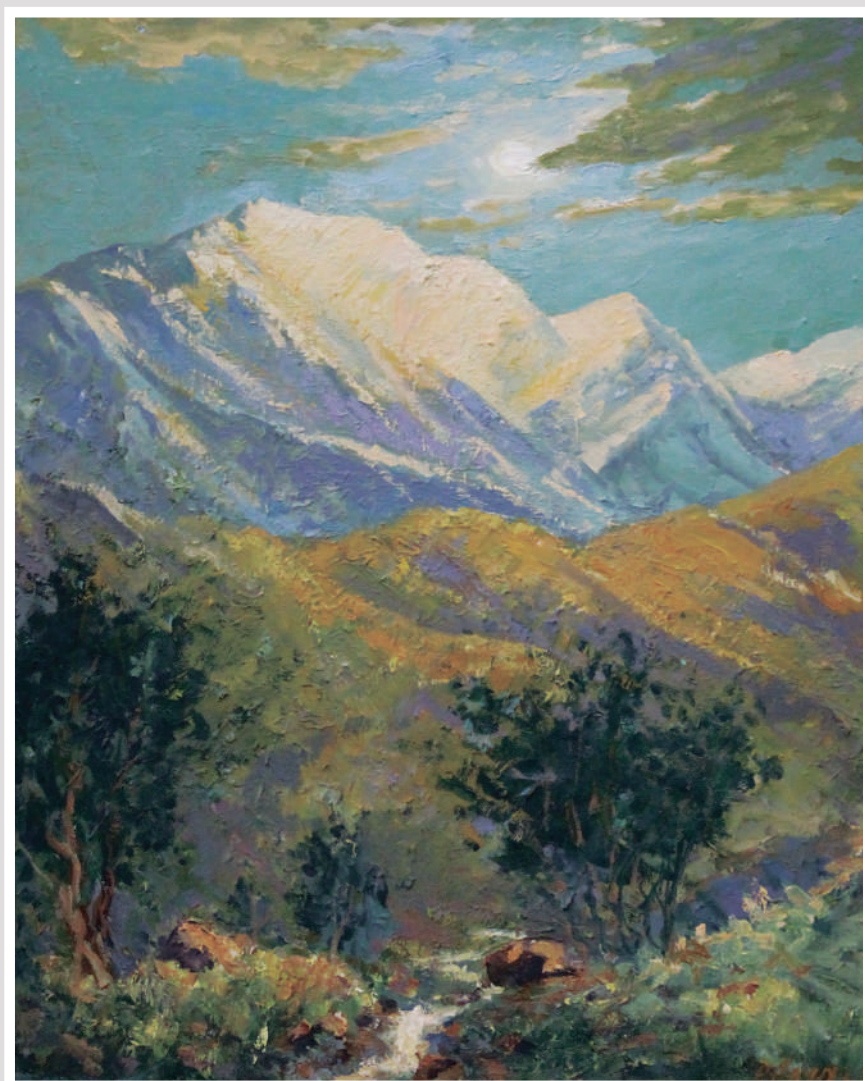
Арту́р Абдулла́ев. Ахмат-Ха́джи Кады́ров



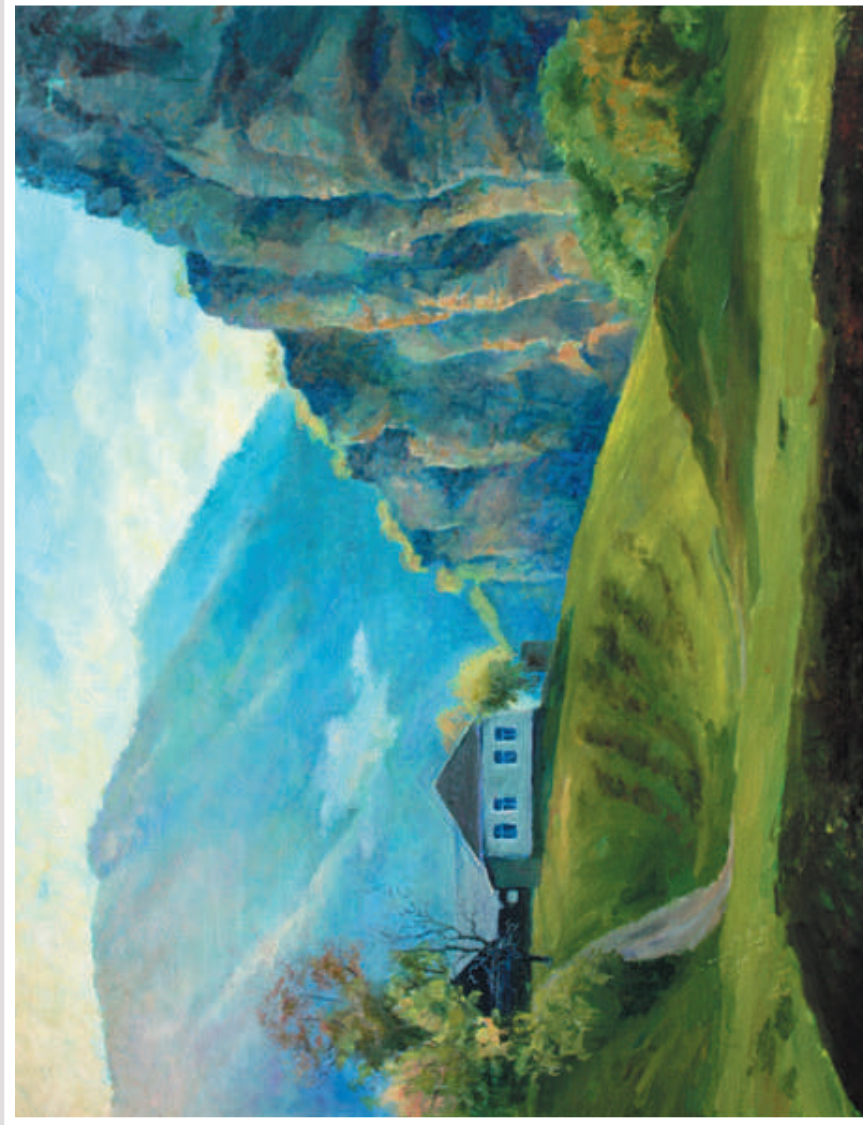
Сабинæ Дадаева. Фыдæлты истори



Каим Абуев. Хæхты ныв



Ризван Алхазов. Æхсæв хæхты



Лайлаэ Есмирзаева. Тагъд өөрцөүдзәән уалдзәәг



Чингисхан Хасаев. Ёмбисбон хъауы



Рустам Муцаев. Хаахон цөөгөдөн



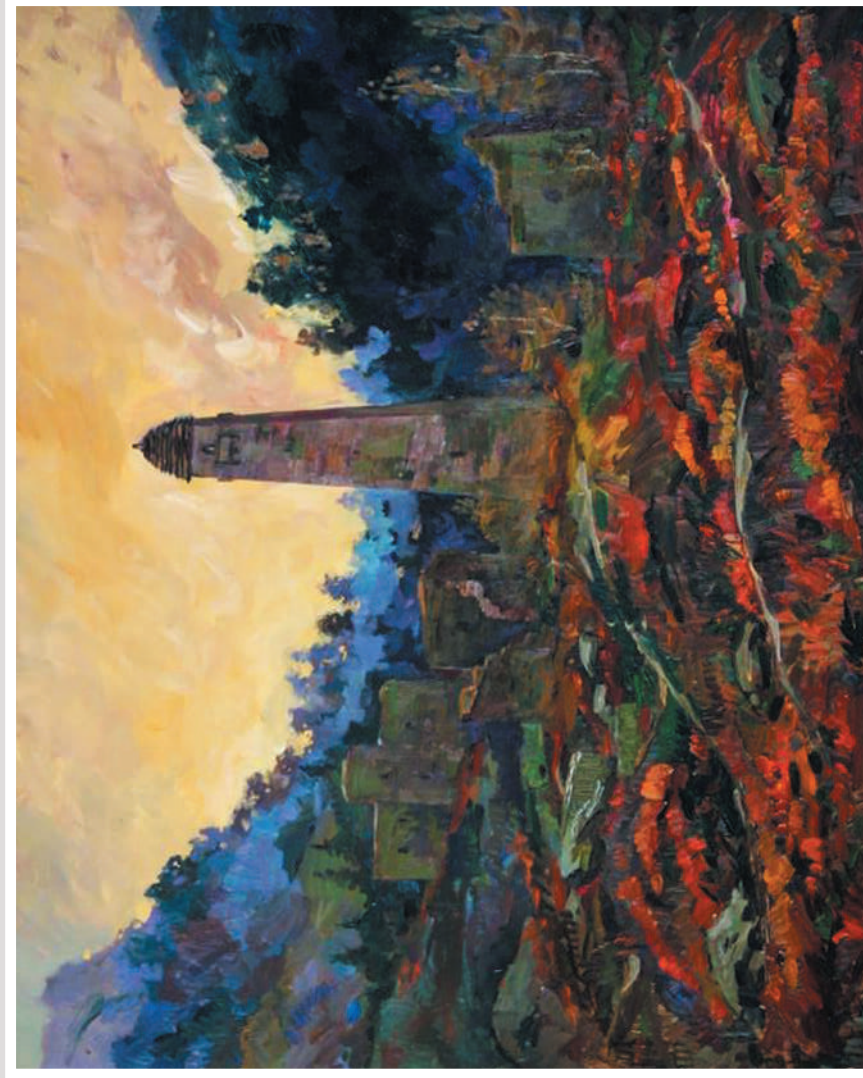
Чингисхан Хасаев. Зымæгон райсом хæхты



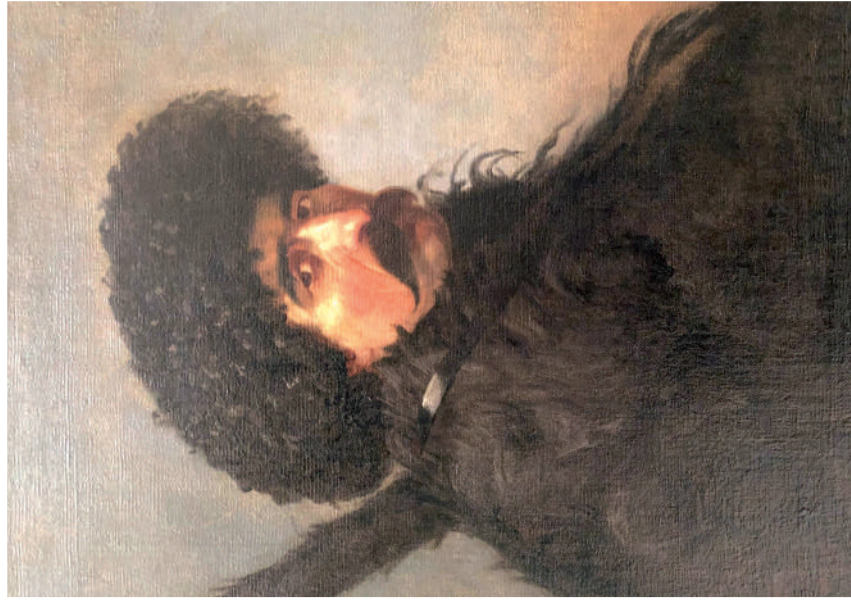
Аслан Бугаев. Минәвәрттә



Рустам Яхиханов. Фыдæлты уæзæгмæ бæрæгбонмæ



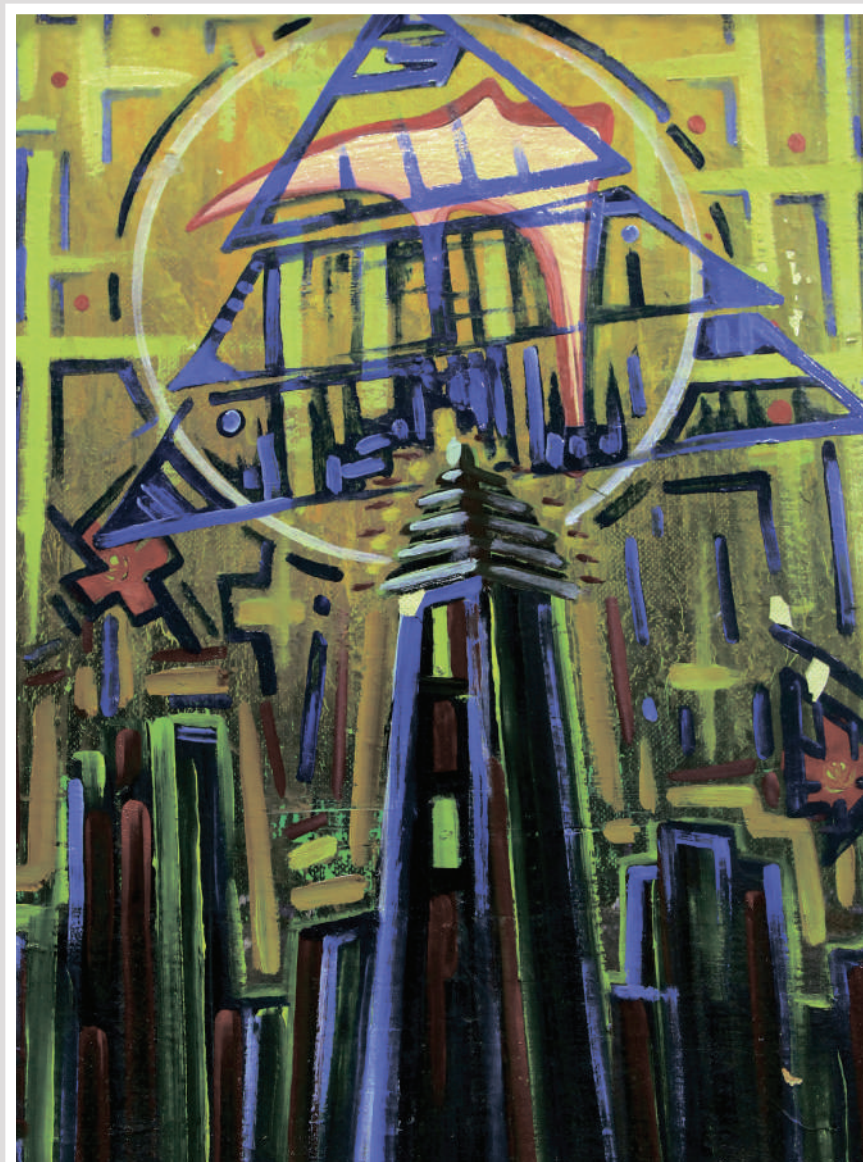
Элитæ Дадакаева. Никарой. Зæронд сахар



Петр Захаров. Цэцэйнаг Дады-юртсэй



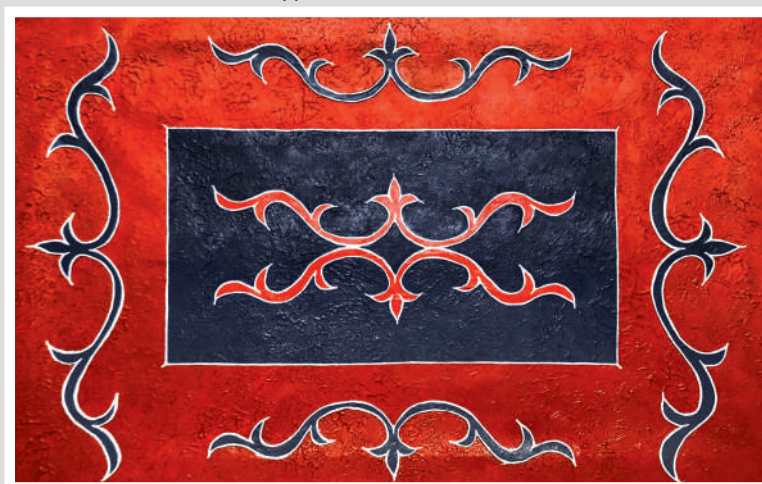
Лолитэ Яскиева. Тазбичы цэрээг Албак-Харжи



Абу Пашаев. Табу не Скænægæn



Мæдинæ Газиева. Нана



Тамарæ Тайсумова. Цæцæйнаг гауыз



Зарæ Ильясова. Уалдзæджы комулæфт



Каим Абуев. Дидинджыты баст

Дыууæ боны аивгъуыдта. Суанг изæргæрæттæм Мовли хъазыд йе 'мбæлттимæ, хъæуы æдде цы цад уыд, уый былгæрæтты. Сæхимæ куы фæзынд, уæд ракæс-бакæс кæны æмæ йæ цæст нæ хæцы йе 'фсымæрыл. Мад æнкъардæй бадти, йæ къух йæ роцъомæ сбыцæу кæнгæйæ.

– Нани, æмæ Нурди та цы 'рбаци?

– Нурди аивгъуыдта, – саст хъæлæсæй загъта мад.

– Уый та куыд ома аивгъуыдта? Кæдæм?

– Уæ фыдмæ...

– Æмæ Нурди йæ къæхтыл слæууыд, цæуын райдыдта?! – Мовли йæ мадмæ æнæууæнк цæстытæ сарæзта.

– Афтæ, афтæ... – Мад йæ арм йæ цæстытыл æрхаста.

– Æмæ уæд ды мæн цæмæ гæсгæ нæ ауадзыс мæ фыдмæ, æз згъоргæ дæр ма куы кæнын? – Мовлийы скæуынмæ æфсон йеддæмæ нал хъуыд.

– Æмæ уæд æз та зыбыты иунæг уон, мæн æххуысгæнæг нæ хъæуы? Ды ныридæгæн дæр стыр дæ, фæкæсынхъом сдæ... – Мад æм хæстæгдæр æртæ æд цъар фых картофы бакодта, æрæвæрдта йын йæ разы æхсыры агуывзæ. – Ёрбабад æввахсдæр, скомдзæг кæн...

– Нæ дæ ныууагътаин иунæгæй, цы хуызы дæ ныууагътаин, – йæ мады зæрдæ балхæныны охыл загъта, иннæрдыгæй та йын æхсызгон фæци, стырыл æй кæй нымайы, уый. О, нæ баззадаид мад æвæгæсæгæй, кæй зæгъын æй хъæуы, фæлæ йæ йæ фыды фенын дæр тынг куы фæндыд, уæд та ма йæ 'рмæст иунæг хатт бабæрæг кæнын, хуызæй цы хуызæн у, уый базонын...

– Ма йыл мæт кæн, Нурди фæстæмæ раздæхдзæн, куыддæр чысыл фæнывылдæр уа, афтæ. Ныр та ма æнæфæразгæ у.

– Æмæ нæ фыдимæ иумæ зындзысты?

– Уæдæ, уæдæ! Æнæмæнгæй...

Æхсæвы Мовли кæйдæр æнæзонгæ хъæлæстæм фехъал. Хъæццулы бынæй йæ сæр радардта: дыууæ сылгоймаджы, иуы дæр дзы уымæй размæ никуы федта.

– Хуыцау ын дзæнæтæй хай бакæнæд, Басирæт! Йæ ныхыфыст афтæ рауад, гæнæн ницы ис, – дæрзæг хъæлæсыуагæй дзырдта сылгоймæгтæй иу.

– Ныфс мæ дзы уыд, Мовлийы фарсмæ балаудзæн, зæгъгæ, – мад йæ цæстытæ йæ уæлармæй асарфта. – Ныр ын нæдæр æфсымæр нал ис, нæдæр фыд... Арвы бын зыбыты иунæгæй аздад, мæ фæрстæ йын фехæлой.

– Афтатæ ма дзур, Басирæт, – сдзырдта дыккаг ус дæр. – Æппæт дæр Хуыцауæй аразгæ у, æмæ йæ иунæгæй нæ ныуадздзæн. Уый нæ алкай дæр хъахъхъæны, нæ ныфсы цæджындз у...

– Аллах мын цы тæрхон рахæсса, æз æппæтимæ дæр разы дæн арфæйагæй, – йæ риуы арфæй ныуулафыд мад.

– Хуыцау дæ фæныфсвидар кæнæд. Быхсыны сæр, дам, сындз у, йæ бын та – сой. Уый дæ рох ма уæд...

– Дзæнæты буцгæнинаг уазæг æй фæкæнæд Дунесфæлдисæг, – устытæ сыстадысты æмæ се 'ргом дуары 'рдæм сарæзтой.

– Бузныг уын! Хуыцау уæ барæвдауæд, – мад сæ фæдыл къæсары онг акаст, уайтагъд фездæхт, фынджы уæлхъус чысыл бандоныл æрбадт æмæ йæ боннымайæнтæ систа.

– Нани, – сынтæгыл æрбадт Мовли, – æмæ Нурди Кавказмæ аивгъуыдта?

– Цы, цы? – мад хæрдмæ фæхауд.

– Мæнæ æрдæбоны устытæ афтæ загътой, Нурди, дам, ныр уым ис – дзæнæты. Ды та иудадзыгдæр афтæ фæдзурыс, Кавказ дзæнæт у, зæгъгæ. Зæххон дзæнæт...

– Æцæгтæ дын фæдзурын, – мад æм бацыд æмæ, йæ лæппуйы йæ уæрджытыл сбадын кæнгæйæ, йæхи хъæдын тъахтинын æруагъта. – Нурди Кавказмæ ацыдис, о.

– Æмæ нæ фыд дæр уым ис – Кавказы?

– О, уый дæр уым ис, уым, – йæ кæуындзæг тыхныхъуыр д акодта Басирæт.

– Æмæ уæд мах цы фæстиат кæнæм, цæуылнæ фæцæуæм уырдаем, ма фыд æмæ Нурдимæ?! Афтæ мын куы дзырдтай ноджы, зæгъгæ, уым, уыцы цæттæ дзæнæты, алыхуызон дыргътæ зайы – фæткъуыйæ зæгъай, кæрдойæ, чылаунтæ æмæ стæй уыцы йедтæ... къомситæ дæр...

– Мах дæр рæхджы фæраст уыдзыстæм уырдаем... Кавказы бæстæм. Æнæмæнгæй фæцæудзыстæм... Хуыцауы фæндæй...

Цъус фæстæдæр Мовли мады фæлмæн уæрджытыл афынæй, ноджы ма йæ уый сабыргай узгæ дæр кодта авдæны узагау.

... Æмæ Мовли фестад Кавказы, йæ алыварс иууылдæр цъæх-цъæхид адардта. Нурдимæ бæлæсты бын хъазыдысты иу уæрæх æрдузы: дидинджытæй дзы – гауыз, хъæдабæ кæрдæг та раст сæ уæрджытæм хæццæ кодта. Нурди уыди бынтон æнæниз, фыдуаг митæ кодта, сæрбихъуырайттæ,

стай-иу худæгæй бакъæцæл. Сæ мад æмæ фыд та бæлæсты бын сатаджы бадтысты. Алырдыгæй дынджыр дыргътæ зæхмæ æртасыдысты – сырхытæ, буртæ, æрвицæхтæ... Мовли йæ мадмæ базгъордта æмæ йæ тыхстхуызæй афарста: «Нани, æмæ уыдон та кæцытæ сты – къомситæ, зæгъгæ, кæй хуыдтай, уыдон?» Ныййарджытæ хъæлдзæг ныххудтысты, сæ цæсгæмттыл амондджын адæмы æууæлтæ хъазыдысты, рухсæй æртгывтой. «Мæнæ дæ тæккæ сæрмæ зайынц, – фыд йæ къух сивæзта æмæ дыууæ сырхбын бур дыргъы æртыдта, дæтты сæ йæ фыртмæ. – Иу дзы дæу, иннæ та Нурдийы».

Мовли дзы уымæн йæ хай куы радта, уæд йæхион ныххæмц кодта. Æмæ – æцæгдæр: къомси уыд хæрздæф, æнахуыр хорз ад кодта, раст ногфых тæвд дзулау...

## МЕ 'ФСИМÆР, МÆ СЫРХЦЪАР ÆФСИМÆР

Стыр залы тæккæ къæсæрыл сдыууæрдæм дæн, бацæуон мидæмæ – ма бацæуон, зæгъгæ. Экономикайы тыххæй дзы дзурдзысты, æмæ уый та мæн æппындæр никæцырдыгæй æндæвта. Иннæрдыгæй та ма уый дæр, æмæ уымæй размæйы ахуырты бастадтæн. Иучысыл ма арака-бакæ кодтон, стай асинтыл уæлдæр ссыдтæн – зымæгон дыргъдон хуынд, æмæ дзы сау æнæсæкæр къофи райстон.

Цырагътæ ирдæй судзынц, алкæдау дзы музыкæ хъуысы, мидæггыз дыууæ лæппуйы бильярдæй хъазынц. Мæ къофиимæ кæм æрбынатов уон, зæгъгæ, стъолтæй иумæ бацыдтæн. Змæлæг дзы, зæгъгæн ис, æмæ ничи уыд. Хицæнæй бадт иу саулагъз лæппу, йæ сау-сауид сæрыхъуын уæхсчытæм хæццæ кодта. Мæнмæ гæсгæ, кубæйаг у.

Ардæм хуынды 'рбацыдысты уырыссагау фыссæг фæсивæд алы рæттæй – Советон Цæдисæй чи фæхæдбар, уыдонæй, фæлæ дзы фæсарæнты минавæрттæ дæр уыд – Чехи, Франц, Австри... Знон ма дзы индиаг лæппуимæ дæр фæзонгæ дæн.

Кубæйаг кæй фенхъæлдтон, уый мæм йæ къух батылдта, бахудти хæларау. Æз йæ фарсмæ сбадтæн, кæд мæ тынг нæ фæндыдис, уæддæр: цæуыл дзырдтаин йемæ? Фидель Кастройы тыххæй? Кæнæ та Хемингуэйы уацмыстыл, мæ зæрдæмæ уыйбæрц куына цæуынц, уæд? Бирæтæй уæлдай... Æви Гуантанамойы ахæстон уа нæ ныхасы сæр?..

– Хорз цэрай! – мæ къух æм бадаргъ кодтон.

Фестаd, райста мын æй, зæгъта:

– Ас-саламу алейкум!

Хус, тæвд къух. Ме сæфт уынын уымæл къухтæй. Æз дæр ын пысылмон дзуапп радтон:

– Ва-алейкум ас-салам! Ды дæр экономикамæ ницы бар дарыс, нæ дæ бафæндыд ахæм лекцимæ байхъусын?

– Гъæй кæнæд! – йæ къух цæхгæр ауыгъта. – Уыцы иу дзæнгæда цæгъдынц æмæ цæгъдынц, – уырыссагау сыгъдæг дзырдта, цы чысыл акцент бæрæг дардта йæ ныхасыуаджы, уый та мæ зæрдæмæ цыд.

– Æцæгдæр афтæ у. Афтидæй йæ ривадмæ ракал-бакал кæнынц...

Иуцасдæр æдзæмæй абадтыстæм.

– Сулиман, – æнæнхæлæджы мæм мæ номæй куы сдзурид. Æз куы фæуыргъуыйау дæн, фæкуыддæрау, уæд бахудт æмæ мын ме ’фцæгыл ауыгъд хъабыхы æрттиваг цыппæрдигъонмæ ацамыдта:

– Бæйджик!

Æз дæр ныххудтæн æмæ та йæм мæ къух дæттын:

– Гъемæ уæдæ базонгæ уæм лæгæй-лæгмæ: Сулиман!

– Хосе. Хосе Гонсалес Мексикайæ. Фæлæ ма мын æндæр ном дæр ис... Мæ фыды номæй та...

– Мексикайæг дæ?! – нал æм байхъуыстон йæ дыккаг номы тыххæй.

– Æз та дæ кубæйæг фенхæлдтон...

– Нæ, мексикайæг дæн. Цоцил... – фæбæлвырддæр кодта, кæцон у, уый.

– Цо... Уый дæр Мексикайы иу адамыхатт у?

– О: индейæг цоцилты знæмæй.

– Индейæг?! – ныццымыдис дæн æз бынтондæр. – Уый дын гъе! Фыццаг хатт уыныг удæгас индейаджы!

– Нырмæ та йæ ’рмæстдæр мардæй федтай?

Æмхæлæсæй ныккæл-кæл кодтам.

Ацы ног зонгæ мын мæ мысинагтæ сфæйлыдта, мæ зæрдыл мæ рагбонтæ ’рбалæууыдысты, цы бирæ чингуытæ бакастæн, уыдоны архайджытæ удæгæстау мæ цæстыты раз фегуырдысты: Оцеола, Текумсе, Понтиак, Таучунко Витко, Татанка Йатанка... Индейæг фыссæг Сат-Окы уацаутæ «Сусæг фæдтæ» æмæ «Цæхджын къæдзæхты Зæхх»... Ирокезтæ, апачитæ, дакотатæ... Хъæддаг бæх мустанг, тыгъд быдыр

прери, æфсæддон фæрæт томагавк... Югославайнаг актер Гойко Митич цы киноты хъазы, уыдон...

– Хосе, æмæ уырыссаг æвзаг та афтæ дзæбæх куыд базыдтай?

– Æз сæрмагонд скъола фæдæн, уырыссаг æвзаг дæр кæм амыдтой, ахæм. Стæй уырыссагау дæр дзæвгар чингуытæ бакастæн. Мæ фыд та Советон Цæдис æнахуыр уарзтæй уарзта, советон бæстæ кæй ныд-дихтæ, уый йын стыр зæрдæнизы хос фæцис. Ноджы ма нæ хæдзары уыйбæрц цыдæртæ уыд советон нысаниуæгтимæ, æмæ, æвæццæгæн, ам уыйас никæмæ уыдаид – алы вымпелтæ, значоктæ, къæлиндартæ. Мæ мад ма-иу йемæ загъд-замана дæр самадта уый фæдыл, – Хосе мидбылты бахудт, уыцы мысинæгтæ йæ зæрдыл куы ’рбафтыдысты, уæд. – Фæлæ мæ фыд къæрттæй цъула не ’ппæрста. Цы ном ма мыл сæвæрдта мæ ноггуырдай, уый дæр дзы мæнæ нæу!

– Уæд цы?

– Ильич! Афтæмæй йæхæдæг та коммунист нæ уыд. Фæлæ йæ зæрдæмæ та тынг цы нæ фæцыд, цæмæй фæизгардзæрдæ, уый та... Троцкийы куыд амардтой, уый.

Æвирхъау мардæй йæ чи амардта – Рамон Меркадер, – уымæн та Советон Цæдисы Геройы сызгъæрин стъалы радтой Советон Уæрæсейы. Террористæн...

– Уыдон, Ильич, политикайы быгъдуангонд чъизи æмæ тугæйдзаг хабæрттæ сты, фæлæ дæуыл дæ дыккаг ном æппындæр нæ фидауы – Ильич Мавзолейæ ралæбурдзæн, цы мæ хынджылæг кæнут, зæгъгæ.

– Ды худгæ кæныс, Сулиман, фæлæ дзы æндæр хынджылæг куынае кæ-никкой. О, мах раздæр цардыстæм, Чьяпос, зæгъгæ, ахæм штаты, фæлæ, мæ фыд куы амард, уæд мæ мадимæ æрбалыгъдыстæм Мехикомæ. Ам ахуыр кодтон, базонгæ дæн уырыссаг стыр литературæимæ – бирæ чингуытæ мæм ис абон дæр нæхимæ – Пушкин, Тургенев, Толстой, Достоевский, Чехов... Æппæтæй уарзондæр та мын сты Пушкины æмдзæвгæтæ. Стæй Лермонтов дæр иттæг тынг цæуы мæ зæрдæмæ... Йед... Цæуон, зæгъон сын, цæмæй ма нын къофи скæной. Исты ма дæ хъæуы йемæ?

– Бузныг, ницы...

Уайсахат фæстæмæ фæзынд. Æмæ дын мæ афарста не сфæлдыста-дон хъуыддæгтæй:

– Дæу тыххæй дзырдæуыд?

– О.

– Ёмæ – куыд?

– Цыма мæ ницы ахæмæй загъдауыд. Куыд у дæ хабар та?

– Райсом уыдзæн мæ рад. Скъоладзау фестадтæн, цæмæй стъæлфын-тæрсын, уый мæхæдæг дæр хорз не ’мбарын. Ахæм форумы æз фыццаг хатт дæн...

– Фысгæ та цытæ кæныс?

– Ёмдзæвгæтæ, – мексикайæг бынтон ныкъкъæмдзæстыг, цыма, цы не ’мбæлы, ахæм худинаджы хъуыддагыл хæст у, уыйау. – Ныфс мæ ис кæмдæр, æцаг поэзи сты ме ’мдзæвгæтæ, зæгъгæ. Куыд ваййы, уый дын цы дзурон, фæлæ уæддæр... Бадис, хъуыдыты ацауыс дард кæдæмдæр, нырхæндæг ваййыс, ницы бæрæг бæллæх дыл æрцыд, æрмæст зæрдæ афтæ нылхъивы, сриссы æмæ... æмæ алы рæнхъытæ сæхи ’гъдауæй гуырын райдайынц... Ёз испайнагау фыссын, фæлæ интернеты Филатовы фонды тыххæй куы базыдтон, уæд ме ’мдзæвгæтæй уырыссаг æвзагмæ раивтон, æрбарвыстон сæ, æмæ... – фæхъус, цыма исты азмаг уыд, уыйау.

– Дæхи хæрынмæ куы ’рцыдтæ, уанцон нæу! Алцы дæр уыдзæн, хуыздæр зæгъæн нæй, афтæ, – æз ын ныфсытæ ’варынмæ фæдæн. – Дæхæдæг ма дæхиуыл дæр худдзынæ... О, цыма та ног ном райсынаг дæ, афтæ куыддæр цыма загътай – Хосе номыл не ’рвæссыс, нæ цауы дæ зæрдæмæ?..

– Хорз ном у Хосе, уартæ ма оперæ «Кармен»-ы дæр ис, фæлæ хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ... æмæ... – Старгæ кастæй мæм æрбакаст, цы зæгъа, ууыл фæхуддзынæн, æви куыд, зæгъгæ. – Мæйы размæ æз спысылмон дæн æмæ мæхи хъуамæ схонон Абдуллах – ома Аллахы цагъайраг...

– Цы, цы?! Цыдæр цоцил æмæ – пысылмон?!

– Куы йæ базыдтон айфыццаг, мæ хуыздæр хæлар Хуан спысылмон, уый, уæд æз дæр... Уымæн ныр йæ ном Хуан нæ, фæлæ Осмæн у. Фыццаг æм рафыхтæн фыр мæстæй, уый та куыд, цавæр ислам дæ хъæуы, уыдон террористтæ куы сты, хъæддæгтæ, уæд ды та!.. Бирæ мæ нал хъуыд йæ фæнæмынмæ. Фæлæ мæм уый мæсты дæр не сси, æнцад мæм хъуыста, куы-иу сæмбæлдыстæм, уæд мын раздæры хæлару салам лæвæрдта, цыма не ’хсæн æппындæр ахæмæй ницы ’рцыд, уыйау. Стæй дын базыдтон, махонтæй ма бирæтæ исламы дин кæй райстой, уый. Сылгоймæгтæй дæр... Хиджаб дарын райдыдтой. О, о! Цы Wybæгъгъæтт кодтай дæ цæстытæ?

Ёз уæддæр мæ хъустыл не ’ууæндыдтæн: Мексикæ, индейæгтæ

æмæ – ислам?! Ноджы, дам-ма сæм, Мæккæ-Мæдинамæ чи фæцыд, Чабæмæ, ахæмтæ дæр фæзынд... Фæзынд сæм мæзджыттæ, медресетæ!

Уый та мын дарддæр дзырдта:

– Иуахæмы базары хæрхæмбæлд фæдæн Хуан-Осмæнимæ. Бонхорз ын загътон. Уый мын æхсызгонæй дзуапп радта.

– Дæ дины тыххæй ма мæнæн дæр радзур, – æрхатыдтон æм.

Уый фæйнардæм аракаес-бакаес кодта. Цъус фалдæр уыд чысыл ресторан. Фæрсæгау мæм æрбакаст:

– Уæд та бацауиккам? Уым аныхæстæ кæндзыстæм.

Æз ромы дыууæ сыкъайы райстон, фæлæ Осмæн цæхгæр ныллаууыд, мæнæн, дам, нæ фæтчы карз нозт, кока-кола мын райс.

Уыцы изæр мын радзырдта, Аравийы куыд бындурон кодта ислам, Джабраил куыд сæмбæлын кодта зæххон адæмыл æнусты-æнусондæр чиныг Хъуыран, куыд сыгъдæг æмæ æнæтаригъæдджынаы цардысты фыццаг халифтæ. Уæдæй фæстæмæ арæхæй-арæхдæр æмбæлдыстæм. Иуахæмы йæм сæхимæ дæр бафтыдтæн, уырындыхыл бадтыстæм йæ уаты. Осмæн йæ къух сивæзта хæрдмæ æмæ чингуыты тæрхæгæй – цары тæккæ бын къулмæ фидаргонд уыд, – иу чиныг æриста, рафæлдæхта йæ æмæ уыцы сæрыстыр, хъалхуызæй загъта:

– Ай Аллахы фæстаг фæдзæхст у! Æз ныридæгæн кæсын дæр зонын араббагау, фæлæ тæлмац кæнынмæ уыйбæрц рæвдз нæма дæн, хъуамæ рæхджы фæцарæхсон.

Æз чиныг, аргъуыцгæнгæйæ, райстон æмæ ницымбарæг цæстытæй кæсын æнахуыр рæнхъытæм. Цас дæргъвæтиндæр сæм кастæн, уыйас тынгдæр мын мæ зæрдæ змæстой, æнæзонгæ 'нкъарæнты ахасты бахаудтæн, ноджы ма, мæ риуы æрфыты райгуыргæйæ, тыхджынаы-тыхджындæр кодтой, мæ сæрымагъз скатай, уæдæ ай цы уа, зæгъгæ, цы мыл амбæлд. Æмæ мæхицæн лæгъстæтæм фæдæн, о, Хуыцау, мацы мын уæд, зæгъгæ, мæ зонд ома ма фæцудæд. Стæй дын æвиппайды, æнæнхъæлæджы мæ зæрдыл æрбалæууыд иу таурæгъ – хæрз саби ма уыдтæн, афтæмæй мын æй мæ фыдыфыд радзырдта. Æз мæ удаист цæстæнгас Осмæнмæ сарæзтон...

Уый фæтæрсæгау кодта, афарста мæ:

– Циу, цы дыл амбæлд æмбойны?

– Ницы мын у, мацæмæй мын тæрс, – ралæмæрстон мæхицæй.

Уæдмæ лекци фæцис, æмæ адæм стыр уатæй æддæмæ ивылын райдыдтой. Бирæтæ дзы, мах кæм бадтыстæм, уырдаæм схызтысты.

Бæстæ араллойæ байдзаг: худын, хъæрæй ныхас, чызджыты удаист хъыллыстытæ... Мæ кьофи уæдмæ 'руазал, æмæ йæ уæддæр бацымдтон. Дæс-фынддæс минутмæ хъуамæ райдыдтаид спектакль – мæн æй фæндыд фенын, бакæсын æм.

– Цæуæм æм? – фæрсын Хосейы.

– Нæй мын гæнæн, – æмæ йæ дзыппæй телефон систа, æркаст рæстæгмæ. – Ламаз кæныны афон æрхæццæ.

Æз фексæрмыйаг дæн: ламазы æмгъуыд мын уый æрлæууын кодта мæ зæрдыл, уый, цъæхæй рæгъæд пысылмон. Æмæ йын мæхи рагтæнæгау загътон:

– Цом мæнмæ. Джаммаат-ламаз скæндзыстæм.

Ламазы фæстæ æз мæ боннымайæнтæ райстон, уый та, Цæцæнæй мемæ цы журналтæ 'рластон, уыдон фæлдæхта.

– Иу-дыууæ мын дзы нæ раттис? – фæрсы мæ.

– Табуафси! Æхсызгон дæр ма мын уыздæн, нæ журнал нын суанг Мексикайы дæр кастæуы, зæгъгæ! – хъазгæйæ фæкодтон æз.

Стæй уазалгæнæнæй «Фантæ» райстон, дыууæлитрыуатон, адджинагтæ æрæвæрдтон æмæ чысыл фынг диванмæ хæстæгдæр æрбахæр-хæр кодтон. Агуывзæты ахуырст, хъацæнджын дон куы 'ркодтон, уæд æй бафарстон:

– Цавæрдæр таурæгъы кой дæм уыд, дæ фыдыфыд дын æй...

– О, о, – Хосе фæхъуыдыдзаст, цалдæр хуыппы уал скодта æмæ æрмæстдæр уæд райдыдта:

– Йæ уд, йæ дзæцц уыдтæн æз дадайæн. Сабийæ æдзух уый фарсмæ хуыссыдтæн. Æдде-иу æй, сыгъдæг арвы бын ердженыл хуысгæйæ, баййардтон: «Æмæ боныгон та стъалытæ цæуылнæ зынынц?», «Æмæ хур та æхсæвыгæтты цы фæвæййы?», «Æмæ гæлæбутæ дзыхæй дзурын зонынц?» Мæ алы фарстæн дæр та-иу мын дада исты аргъау ракодта, мæ фарсты хæдуæлвæд сæ-иу æрымысыд. Тынг зонынджын зæронд лæг уыд. Иуахæмы дын, нæ тæккæ фынайæ куыд уыдыстæм, афтæ тымыгъ сыстад, æмæ уæд уый уатмæ балыгъдыстæм. Арв æмæ зæхх кæрæдзиуыл нал ауæрстой, денджызы уылæнтæй зæхх æнкъуысыд, сæ уынаргъын махмæ дæр хъуыст, фæлæ дадайы уаты уыд æвæджиуы сабыр, æмæ дзы мур дæр ницæмæй тарстæн. Уыцы бон сихорæй æз мæ фыдимæ уыдтæн нæ сыхаг чысыл горæты æмæ дзы фыццаг хатт негры федтон. Æнцой нал зыдтон, мæхицæн бынат нал ардтон, изæр

кад ралæудзæн, зæгъгæ. Æмæ та куы æризæр, уæд дадайы бафарстон:

– Æмæ адæмæй иутæ морæхуыз цæмæн сты, иннæтæ та – урс, абон кæй федтон, уыцы лæг та сау-сауид уыд...

Дада иуцасдæр ницы дзырдта, стæй йæ лулæ сдымдта æмæ мын уæд ратаурæгъ кодта... Раджы кæддæр, дам, испайнæгтæ дæр нæм нæма фæзындысты, афтæмæй ма нæ зæххытыл цардысты æрмæст Цоцил, Цельталь, Чоли æмæ 'ндæр индейаг знæмтæ. Уалынджы дын нæм фæзындысты цыдæр æнахуыр хæддзутæ. Æрбаленк кодтой æртæ науыл. Махонтæ сæ дардмæ куы федтой, уæд сæ фæтарстысты æмæ хæдты сæхи тарфдæр рæтты бафснайдтой, æрмæст былгæронмæ хæстæг цырддзæстыты ныууагътой. Уыдон кæсынц æмæ цы уынынц: наутæ былгæрæттæм хæрз хæстæг æрбацыдысты, æнцад ныллæууыдысты. Æмæ дын дзы фыдвæллад адæм, сæ къæхтыл ма тыхтæй-фыдтæй лæууыдысты, бызгъуыртæ дарæсы, зæхмæ хизын райдыдтой. Нæ адæм уыдæттæ куы базыдтой, уæд фæныфсджын сты æмæ дæлæмæ 'рцыдысты, денджызмæ 'ввахсдæр. Уыцы хæддзутæ та иууылдæр куы ныууагътой сæ наутæ, уæд, рацудбацудгæнгæйæ, иу ран цæлхдымбыл баисты рæнхъгай-рæнхъгай æмæ дын цыдæр æнахуыр митæ кæнынц: сæ уæрджытыл æрæнцой сты æмæ сæ сæртæй зæххыл андзæвынц, афтæ æргуыбыр ваййынц, æркувынц. Уæдмæ сын махонтæ нуазыны дон æмæ хæринагтæ хæссын байдыдтой – стыр арфæйагæй сын сæ истой. Сæхиуыл куы фæхæцыдысты, чысыл сæ тыхы цæуынц, зæгъгæ, афтæ бавдæлдысты сæ наутæ цалцæг кæнынмæ. Фæлæ сын, куыд æмбæлы, æвæццæгæн, афтæ нæ рæвдз кодтой. Уæдмæ махонтимæ хæлар дæр ма баисты. Иу лæппу сæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ, бæрзонддæр цы бæлас уыд, уый цъупмæ сбырыд æмæ цыдæр хæтæлæй денджызмæ фæлгæссыд – бæрæг уыд, кæмæдæрты ма 'нхæлмæ кæй кæсынц, уый. О, сæ цалцæг зæрдæзæгъгæ куынае уад, уæд сæ иу науæй иннæ дыууæ наумæ алы дзаумæттæ хæссыныл фесты...

Тымыгъ фæсабыр, дада йæ лулæйы ног тамако нæмын райдыдта, æмæ та цъус фæстæдæр йæ хæлæс чысыл хæххон доны зарæгау-хъырнæгау кодта. Цыма æз йæ цуры нæ дæн æмæ уымæ нæ хъусын, уыйау йæхицæн дзурагау йæ таурæгъ дарддæр нывæзта:

Æппынфæстаг, сæ куыстытæ куы фесты, уæд иубон, сæ нау æмæ фæндзай лæджы ныууадзгæйæ, сæ фæндаг цæгатырдæм адардтой. Сæ балцы агъоммæ бынæттон цæрджытæн цыдæртæ балæвар кодтой, уымæ иу ахæм ссад, æмæ йæм зынг куы бадардтаис, уæд-иу арвы

цæфау ныггуйпп ласта, схæцыд-иу. Се 'мбæлттæй чи баззад, уыдон сæхицæн халагъудтæ скодтой æмæ цæрынтæ-хæрынтæ байдыдтой, уыцы æрхуымæй-иу денджызы тыгъдадмæ кастысты, афтæмæй. Фæлæ сæм ничиуал фæзынд, æмæ уым цæргæйæ баззадысты мыггагмæ.

Куыдфæстæмæ бынæттон адæмы бирæ цæуылдæртыл сахуыр кодтой, табу æмæ кувын Иунæг Хуыцаумæ кæй æмбæлы, уый сын амыдтой. Хицæн цæрджытæ сæ коммæ бакастысты, уыдонау кувын райдыдтой. Ноджы ма сыфтимæ дзурынмæ дæр фæцарæхстысты – ома, сæ чингуытæ сын райдыдтой кæсын. Рæстæг цыд. Бирæ азтæ аивгъуыдта. Æмæ та дын иуахæмы денджызы наутæ фæзынд. Фыццаг хæддзутæй уæдмæ æгас ничиуал уыд, суанг ма сæ цотæй дæр, фæлæ ма сæ зæйцæй бирæтæ сæ зæрдыл дардтой сæ фыдæлты. Ацы наутыл фæзындысты испайнæгтæ. Райдианты сæхи хорз дардтой, хæларзæрдæйæ, стæй, куыд биноныгдæр кодтой, афтæ фæуæлбикъон сты, фæгуырымыхъхъ. Сæйрагдæр сæ цы хъуыд, уый – сызгъæрин. Семæ 'рбацыдысты сауджынтæ дæр, æндæр кой сæм нæ уыд, æмæ, дам, уæ удыбæстæйыл хъуыды кæнут мæрдты 'рдыгæй. Фыццаг хæддзуты байзæддæгтæ сæм дини чингуытæ равдыстой, Иунæг Хуыцауæн табу кæнын амынд кæм цыд, уыдон, æмæ сауджынтæ мæстæй рафыхтысты. Испайнæгтæ арты хай кодтой уыцы чингуытæ, сæ коммæ-иу чи нæ каст, уыдоны та æгъатырæй мардтой. Иуæй-иутæ сын сæ дин райстой, иннæтæ хъæдты сæ сæр бафснайдтой. Нæ рагфыдæл дæр сразы испайнæгты уырнынадыл. Чингуытæ куыд сыгътой, афтæ дзы иу сыф иуварсмæ атахт, æмæ йæ уый систа, бафснайдта йæ...

– Бахъæц-ма, – æмæ дада уырындæхъы бынмæ балæсыд, зæронд чумæдан дзы раласта, систа дзы хъæдын къопп, сфæлдæхтытæ йын кодта, йæ мидæг цытæ, уыд, уыдон æмæ мæм æрæджиу, чи сбур, ахæм сыф æрбадаргъ кодта, йæ кæрæттæ арыд уыдысты, сыгъдтытæ. Æз æй райстон æмæ йæ сойын цырагъмæ хæстæгдæр бахастон.

Фæлæ мæм уыцы уысм дада сдзырдта:

– Мæнæн æппæт адæттæ радзырдта мæ фыд, уымæн та йæ фыд, æмæ афтæ фыдæй-фыртмæ хастам нæ бастдзинад нæ рагфыдæлимæ. Æз æй, Хосе, дæ фыдæн дæр радзырдтон, фæлæ мæм уый йæ хъус не 'рдардта, нæ йæ хъæуынц абон дæр фыдæлтыккон хабæрттæ. Гъемæ сæ мæнæ дæуæн ратаурæгъ кодтон, кæд нырма хæрз чысыл саби дæ, уæддæр – чи йын цы зоны, Удхæссæг мæ уæлхъус кæд фæгуырздæн, уымæн. Мæн цæмæндæр уырны, ды куыдфæндыйы цæстæй кæй нæ

акæсдзынæ нæ ивгъуыdmæ, уый... Фыдæнхæл дæ куынæ фæуин...

Дада – Мигель æй хуыдтой – мæйы фæстæ ахицæн. О, Хуан мæм цы Хъуыран равдыста, уый быдау фыстытæ æмæ сыгъдтытæ сыфы дамгъæтæ удысты æмхуызон. Уый фæстæ ма йæ бæргæ агуырдон, фæлæ йæ мæ фыд, æвæццæгæн, басыгъта, дада куы нал уыд, уæд...

Ам æм æз нал хъуыстон, цытæ ма дзырдта Хосе, уыдæттæм, мæ буар сисбын авæрдта, мæ сæр та гуыв-гуывæй байдзаг, уыйбæрц хъуыдытæ дзы схъомпал сты: мæ зæрдыл æрбалæууыд нæ журнал «Вайнах»-ы сæйраг редакторы кусæн уат. Фарон нæм цыдæр æбæрæг æфсонæй рауад быцæуаг ныхас Ног Гвинейы хъæддаг знæмты тыххæй. Æз папуасты фарс рахæцыдтæн, уыдон, зæгъын, фæстæзад кæй сты, уый сæхи азым нæу, уымæн æмæ сæм пысылмон дины кусджытæ нæ бафтыдысты...

– Нæ, ды раст нæ дæ, – не сразы мемæ Ахмадов Муса. – Куыд загъд ис цытджын сыгъдæг Хъуыраны, уымæ-ма байхъус. Аллах зæгъы: «Мах нæ пехуымпарты арвыстам алы адæмтæм дæр». Дæ зæрдыл-ма æрлæууын кæн, æдæппæтæй цал удысты пехуымпартæ, уый.

Зæронд лæгтæй арæх цы нымæц хъуыстон, уый загътон:

– Сæдæ дыууын цыппар мины.

– Тынг раст. Аллах æппæт адæмтæн фадат радта, гæнæнтæ сарæзта, цæмæй удыбæстæйæ хайджын уой æнусон царды.

Æмæ, ау, уыдонимæ, Мæхæмæт-пехуымпар дæр уыдаид, ау? Нæ, уый сын, цы 'взаг не 'мбарынц адæм, ууыл йæ дины ахадындынад нæ амыдтаид, Хуыцауæй арфæгонд уа!

...Кæддæрты бакастæн иу бæзджын чиныджы: Тарик ибн Заед, араббаг балхон, Африкæйы иу хай куы басаста æмæ, абон Марокко кæм ис, уырдаг куы балæгæрста, Атлантикæйы фурды былгæрæттæм, уæд æрзоныгыл æмæ ныттабутæ кодта: «Уæ Аллах! Ма ратт бæллæх! Æз Дын ард бахордон, Дæ Дзырд дын æппæт зæххы къорийыл дæр кæй ахæлиу кæндзынæн, уый тыххæй. Фæлæ мын ацы фурд ахæм цæлхдур у мæ фæндагыл, æмæ йын куыд ахизон йæ сæрты, уый мын бацамон!»

Бæстæ ныррухс, æмæ йæм Пиренейы æрдæгсакъадах разынд – арабтæ-берберты æфсад бацахста Испани æмæ Португали, Гибралтар кæй хуындæуы, уый та у балхоны ном зыгъуыммæтæгондæй – Джабал аль Тарик – Тарикы хох.

Туркаг адмирал Пири Райсы картæ дæр ма мæ цæстыты раз фегуырд цыма: бæрæггонд ыл сты Цæгат æмæ Хуссар Амырык, суанг ма Антарктидæ дæр. О, стæй Колумб дæр, йæ балцы хæдразмæ дзæгъæлы

не 'рвыста йæ рæстæг Константинополы...

Мæ хъуыдытæ рагом кодтон Хосейән.

– Нæ, нæ, уыдон араббæгтæ дæр æмæ туркæгтæ дæр нæ уыдысты. Дада афтæ дзырдта, уыцы хæддзутæн тæнæг зачъетæ æмæ уынгæг цæстытæ уыд, зæгъгæ.

– Цъындгомау цæстытæ?! Малайцæгтæ?

– Нæ зонын... – Хосе хъуыдыты ацыд, стæй мæ бафарста, – Ды искуы фехъуыстай ахæм ном – Ма Чжэн Хэ?

Цæмæй мæ бынтон æнæфенд ма схона Хосе, уый охыл гæды ныхас загътон:

– Цыма кæддæр мæ хъустыл æрцыд...

– Чжэн Хэ уыд дæрдтыл хъуыстгонд денджызтæ сгарæг. Цыппæрдæсæм – фынддæсæм æнусты цард. Йæ номы фыццаг хай – Ма – амоны Мæхæмæт-Магомет. Афтæ хуыдтой китаиаг пысылмæттæй бирæты. Император æй дуне науты сæргъы сæвæрдта – тынг егъау армадæйы, тынг! – æмæ йæ арвыста ног бæстæтæ базонынмæ. Гъемæ кæд сæ иу хай уыдысты уыцы хæддзутæ...

Мæ уаты дуар байгом – æрбацыд ме 'мдæрин Влад Барнаулаёй – нозтдæф, æмæ уайтагъд йæ хуыр-хуыр ссыд. Хосе ма фæстаджырдаæм афтæ:

– Фæнды мæ китаиаг æвзаг базонын, кæд сын сæ рагзаманты фыстытæй хъуыддагæн исты бæрæг базонин. Фæлæ тынг зын ахуыргæнæн у...

Фæсæмбисæхсæв уыдаид, афтæ хицæн кодтам:

– Цæй, Хосе-Абдуллах, – хæрз фынтæ-иу фен!

– Ассаламу алейкум, злой чечен!

– Ва-алейкум ас-салам, мæ сырхцъар æфсымæр!

– Соммæ уал, мæ фæлурсцъар æфсымæр!

– Уæвгæ та нæ дыууæйы дæр ам сауцъартæ хонынц!

Æмхъалæсæй хъæлдзæг ныххудтыстæм.

Хуыссæг мæм нал æмæ нал цыд æмгæрон. Мæ цæстытыл уадысты дынджыр наутæ, хуры 'рдæм ленк кæнгæйæ, æмæ 'хсарджын денджызонты дымгæхост цæсгæмттæ...

*Уырыссаг æвзагæй ГУСАЛТЫ Барисы тæлмац*





## РОЗÆ МЕЖИЕВА

1974

*Журнал «Вайнах»-ы поэзийы хайады редактор. Каст фæци Цæцæн-Мæхъ-хъæлы паддзахадон педагогон институт (дæсныиад «Сывæллæтты психологи æмæ педагогикæ»), уый фæстæ – Цæцæны паддзахадон университеты историон æмæ филологон факультеттæ (журналистикæйы хайад). Куыста газет «Молодежная смена»-йы публицистикæйы хайады редакторæй, журнал «Вайнах»-ы, газет «Университетский вестник»-ы уацхæссæгæй.*

*Фыссы æмдзæвгæтæ, прозæ, публицистон уацтæ. Хуссар федералон зылды Арыгон фысджыты форумы (Ростовы област, ст. Вешенская), Цæгат Кавказы арыгон фысджыты æмæ критикты 2 æмæ 3-æг æмбырдты (Майкхон æмæ Хъæрæсе-Черкесси), Арыгон фысджытæ æмæ критикты Хæппæтуæрæсеон форумы (Липки) архайæг. Йæ поэतिकон æмæ прозаикон уацмыстæ мыхуыргонд цыдысты журналтæ «Вайнах», «Нана», «Дон» æмæ «Минги-Тау»-ы (балхъайраг æвзагмæ тæлмацгондæй).*

## ИВГЪУЫДМÆ БАЛЦ

## КАССАНДРÆЙЫ ХЪАРÆГ

## 1

Додойаг мын дæ, Илион,  
Мæ сахар,  
Сыгъзæрины тылд.  
Ацы маст раздæр зыдтон,  
О, мæ бон,  
Хъусæг мæм чи уыд!  
Мастæй мæ цæстытæ – тар.  
Тасæй тынгдæр ныттар сты.  
Троя – нæ хуыздæр сахар.  
Судзы ныр!  
Йе сæфт æмбарыс ды?  
Æви у рох. Аполлон  
Бирæгъ дæ дæлфад куыд лæзæрди?  
Уарзгæ, дæуыл уый куыд узæлди?  
Троя, Приамы фырттæ,  
Додойаг, зондæй æгуыздæгтæ  
Дауынц Ахейы кæрдтæ.  
Цинæй фæмæлынц сæ хуыцæуттæ.  
У сын сæ нывонд æхцон,  
Стæй Приамидæйы калд туг.  
Цалынмæ мастисæг уон –  
Цас нæ фæхъаудзæни цауд дуг!  
Сдыгъуырццæг рагзонæг чызг  
Сисрæбын бæхты хуыррыттæй,  
Барджыты ехсы æрцъыкк,  
Троияен йе сæфты ‘рцыдæй.

## 2

Багъæц, ныр де ‘мгъуыд æрхæстæг.  
 Тагъд дæм хъуысдзæн æвирхъау цау.  
 Маст æхсидгæйæ, ацæудзæн рæстæг.  
 Уый æнхъæлцау фæлтæрдзæн зынгау.  
 Уæртæ цардиппæрд сидзæрты ‘нгас  
 Феставд дурдзавд мæт æмæ тасæй.  
 Хæхтыл сагъуыди адæмы тас,  
 Зæхх ныддæнгæл ис адæмы ризæй.  
 Арты ‘взæгтæ фæйлаугæ уыныс?  
 Акæс, сау туг куыд кæны лæсæнтæ.  
 Кæс, дæ цæстытæн аппарат сæ хыз.  
 Коммæ ма кæс мæнг ныфсы нысæнттæн.  
 Нæй, мæ зæрдæйы уыйбæрц фыдад  
 Нæй ссарæн, нæ дзы цæры азар.  
 Ис дзы удæн ахъазæн бынат,  
 Фæлæ хатыр – ныр цу, ‘мæ йæ бавзар.  
 Фæлæ бахъуыды сахат уæддæр,  
 Дæу тызмæгæй мæ фенын куы фæнда,  
 Карз фæсмонæй куы хойай дæ сæр,  
 Уæд цы бар ис дæ удмæ мæнæн та?  
 Кæд, мыййаг... Фæлæ чи зæгъдзæн раст?  
 Суон æз хайджын дæ уæззау хъысмæтæй,  
 Суон нывондæн дæ сæрвæлтау хаст,  
 Дуджы рYSTæй, нæ дзыллæйы мæтæй.  
 Гъе уæд уылæн æрбакæлид кæд,  
 Æмæ ме ‘ртхутæг йемæ фæхæссид,  
 Фарнæн раттид йæ бар æмæ фæнд,  
 Уæд æрттивид йæ рухсæй сæуæхсид.

# ТАИС АЛЕКСАНДРЫ АГУРГЭЙÆ

## *Балладæ*

### 1

Донхæристæ кæм зайынц æмвæтæн,  
Уыцы доны былыл бынуæз,  
Æз æркодтон мæ дзыкку-пæлæз.  
Æз Менадæйау тугдзых кæм фæдæн.  
Уым дзæгъæлдзу мæ уæнгтыл æртыхсти,  
Ссæст сæнæфсир мæ къæхты бын тыгъд.  
Уым æнхъæлцау мæ зæрдæ куыд рысти.  
Уды Геяйæ уацы ныфс уыд.  
Ныр цы кæнон – дæ рох мæ фæндыди,  
Фæлæ риуы сцырен ис монц,  
Уый, фæразонæй кувгæ, бæллыди.  
«Раздæх!» - мысид дæ диссаг фæлгонц.  
Рæстæг цыд. Уый фæлмæцыдæй иухатт  
Стыр чинарыл æрæнцой уæззау,  
Уымæн дзургæ хъысмæты гадзрахат.  
«Раздæх!» - сусæгæй дзуры, бецау.  
Уый мæ уд дæр куыннæ 'фтыдта дисы!  
Цымæ чи у? Зæгъы йын «Æрцу!»  
Фæлæ рæстæг рæстытæ æвдисы:  
Æхсæв Хурнысан. Доны был – иумæ...  
Æз хæрзайсом фæцыдтæн хъæмæ.  
Арвæй стъалытæ хаудтой мæ риумæ,  
Мæй мæ дзыккутыл хъазыд, æмæ  
Цымæ стъæлфæнты сусæг фæдис  
Гъе уæд сусæгад раргом мæнæн.  
Уый тæмæссаг æхсæвы уыдис.  
Рухс фæрсагæй кæсыныл фæдæн,  
Фæлæ рæстæг зыгъуыммæ зылдис.

## 2

Зæрдæ фестъæлфид, гарз фæфæлдæхти.  
 Къухы хилтыл сындæггай лæдæрст  
 Бур хæрздæфгæнаг, къух дзы самæхстис,  
 Æмæ фергом – цы уыдис æмбæхст.  
 Ныр мæ цæстысыг калын цæстытæй:  
 «О, цæмæн, о, цæмæн?». Карз хæрздæф  
 Уды сагъæстыл тынгдæр бафтыдта,  
 Хъусты зæлыди туджы цæф.  
 Ехх, тæхуды мæ риуы туджы ‘нхъæвзт  
 Ныр куы сног кæнид уды арт.  
 Уый æнæмæлгæ судзгæ уарзтæфсæст  
 Тавид хуры уæларвты дард.  
 Уæд фæлладæй æмæ фæлмæцыдæй  
 Ды æрбадис мæ суадоны цур  
 Æмæ уарзтæй дæр уым æнæсдзырдæй  
 Донау баназис, уæд, мæ хур.  
 Æмæ сæндидзид уарзт дæр ног цардмæ.  
 Сафтид уалынмæ тынг мæ гарз.  
 Цæнгтæ дардтон куывды æрвон дардмæ.  
 Уыд мæ куывды мæ хæлар уаз.  
 Бæстæ сабыр, мæ зæрдæ фенкъуысти.  
 Æви дуртæн сæ уазал тæваг,  
 Æви базирты пæр-пæр фехъуысти,  
 Æви бæхты къæхты хъær, мыййаг.  
 Хъустыл ауад, стæй уæд фæсус.  
 Фæлæ зæлы мæ хъусты ныхас.  
 Уый цæрдзæни мæ фæстæ æнус.  
 Хъуысы уый, у ныр дæр ма æгас.  
 «О, æрыздæх, нæ дæлвæзты кæрдæг  
 Ныр æрæмбæрзта фæндаг мæнмæ.  
 Кадагагур сыл фæцыдтæн мæхæдæг,  
 Уарзтагур сыл æрцу ды хъæмæ».

Æз этрускаг лæппумæ фæкастæн,  
Цыма рагон йæ мидбылхудт уыд.  
Цас æхцон уыд уый зæрдæйæн, уастæн.  
Уыд æнæмæт нæ уæздæтты фырт.  
Уыд йæ ныхас дæр рог æмæ хъæлдзæг.  
Уыд æвæлмас йæ ныхасы сæр:  
«Розæ, зоныс, Хуыцау нын йæхæдæг  
Радта цард – уæд æнустæм фæцæр».  
Мах æмбæлдыстæм, фондз æнус рацыд.  
Цин нæ зæрдæты афтæмæй цард.  
Фæлæ иуæн йæ фидæнмæ балц уыд,  
Иннæ ивгъуыды бирæ фæцард.  
Иухатт фæдтон уый – баззадтæн сагъдæй.  
Ныр кæсын: цымæ уый уа æцæг?»  
Æмæ ромæгтæ загътой былалгъæй:  
«Нард этрусæгтæ. Чи сæ у лæг!»  
Уый ныв кодта каноптæ-хъуырæуттыл.  
Раг æнусбонмæ ‘ххæссыд йæ цонг.  
Уыд йæ хъуыды æнусон хуыцæуттыл.  
Уыцы сахъгуыр – нæрæмон, æвзонг.  
Ныр фæмысын мæ рагбонтæ æз.  
Раг æнустыл – мæ хъуыды, мæ сæнттæ.  
Сты каноптæ мæ сыфты æнгæс.  
Ис сыл рагбонты мысæн нысæнттæ.

*Уырыссаг æвзагæй Годжыцаты Неллийы тæлмац*





## ИСА ЗАКРИЕВ

1968

*Иса Закриев райгуырд 25 декабры 1968 азы цацайнаг хъау Гой-Чуйы.*

*Астауккаг скъолайы фæстæ фæцис дыууæ уæлдæр ахуыргæнæндон – пединститут æмæ экономикон университет. Къорд азы кусы мыхуыры оргæнты. У, йæхæдæг бындур кæмæн сæвæрдта, уыцы газет «Столица news»-ы сæйраг редактор.*

*Иса у Уæрæсейы журналистты æмæ фысджыты цæдисты уæнг. Мыхуыры йын рацыд радзырдты дыууæ æмбырдгонды – «Луисанна» æмæ «Не все оазисы миражи».*

## ЛИГЪДÆТТÆ

Бынтондæр сæргой фестæм, афтæмæй мах, нæ бон цы уыдис, уымæй лыгъдыстæм, фæстæмæ нæ фæкæс-фæкæс кæнгæйæ – æз, удаист æмæ нæмыг.

## ИННÆТЫ НЫФС

Салдаты йе `мбæлттæ Теркæй фæуæлбыл кодтой. Æгас уыд, фæлæ йын йæ хæцæнгарз, худ æмæ йæ иу цырыхъхъ дон фæласта. Йæ дæндæгтæ, уарыны их хæдзары тасмачы сæр куы хойа, уыйау æмдзæгъд кодтой, зæронд хæстоны бæгъгъæттæй кæсæг цæстыты йæ удаист тарст бацахст. Иууылдæр æнхæлдтой, уый доны узал æмæ мæлæтæй фæтарст, зæгъгæ, фæлæ хъуыддаг æндæр цæйдæр мидæг уыд. Уый иу æмæ дыууæ хатты нæ фемдзаст мæлæтимæ, федта, уымæн йæ цæвæг алырдæмты куыд карста æмæ йын куыд арыдта йæ тохæмбæлтты, фæлæ ныр уыд ныффсаст æмæ ссæстау, йæ царды фæтевзæ феддæрдæм, уым та, ивгъуыды та ныууагъта йе `дæрсгæ уæндондзинад æмæ цардмæ куыдфæндыйы цæстæнгас – куыд йæхи, афтæ кæйдæр цардмæ дæр.

Ныр йæ уд Терчы их доны, сындзытау хуынчытæгæнæг доны цыма ныддæвдæг.

– Иууылдæр ныл сæхи андæрстой æхсæз æмæ дыууиссæдз чызгæй, – ризгæ хъæлæсæй дзырдта дард кæдæмдæр салдат. – Уыцы рæсугъд иблистæ, тыхджын, ныззæгæл ныл-иу сты. Æппæт къанвой дæр хъæдты басты сæрæй цæугæдонмæ семæ ассывтой. Сæ цъæхснаг хъæлæстæ фæндарасты хъарæгау уыдысты, алæмæттаг хæрзаив æрыгон хъæлæстæ.

Æмæ сæ цæстытæ та? О, уыцы цæстытæ куы федтаиккат! Мæлæтыл былалгъгæнæг, тарст циу, дызæрдуг циу, уый нымады дæр кæмæ нæу. Стæй ма сæм хардзау дæр каст, мæрдтæм сын семæ æппæты дæр акæнын кæй нæ бантысдзæн, уый. Кастысты мæнмæ, иннæрдæм мæ хызтысты, мысын мын кодтой мæ сабидуг.

Сæ иуы кбукхæ мын мæ хурх нылхъывтой, стджыты хъыррыст фæцыд – куыд дзы фервæзтæн, уый нал хъуыды кæнын, цы `гъдауæй...

Ау, иууылдær æмхуызонæй фæмард сты?!

Нæ, уый тæригъæд хъуыддаг у, уый раст нæу...

Салдатмæ кæуын цыдис, фæлæ йын дзы ницы уад, цæссыг йæ коммæ нæ каст.

## ХАСАНЫ ФЫРТ

Уалдзæг. Æхсынцъыйы бæлæстæ урс арт фестадысты – дидинæг калдтой. Дыууæ лæджы Грознайы уынгтæй иуы фæцæйцыдысты. Сæ размæ фæцис, иу-дæс-дыууадæс азы кæуыл цыдаид, ахæм лæппу, йæ цæстытæ та – ас лæджы æнкъард цæстытæ. Лæгтæй йæм иу фæсидти.

– Кæй лæппу дæ, кæ?

– Хасаны...

– Хасаны-йа! Æмæ уый мæ рагон æрдхорд куы у! Зæгъæн куыд нæй, ахæм хорз лæг у дæ фыд, æмгарджын, ноджы зонды къуыбылой, уæздан. Зын сахат иу æмæ дыууæ хатты не ’рбалæууыд мæ фарсмæ. Мæнæй, Мурадæй-иу ын зæрдиаг саламтæ ратт. Æнæмæнг æй бабæрæг кæндзынæн а дыууæ боны...

– Хорз, табуафси, æрбацу нæм...

Куы адæрддзæф сты лæппуимæ кæрæдзийæ, уæд дыккаг лæг фæрсы Мурады:

– Чи у Хасан та, чи?

– Мæгъа...

– Æмæ уæдæ уый цы уыд?

– Лæппуйы цæстытæ цæхæр куыд скалдтой, уый нæ федтай, нæ? Ныр йæ цæсты йæ фыд уæлдай кадджындær уыдзæн.

Цæмæй Мурады зæрдæ ма срисса, уый тыххæй йын лæппу не схæр кодта, йæ фыд Хасан афæдзы размæ кæй ахицæн, уый.

## КАЁННÆ БУМ-БУМ!..

– Нæ Хдишкæ фыццаг ныхæстæ загъта, – сылгоймаг æнкъардæй бахудт.

– Тынг хорз. Æмæ уæддær цы загъта? – бафарста йæ йæ иудзонгой лæг.

– Каённæ бум-бум...

- Ома, колонна бум-бум, эндæр уæдæ цы?..
  - Танчыты колонна та 'рбацауы, зæгъгæ, нæ фæдзурæм фæстаг бонты – бадардта йæ йæ зæрдыл...
  - Гæрæхтæй тынг фæтарст.
  - Куына фæкъæзæнæг уайд...
- Цæугæдоны сæрты цы хид сцалцæг кодтой, ууылты цæугæйæ та йæ гуыр-гуыр цыд ног колоннайæн...

## ЙÆ УД, МÆ ХÆДЗАРÆН ЙÆ УД

Куыддæр мын гæнæн æмæ амал фæцис, афтæ мæ хæдзары хæлддзæгтæ бабæрæг кодтон. Йæ алыварс дæр – дæрæн агъуыстытæ. Срæмыгъд иуварс цы бетонайгонд фундаменты фарс асхуыста, ууыл махи æруагътон.

Уый та, йæ чъылдым мæм сарæзта, афтæмæй бады. Цæфтæ, рæдывдтытæ алырдæмты, сонтдзæф, зæгъæн ис, æмæ дзы зонды хъæр нал баззад, цытæ бавзæрста, уыдоны фæстиуæгæн. Йæ уд, мæ хæдзарæн йæ уд у.

- Бахатыр кæн. Ницы бацис мæ бон скæнын...
- Мацыуал зæгъ. Æз алцыдæр æмбарын, хорз æмбарын.
- Æмæ ма лæууы дæ зæрдыл, хæдзар куыд арæзтам, уый? Нæ сыхæгтæ нæм бур æлыг къахынмæ фæкастысты, сызмæстам æй хъæмпимæ æмæ дзы самандуртæ скодтам. Мæ мадыхо нын цæттæ рудзгуытæ 'рбаласта, мæ фыд та – хæдзары сæр æмбæрзæн æрмæг.

– Куынна, куынна – рох мæ ницы кæны. Амонджын бонтæ, хорз рæстæджытæ уыдысты. Фæлæ мæ нæмгуытæ æмæ бомбæты схьистæ ныссыхырна кодтой, нæ мыл бацауæрстой. Хæдзары хъæдын дзаумæттæ мæ фæстæ сæхи æмбæхстой алы къуымты. Хæдтæхджыты уынаргъын, бомбæты æхсидт æмæ срæмыгъд – феррамæ-иу мæ бирæ нал хъуыд. Мыстытæ дæр фæлыгъдысты сæргойæ. Æмæ йед та... куыд хуыдуг кодтон мæрдты смагæй, сæ хъылма тæфæй, уый та, уый?.. Æппынфæстагмæ танк йæ даргъ хæтæл рудзынгæй æрбацавы, фехсы, кæд ма мæ мидæг исчи уæгасæй баззад, зæгъгæ, æмæ та къулты уæлдæйттæ фæйнæрдæм фæхæссы. Стæй та пьадвал дæр афтæ...

Федзæм стæм, аивгъуыйæм та нæ мидхъуыдыты уырдаæм, уыцы бонтæм, кæрæдзи уарзон бонтæм, мæнæ-иу æцæг амонджын цы дуджы уыдыстæм, уырдаæм, о...

– Æз дæ ногæй дæ къахыл слæууын кæндзынæн...

– Уый та куыдæй? Дур мæ дурыл, хъæд мæ хъæдыл куы нал баззад, уæд. Дæу æндæр хæдзар хъæуы, ног...

– Мæн ды хъæуыс, ды! Ног мæ не `ндавы...

– Нæ, нæ! Ам æвирхъау мысинæгтæй йæ тæккæ дзаг у. Æнцой дзы не ссардзынæн. Стæй дæ сабитæ дæр – уыдон алцыдæр иттæг тынг æнкъарынц. О, хæдæгай, куыдтæ мын сты?

– Мысынц дæ адджынæн.

– Ау, лæууын ма сæ зæрдыл? Хæстæй уæ сæр куы `фснайдтат, уæд ма бынтон чысылтæ уыдысты.

– Ныр æй зонынц уыдон дæр, лæгæн йæхи хæдзар хъуамæ уа, уым та – уд, хæдзары уд.

– Нæ, мæнæн мæ бон нæ бауыдзæн ам баззайын. Хæст фæнык цы хæдзæрттæ фестын кодта, уыдоны удтимæ мæнæн дæр æдзæугæ нæй. Мæ фæстиаты сæр та уымæн уыд, æмæ ма дæу фенон, зæгъон дын, хорзæй баззай, зæгъгæ. Амонджын дзы-иу ут фыццагау.

Мæ хæдзары хæлддзæгты астауæй æнæнхъæлæджы урс гæлæбу стахт, цадаггай тылдта йæ базыртæ æмæ атайæгау кодта бынтыбыны сæфт хъæуы æдзæм уæлдæфы.

*Уырыссаг æвзагæй Егары тæлмац*





# ЛИДИЯ ДОВЛЕТКИРЕЕВА

1974

Литературæиртасæг, цæцæйнаг æвзагæй тæлмац-гæнæг. Иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ каст фæци Цæцæны паддзахадон университеты филологон æмæ юридон факультеттæ. Уый фæстæ йæ дæсныдзинад фæбæрзонддæр кодта А.С. Пушкины номыл Уырыссаг æвзаджы паддзахадон институты, «Уырыссаг æвзаг, куыд фæсарæйнаг», зæгъгæ, ахæм дæсныйадмæ гæсгæ. Нырыккон литературæйы теорийæ йын цы æрмæджытæ рацыд, уыдоны тыххæй 2011 азы ссис «Литературон газет»-ы лауреат. Нырыккон уæрæсейаг литературæйы уавæрыл цы литературон-критикон æрмæджытæ ныффыста, уыдоны тыххæй йын Фысджыты маескуыйаг цæдис саккаг кодта А.П. Чеховы номыл майдан.

Йæ литературон-критикон æмæ публицистон уацтæ (хæдæппæт сæдæйæ фылдæр) мыхуыргонд цыдысты ахæм газеттæ æмæ журналты, куыд «Дружба народов», «Знамя», «Октябрь», «Литературная Россия», «Литературная газета», æндæр федералон мыхуыры фæрæзты, стæй Саратовы, Краснодары, Налчычы, Ростовы цæуæг литературон журналты. Архайдта цæгаткавказы æрыгон литераторты æмбырдты, стæй фæсарæнты (Австрийы), Хæдбар Паддзахæдты Æмхæларады, Уæрæсейы æрыгон фысджытæ æмæ критикты форумты. Социалон-экономикон æмæ интеллектуалон программæты фонд æй фæхуыдта, афтæмæй журнал «Континент»-ы сæйраг редакторы хæдивæг, критик Е. Ермолин æмæ преми «Большая книга»-йы лауреат Л. Юзефовичимæ иумæ Кавказы æрыгон фысджытæн амыдта мастер-класстæ Дагестаны, Цæгат Ирыстоны æмæ Цæцæны республикæты.

# БИРÆГЪЫ ФÆЛГОНЦ ЦÆЦÆЙНАГ СФÆЛДЫСТАДОН ЗОНДАХАСТЫ

*Уац*

Адамыхæттытæ сты алыхуызон, алкæмæн дæр дзы ис, йæхæдæг йæхи иннæтæй цæмæй хицæн кæны, ахæм æмбарынгæнæнтæ. Уыцы хæдхуыздзинадæн йæ бындур сты, æвзаджы чи баззад, адамон культурæйы уыцы бæрæггæнæнтæ æмæ амонæнтæ. Сæ иу у бирæгъы фæлгонц. «Дунеон символты» системæйы уый ахсы сæрмагонд бынат. Уыцы символтæм хауынц, зæгъæм, Мад, Куырыхон Хистæр, Дон, Хæдзар æмæ а.д.

Бирæгъы фæлгонцыл сæмбæлæн ис бирæ адамыхæттытæм, æмæ алкæмæн дæр уыцы фæлгонцæн ис йæхи нысаниуæг, адамæн сæ культурæйы бындуртимæ æмæ се ‘гъдæуттимæ баст чи у, ахæм.

«Алы адам табу кæмæн кодтой, уыцы хъахъхъæнæг сырдатæ сын уыдысты, дуне базонынмæ æмæ йæ бамбарынмæ цы цæстæй кастысты, уымæн йæ этникон бындур, стæй-иу уый фæстæ уыцы сырды фæлгонцтæ аивадон-эстетикон хуызы фæзындысты национ литературæйы» [5]. Ахæм сырдатæй иу у бирæгъ. Ацы тугдых сырдаг адаймаг аргъ кодта йæ дæсны цуаноны миниюджытæм гæсгæ. Бирæгъы фæлгонцыл сæмбæлæн ис славяйнаг, туркаг æмæ «арктикайæг» адамтæм, европæйаг таурæгъты та æвдыст цæуы, йæ хуыз раив-баив чи кæны, суанг адаймаджы хуыз чи райсы, æрымысæггаг ахæм таурæгъон сырдаг [2]. Славяйнагты фольклоры сæмбæлæн ис «æвзæр» ахæм сырдыл, – уыдон мардтой адамы, давтой фос, – стæй «хорз» сырдыл дæр. Хорзыл банымайæн ис, уырыссаг аргъау «Сказка об Иване-царевиче, Жар-птице и сером волке» [3], зæгъгæ, уым цы бирæгъ ис, уый. Ацы аргъауы сæйраг хъайтарæн бирæгъ у йæ уынаффæгæнæг æмæ йе ‘ххуысгæнæг дæр.

Индоевропæйаг аргъæутты дæр амæй-ай хуыздæр æмæ хъæбатырдæр хæстонты барстой бирæгъимæ [6:16] – стæры цæугæйæ, уыдон дæр бирæгъау уыдысты хъæбæрзæрдæ, карз æмæ хъæбатыр цуанонтæ.

Фос дарынай чи цард, незаманты уыцы адæмы рагон аргъæутты дæр бирæгъ æвдыст цыд, куыд тугдзых сырды, уыцы хуызы. Рагон чырыстæттæм бирæгъ уыд хайрæджы хуызы æмæ цыд дини ныхмæ. Рагон бердзенæгты æмæ ромæгты дунейы та бирæгъ у табуйаг сырды: сыл-бирæгъ схаста Римы бындуæвæрджытæ – æфсымæртæ Ромул æмæ Ремы, уымæ гæсгæ йын ам ис ныййарæджы сурæт. Туркаг адæмыхæттытæм – киргизтæм, алтайæгтæм, саха (якуттæм) – бирæгъ у сæ рагон фыдæл. Уымæй уæлдай, туркаг аргъæутты сæмбæлæн ис ахæм цаутыл, æмæ таурæгъон бæгъатыр куы фесты бирæгъ, кæнæ та бирæгъ – таурæгъон хъæбатыр. Бирæгъ æндæр удгоймаджы фæлгонцы куы бацауы, ахæм цаутыл сæмбæлæн ис «арктикон» адæмы дзыхæйдзургæ сфæлдыстады дæр.

Цæрагойты дунейы минавар бирæгъ у, кæрæдзимæ ныхмæвæрд чи сты, ахæм миниуджыты хицау: иуæрдыгæй, у тугдзыг, хъæхъхъаг, хъæбæрзæрдæ хъæддаг сырды, иннæрдыгæй та – сæрибаруарзаг сырды, æрмахуыр чи нæ кæны, ахæм, æмæ уымæй хицæн кæны «сырдытты паддзах» – домбайæ. Йæ сыл-бирæгъыл, стæй, цы бынаты цæра, ууыл уый йæ зæрдæ никуы сивдзæн, хъомыл кæндзæн йæ лæппынты æмæ сæ никуы ныуадздзæн. Хъæбатырдзинад у йæ миниуджытæн сæ хуыздæр, уымæн æмæ, цыфæнды хæсты куы бацауа, уæддæр йæ хъарутыл нæ бацауæрддзæн æмæ йæ кæронмæ æнæ ахæццæ кæнгæйæ нæ ныуадздзæн. Бирæгъ ницы хуызы бавналдзæн холымæ, æмæ уый дзурæг у йæ сыгъдæгдзинадыл... Уымæ гæсгæ алы адæмыхæттæ дæр йæ зоньндзинадтæм æмæ йæ хицæндзинадтæм гæсгæ бирæгъы фæлгонцы бавæры æвæрццаг кæнæ æппæрццаг миниуджытæ.

Цæцæйнаг сфæлдыстадон зондахасты бирæгъ у сæйрагдæр символтæй иу, уымæн æмæ райгуырæн бæстæйыл æмæ хæдбардзинадыл тохы историон уавæртæ цæцæйнагты æркодтой уымæ, æмæ сæрибар ссис сæ бæрзонддæр нысан. Уымæй уæлдай, мингай азты дæргъы сæм цы удварны кодекс æрфидар, уым хи (хицæн адæймаджы) сæрибардзинад алкæддæр æвæрд цæуы цардæй æмæ удварны хæзнатæй бæрзонддæр. Дзырд «сæрибардзинад»-æн йæ ахсджиагдзинад цæй мидæг ис, уый амонинц цæцæйнаг æвзаджы бындурон уагæвæрды формулатæ: *«Марша воҕлийла!»* – *«Приходи свободным!»* (арфæ кæнгæйæ), *«Марша ҕойла!»*, *«Марша гҕойла!»* – *«Живите свободно!»* (фæндараст кæнгæйæ). Фынæй кæныны размæ адæймаг йæхицæн арфæ раканы: *«Марша ви-*

жийта, марша гловтийта» – «Лечь свободным, встать свободным!». Амбулалэн, зонгайхэн, хэстэгхэн арфа кэнгайхэ, пайдагонд цауы дзырд «маршал»-эй, дзырд «маршо»-имэ («сэрибар») сын ис иу уидаг: «Маршал ло!» – «Передай привет!» Адэймаг цэмэй адзэбэх уа, уый фэдыл ын цы арфа кэнынц, уым дэр ис уыцы уидаг: «Дала маршал дойла!» – комкоммэ тэлмацэй: «Пусть Всевышний освободит!», ома, адзэбэх дэ кэнэд.

Фэлэ цэцэйнаг адамон фыссэг Муса Ахмадов раст зэггы: «Сэрибардзинад уый нэ амоны, амэ адэймагаэн ис алцы кэныны бар. <...> Сэрибардзинад адэймаг хуамэ амбара уыцы хуызы, амэ, йа фарсмэ цы адэймаг ис, уый дэр кэй у йахи хуызэн сэрибар, амэ, алчи йахи сэрибардзинад куыд хэххэхэны, афтэ хуамэ хэххэхэна иннаёй сэрибардзинад дэр». [1:20].

Цэрэгойты дунэмэ сэ цэст даргайхэ, цэцэйнагтэ сэ рагфыдэлты миддуне амэ зондахастыл аенцой кэнгайхэ, дзырдтэ «бирэгъ – сэрибардзинад» иумэ фидар сбастой. Ныййарэг мад, уымэй арэхдэр та ныййарэг фыд, йа сывэллонмэ, рэвдаугайхэ, дзуры бирэггы номэй: «Сан борз ю хьо!» – «Ты мой волк!» Зэрдэйы фэлмэн аенкьарэнтэ аргомэй авдисын цэцэйнагтэм аив нэу, амэ уымэй цэцэйнаг авзаг хицэн кэны уырыссаг авзагэй, уымэ гэгсгэ сывэллонмэ дэр дзурынц «волчонок» нэ, фэлэ «волк» кэнэ та «берзан кеза» – «щенок волка». Хызгэмхасэнты сывэллонээн уадзэф кэнгайхэ, фыдэн йа бон зэггын у: «Ма борз хира яц хьох!» – «Не быть тебе волком!» Ахам амэ ма дзырдэн йа аендэр хуызтэй дэр ис спайдагэнен, сывэллонимэ ныхас кэнгайхэ. Уыцы дзырдтэ сэрызонды аерфидар вэйиынц удварны бындурты хуызы амэ амонынц хэббатырдзинад, хьару, ныфс, цэрдэгдзинад, хэдбардзинад. Афтэмэй ацы миниуджытэ рэзгэ адэймагаэн свэйиынц йа царды сэйраг нысантэ.

Сывэллон цэмэй ахсэнады akkaг бынат бацахса амэ удвары хуыздэр миниуджыты хицау суа, уымэн хорз ахыз у адамы дзыхэйдзургэ сфэлдыстад, стэй ма фразеологи дэр, уымэн амэ уым бамбырд сты адамэн сэ удварн, удыхьарутэ амэ тыхтэ.

Цэцэйнаг фольклоры зындгонддэр уацмыс у «Узам турпала Нохчо». Цэцэйнаг авзаджы дзырд «турпал» амоны «хэббатыр», амэ цэцэйнаг лэппутыл ацы ном арэх авэрынц. Уэдэ цэцэйнаг дзыхэйдзургэ сфэлдыстады дэр уый у ном – афтэ хуыйны цэцэйнаг

знæмы рагфыдæл. Этноним «*нохчо*»-йæ цæцæйнагтæ хонынц сæхæдæг сæхи. Ацы дзырд кæцæй равзæрд, уый бæрæг нæу. Йæ равзæрды тыххæй цы алыхуызон хъуыдытæ ис, уыдонæй сæ иумæ гæсгæ йæ бæттынц пехуымпар Ной, зæгъгæ, уый номимæ. Иннæ хъуыдымæ гæсгæ та баст у цæцæйнаг дзырдимæ «*нох*» – «*плуг*» («гудон»).

Турпал Нохчо у цæцæйнаг фольклорон рагфыдæл. Цæцæйнаг лиро-эпикон жанр «*узам*»-ы бирæгъ æмæ домбай сты æвдисæнтæ цæцæйнаг адæмы райгуырæн. Уымæ гæсгæ ахсджиагдæр миниуджытæ сты хъæбатырдзинад, лæгдзинад, сæрибармæ уарзондзинад. Ацы дыууæ сырды сæхи æвæрынц иннæтæй бæрзонддæр: *«Когда щенилась волчица, / в ту ночь нас мать родила; / в то утро под рычание льва дали нам громкие имена. / Мы, чеченцы, отца Турпала сыны...»* [8:250].

Цыфæнды фольклорон тексты дæр ис сæмбæлæн, сæйраг хъайтары сырдитмæ куы фæбарынц, ууыл. Цæцæйнаг фольклоры тыххæй куы дзурæм, уæд уым æвæрццаг персонажы арæх абарынц бирæгъ æмæ домбаимæ: *«Волка смелее был, льва был быстрее, / Всех превосшедший отвагой своею / таха-чеченец»* («Илли об Умаре, сыне Тахи»). [8:66].

Лæгдзинад, хъæбатырдзинад, мæлæтмæ æнæуынондзинад, фыдыбæстæмæ уарзондзинад, уæздандзинад – ацы миниуджытæ æппæтæй хуыздæр æвдыст цæуынц цæцæйнаг æмбисæндтæн сæ рæсугъддæртæй иуы – «Борз» («Бирæгъ»). Мæрдты райгасы тæрхоны бон Хуыцау зæхмæ рарвыста уаддымгæ. Уый фæлдæхта къæдзæхтæ, хус кодта денджызтæ, зæххытæ та доны бын фесты. Адæймагæй, сырдагъ – сæ ‘ппæт дæр лыгъдысты стыр бæллæхæй, алчидæр агуырда, йæхи кæм бамбæхса, ахæм ран. Æрмæстдæр бирæгъ нæ фæтарст. Сонт дымгæ йын йæ царм астыгъта, стджытæ разындысты, туг фемæхст. Фæлæ бирæгъ йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодта. Цы йын лæвæрдта ахæм хъарутæ? Ацы фарстæн бирæгъ йæхæдæг дæтты ахæм дзуапп: *«Цы зæххыл лæууын, уый мæнæн у мæ Райгуырæн, æмæ мыл цыфæнды бæллæх куы æрцауа, уæддæр æй нукуы æмæ ницыхуызы ныуадздынаен»*. [8:262]. Афтамæй, дзырд «*бирæгъ*»-æн уæлдæр цы нысаниуджытæ ранымадтам, уыдоныл ма ис бафтауæн – «*райгуырæн зæхмæ уарзондзинад*», ома, райгуырæн бæстæ у иу, æмæ йе ‘ппæт зындзинадтæ æмæ æппæт фыдæвзарæнтæ дæр дих кæнын йемæ. Хæстон, экономикон æмæ æндæр аххосæгтæм гæсгæ XXI æнусы цæцæйнагтæ апырх сты дунейыл, фæлæ, кæмфæнды куы царой, уæддæр сæ мæрдты ныгæнынц æрмæстдæр сæ

райгуырэн зæххыл. Ацы цау метафорæйы хуызы æмбарын кæны, XIX æнусы Кавказы хæсты æрмæстдæр цæцæйнагтæ афтæ карзæй цæмæн тох кодтой сæ зæххытыл, уый. Бынтон фесæфынæй сын уыд тæссаг, уæддæр нæ састысты, сæ хъарутæ кæдмæ амьдтой, уæдмæ.

«Илли» – афтæ хуыйнынц цæцæйнаг хъайтарон зарджытæ. Уыдонæн сæ хъайтары арæх абарынц бирæгымæ. Фæлæ уыцы абарсты цы хъуыды бавæрынц, уый алкæд иухуызон нæ разыны. Зæгъæм, «Илли о сыне вдовы и князе Монце» – ацы ран фæлхат цæуы ахæм абарст: *«Словно волк матерый перед стаей, впереди дружины мчится князь»* [8:7]. Кънйаз Монцæ у æнахуыр персонаж: иуæрдыгæй, у сæрæн, æхсарджын, йæ цардæн нæ тæрсгæйæ, йæ фæстæ хоны йе ‘фсæддонты, цæмæй магуыртæн исты самал кæной æмæ уыдон сыдæй ма амæлой, уый тыххæй. Æмæ, кънйазы бирæгымæ баргæйæ, илланча (ома, кадæггæнæг) нæ размæ хæссы йæ уыцы уæздан миниуджытæ. Иннæрдыгæй та, кънйаз цæуы цæцæйнаг иллиты сæйраг хъайтар – сидзæр мадæн – йæ иунаг фырты ныхмæ. Афтæмæй та уый у адамон идеал «къонах» – кады аккаг хъайтар, кънйаз та йæ хæсты быдыры мæлгæйæ уадзы. Уымæ, хъæбатыр лæппуйы йæхи къордмæ цæмæй æрбасайа, уый тыххæй йын, цыма йæ ныййарæг у, уыйау кæны ахæм ныхæстæ: «Обучу тебя, как волк волчонка». Æмæ йæ уыцы ныхæстæй йæхиуыл æууæндын кæны. Уый у, бирæгъы дыууæрдæм фæлгонц иу персонажы куы разыны, уымæн стæм цæвиттон: хъæбатыр Монцæ – хинайдзæг Монцæ.

«Илли о Черном Ногае», зæгъгæ, ацы зарæджы хъæбатыр лæппуйæ – Ногъайы дæсæздзыд фыртæй – æппæлынц афтæ: *«...волком поджарым казался он – волком как будто и был маленький сын Ногая»*. [8:26].

Ногъай æндæр адамыхатты персонаж кæй у, уый бæрæг дары йæ фыды номæй – ногъайаг. Иллийы сюжетмæ гæсгæ, Сау Ногъай йæ гыщцыл фырты уадзы балцы 60 цæцæйнаг кантимæ («кант» цæцæйнагау у «лæппу»). Ууыл та 15 азы цæмæй рацæуа, уый онг ма йæ хъæуы иу-фондз азы рæзын (фольклорон æгъдаумæ гæсгæ, адæймагæн йæ кар комкоммæ амынд нæ цæуы, амонынц æй æндæр хуызты æмæ афтæмæй æмбарын кæнынц, нырма сывæллон кæй у, уый; цæцæйнагтæм ис намысы кодекс («къонахалла»), æмæ цæцæйнаг зондахастмæ гæсгæ уыцы кодексы аккаг домæнтæ бавдисæн ис, лæппу йæ лæджы кары куы бацæуы, уæд; уыцы кары та бацæуы, 15 азы йыл куы сæххæст вæййы,

уæд. 60 барæджы йæ фæстæ фæуагъта, афтæмæй лæппу фæтардта бæхты рæгъау, фæлæ, рæгъау чи хъахъхъæдта, уыцы куыйтимæ йæ бахъуыд тохы бацæуын, æмæ дзы уыцы тохы сæфы æртæ цæппузыры. Уыцы цæппузырты сæфт масты æфтауы йæ ныййарæг фыды, æмæ, йæ дзырд цæмæй сæххæст кæна, уый тыххæй хъуамæ амара йæ уарзон хъæбулы. Йæ ныййарæджы фыдæнхæл чи фæкодта, уыцы лæппуйы хъысмæты тыххæй иллийы хъайтар (кадæггæнæджы дзыхæй) зæгъы ахæм ныхæстæ: *«Мне ж дорога одна – волком поджарым скитаться, крова и пищи искать!»* [8:27].

Ацы илли у цæцæйнаг фольклоры ирддæр æмæ диссагдæр цæвиттон, æмæ дзы ис цымыдисаг скъуыддзаг: иу иннæмæй хъалдæр, афтæмæй 60 канты æрыздæхтысты хъæумæ, уым та Сау Ногъай уæдмæ йæ кард сцыргъ кодта. Уыдон йæ разы сæ уæрджытыл æрлыууыдысты, сæ сæртæй сæ худтæ систой (чи никуыма уыд, ахæм хъуыддаг!) æмæ сæ бынатæй змæлгæ дæр нал кодтой. Ацы цыбыр зæрдæагайгæ скъуыддзадзы кадæггæнæг æвдисы цæцæйнаг сахъгуырдаг сæ уæздандзинад – æхсарджын лæппуйы мæлæтæй аирвæзын кæныны тыххæй уыдон сæ къæхты бын ныккодтой сæ сæрыстырдзинад. Æндæр адæмыхаттæй чи у, уыцы гыццыл хъæбатыры тыххæй 60-æй дæр амæлынмæ сты цæттæ, ахæм бæрзонд аргъ кæнынц хъæбатырдзинадæн, æнæрастдзинад та сæхицæн аккагыл æмæ сæрмæхæссинагыл нæ нымайынц. Афтæмæй, кадæджы хъайтары бирæгымæ баргæйæ, Ногъайы фыртæн йæ удыхъæды хуыздæр миниуджытæ – лæгдзинад, æхсар, сæрандзинад, æвзыгъддзинады фæрцы æвдыст цæуынц цæцæйнагтæн сæ удыхъæд, сæ миддуне.

Зæгъын хъæуы уый, æмæ дзырд «бирæгъ»-æй цæцæйнагтæ пайда кæнынц куыд сæхи хъайтарты æвдисгæйæ, афтæ – иннæ адæмыхаттыты – ногъайæгты, авайрæгты, кæсгæтты, уырыссæгты хъайтарты дæр æмæ уымæй æвдисынц, уыдонæн дæр сæ удыхъæды хуыздæр миниуджытæн стыр аргъ кæй кæнынц, уый.

Ныры онг дзырдтам æрымысæггаг персонажты тыххæй. Фæлæ-иу цардæй ист историон адæймæгты удыхъæды хуыздæр миниуджытæ дæр кадæггæнджытæ арæх абарстой бирæгъы миниуджытимæ. *«Словно матерый волк»* – ацы дзырдбастыл арæх сæмбæлæн ис цæцæйнаг дзыхæйдзургæ сфæлдыстады. Зæгъæм, «Узам Хаджи-Мурата Жайского (Аварского)»-йы ис ахæм ныхæстæ: *«...в тройном окружение <...> схвачен, подобно матерому волку»* [8:246].

Кәнә, зәгъәм, хъайтар-бәгъатыр Тинин Вюсу – уый уыд, әцәгәй чи цард, ахәм адаймаг, ууыл дзураг сты историон документтә, уыимә, вайнахты кадджытә дәр. Уыцы кадджытә, куыд сә фехъуыстой, афтә сә сә рәстәджы ныффыстой уырыссаг ахуыргәндтә: майор Власов әмә И. Попов 1856 азы әмә 1870 азы [8:366]. Кадәг «Хъәбатыр-бәгъатыр Тинин Вюсу»-йы топонимикон фәрәзы фәрцы амынд цәуынц, Тинин Вюсу йәхәдәг әмә йә фыдәлтә кәм цардысты, уыцы бынәтты нәмттә: Нашхой, Цонторой (историон административон-географион топонимтә). Ам дәр ис бирәгъы кой: *«Он жил в горах на самом высоком месте, которое называлось «Вершина, где воет волк».* Йә миниуджытәм гәсгә Вюсу у әхсарджын рәсугъд ләппу, адәм әй уарзынц әмә йын кад кәнынц. «Высота» амонь рәсугъддзинад, уәздандзинад; «бирәгъ» – хъәбатыр-дзинад. Вюсуйән йәхи та барынц «хох»-имә әмә «бирәгъ»-имә.

О, фәлә, вайнахты адәмон-пәстикон сфәлдыстады ацы цәрәгойән цы аргъгонд цәуы, уым цәцәйнаг фольклор иртасджытә бафиппайдтой цавәрдәр ныхмәвәрддзинад. Бирәгъимә абарст героикон зарджыты у стырдәр әппәлд. Иуәй-иу таурагъты әмә аргъәутты та бирәгъ у, йәхицән бафсис әнхәл чи нәу, ахәм зыд әмә әдылы цәрәгой. [8:360]. Афтә, бирәгъ тугдзых әмә цәммарәй, ләмәгъдәрыл йә тыхтә әвзарәг цәрәгойә әвдыст цәуы цәцәйнаг әмбисонды: *«Будешь овечкой – волки тут как тут»* [10:66], йә гуырымышхъ тых та – иннә әмбисонды: *«Нет волка без зубов».* [9:191].

Фольклорон архетиптәй (рагондәр хуызтәй) арәх пайдагонд цәуы аивадон литературәйы. Фысджытә дзы пайда кәнынц чиныгкәсәгән уацмысән йә мидис хуыздәр бамбарын кәнынны нысанымә.

Афтә, алы адәмышәттытә кәрәдзимә ныхмәвәрд миниуджытә бирәгъән кәй дәттынц, уымән ис бәлвырд цәвиттонтә, зәгъәм, Чингиз Айтматовы роман «Плаха»-йы. Фыссәгән йә национ културәйы Цәх Бирәгъән кәнынц стыр кад әмә йә нымайынц тюркаг адәмты рагфыдәлыл. Бынтон әндәр у бирәгъ Валентин Распутины повесть «Живи и помни»-йы. Айтматовы «Плаха»-йы Акбарә у Ныййарәг мад, Әрдзы Куырыхондзинад, йә бирәгъты балыл уый йә зәрдә никуы сивдәән. Распутин та йә уацауы хъайтар Алексей Гуськовы нывәнды адаймаг-бирәгъы сурәты әмә уымәй әвдисы, уырыссаг адәмы цәстәй акәсгәйә, бирәгъ цы миниуджыты хицау у, уый – тугдзых, хъәхъхәг, зыд цәрәгой, адаймаджы цыфыддәр знаг.

Фольклорон ахоран хуызтэй дзырды дэснытэ кэй фэпайда кэнынц се сфэлдыстады, ахэм цэвиттонтэ ис цэцэйнаг литературэйи дэр. Муса Бексултановы радзырд «Волк»-аен йэ мидис аххэстэй арэзт у зындгонд цэцэйнаг таурэггы бындурыл, ис дзы әрмәстдәр иу цалдәр хицән аивадон фәзиләны. Рацыд уаддымгә, әмә бынтондәр аивта бирәггәен йә зондахаст, йә миддуне. Хуыцау ын байста, цэцэйнаг удыконд бамбарынаен афтә ахсдзиаг чи у, йә уыцы миниуәг – «*доьналла*». Уый амоны, куыд хицән адәймаджы, афтә, әмткәй райсгәйә, цэцэйнаг адәмы миниуджытә – фәразондзинад, ләгдзинад, фидардзинад, хиуылхәстдзинад. Хуыцау цыдәриддәр зындзинәдтә ратты, уыдоны ныхмә сә бон у фидар фәләууын. Таурәггь фыст әрцыд 1995 азы, хәстон цаутә Цәцәны сә тәккә карзы куы уыдысты, уәд. Фыссәг баиу кодта хәст, йә алыварс пырх әмә дәрәнгәнгә чи цәуы, уыцы уаддымгәимә. Бирәггы та бары цэцэйнаг адәмимә – уыцы стыр фыдбәлләхы фәстә буарәй дәр, удварнәй дәр уый ссис әнәхъару. Тыхмийи цард, уәлдәр ранымад миниуджытә хорзәрдәм нә ахадынц адәмы зондахастыл, сә миддунейыл.

Туг кэй аххосәй ныккалд, уый akkaг әфхәрд кэй баййафдзән әцәг дунейы, ууыл фыссәг йәхәдәг дәр не ‘ууәнды, фәлә Бәрзонд тәрхоны раст уынаффәйыл йә зәрдә дары. Хуыцау бирәггәен зәрдә әвәры, әнаххос адәмы туг чи ныккалдта, уыдон әнә әфхәрдәй кэй нә баззайдзысты, уымәй. Афтәмәй, цэцэйнаг фольклоры зындгонд уацмысы ахэм аивадон хуызы фәрцы әвдыст цәуы, цэцэйнаг адәмы ногдәр историйы цы бәлләх әрцыд, уый.

Раздәр чи нәма уыд, аивадон ахэм фәлгонц куыд райгуыры әмә куыд рәзы, стәй авторы национ зондахаст әмә йә миддуне ууыл куыд ахадынц, уый хорз әвдыст цәуы Муса Ахмадовы пьесәйи дәр, хуыйны «Волки». Ныхас дзы цәуы, цэцәйнагты сә цәрән бынәттәй куы сыстын кодтой әмә сә дард бәстәм куы арвыстой, уыцы цаутыл. Драмәйи хъайтартә сты, НКВД-йи кусджытәй сә райгуыраен хәхты йәхи чи әмбәхсы, цэцәйнагты уыцы гыццыл кьорд. Сәйраг хъайтар Бердән йе ‘мтуг адәм хъизәмәрттәй цаггды кэнынц әцәгәлон бәстәйи, әмә йе стырдәр бәллиц у сә маст сын сисын. Берд йәхәдәг йәхи иу кәны, уаддымгәйә чи нә фәтарст, уыцы бирәггимә. Уымәй уәлдай пьесәйи ис «Абырәджы зарәгг»-әй скъуыддзәг, әмә уыцы ран дәр абырәг йәхи иу кәны бирәггимә. Бирәггь, куыд национ

символ, афтæ аивадон уацмыс кæны хъæздыгдæр, йæ фæрцы адæймаг хуыздæр æмбары цæцæйнагтæн сæ психологи, сæ миддуне.

Афтæмæй, æвзаджы фæрцы, цæцæйнагты миддуне бамбарынаг бирæггы фæлгонцæн ис стыр нысаниуæг, æмæ амоны цæцæйнаг адæмæн сæ лæгдзинад, фидар удыхъæд æмæ сæрибаруарзаг зæрдæйы ахаст...

### ЛИТЕРАТУРÆ:

1. Ахмадов М. Цæцæйнаг традицион культурæ æмæ этикæ. – Грозна: Журнал «Вайнах»-ы библиотекæ, 2006. – 208 ф.
2. Гачев Г. Дунейы национ фæлгонцтæ. – М.: Советон фыссæг, 1988. – 445 ф.
3. Литературон хрестомати. Лукоморье. – Тюмень: Чингуыты рауагъдад, 1997. – 325 ф.
4. Попов Ю.И., Цымбалистенко Н.В. XX æнусы Ямалы литературæ. Литературон-критикон уацты æмбырдгонд. – Салехард: дæсныдзинад бæрзонддæр кæныны институты рауагъдад, 2001. – 89 ф.
5. Соколова З.П. Сырдты фæлгонцтæ алыхуызон динты. – СПб.: Лань, 1998. – 285 ф.
6. Тресиддер Д. Символты дзырдуат. М.: 1999. – 16 ф.
7. Хазанкович Ю.Г. Бирæггы фæлгонц адæмон сфæлдыстады æмæ литературæйы: архетипы фарста. // <https://cyberleninka.ru/article/n/arhetip-volka-v-folklore-i-literature>
8. Цæцæйнаг фольклор. Т.1 /Сарæзтой йæ Исмаил Мунаев, Абдулхамид Хатуев. М.: Цæцæйнаг литературæйæн æххуысы фонд, 2009. – 371 ф.
9. Цæцæйнаг фольклор: Сарæзта йæ, разныхас æмæ йæм æмбарынгæнæнтæ ныффыста Ш.А. Джамбекова. – Грозна: Цæцæн-Мæхъхæлы полиграфион-рауагъдадон иугонд «Чиныг», 1991. – 592 ф.
10. Цæцæйнаг-уырыссаг дзырдуат. Йæ саразæг А.Г. Мациев. – Грозна, 2010. – 655 ф.

*Уырыссаг æвзагæй Дедегкаы Зæлинаяы тæлмац*





## САЛАМБЕК АЛИЕВ

1977

*Райгуыр д 1977 азы. Иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ каст фæци Цæцæны паддзахадон университеты филологон факультет журналистикæйы дæсныи-дыл. Прозаик, публицист, тæлмацгæнæг. Йæ уацмыстæ мыхуыргонд цæуың газет «Грозненский рабочий», журнал «Вайнах», интернет-журнал «Пролог», Цæгат Кавказы фысджыты уацмысты æмбырдгæндтæ «Вкус айвы», «Бег времени»-йы, Уæрæсейы æмæ ХПÆ-йы æрыгон фысджыты форумы хатдзæгтæм гæсгæ уагъд æмбырдгонд «Уæрæсейы æрыгон литературæ»-йы. Цæгат Кавказы æрыгон фысджыты æмбырдты архайæг. Литературон-аивадон журнал «Вайнах»-ы сæйраг редакторы хæдивæг.*

## ФÆИВГЪУЫЙЫ СЕМÆ ÆНÆХЪÆН ÆНУС...

Уац

Рæстæг кæддæриддæр алыхуызон хæссы. Уымæ, æдзух иу фæлтæрæй иннæмæ цауæг хъуыды «раздæры рæстæджытæ нал сты», зæгъгæ, уый æдзæм уайдзæфæй баййафы ивгъуыйæг дугыл «уæлахизгæнæг», ног уылаенæй йæхи хæрдмæ ‘ппарæг æрыгæттæ «цæдисы». Лермонтовы ветеран æмдзæвгæ «Бородино»-йы хъастгæнгæ зæгъы, ома, «Ай-гъай, уыдис лæгтæ нæ бонты, / Ныр нал ис ахæм сахъ хæстонтæ: / Бæгъатыртæ – бæгуы!», æмæ йын уый, иуæрдыгæй, кад æмæ рад у, фæлæ иннæрдыгæй та, чиныгкæсджытæ кæмдæр фæуыргъыйау ваййынц. Цæмæй разы нæ дæ, зæронд, ныры фæлтæрæй?! Мах бæгъатыртæ цауылнæ стæм?!

Историйы алы фæзилæныл дæр хабар фæлхатгонд цауы, «фыдæлты» æмæ «сывæллæттæ» быцау ног æмæ ног сцырен, скарз ваййы. Чи нæ бафты зæрæдтæй уæззау сагъæстыл:

*Æнкъардæй æз кæсын нæхи фæлтæрмæ!*

*Йæ фидæн – æнæ нысан ‘мæ тар...*

*М. Лермонтов. «Сагъæс»*

*Рæстæджытæ! Æгъдауттæ! Цæй зын сæм у кæсын,*

*Æнахъинон хъуыддагтæ кæнынц дывæр мæ зын.*

*Эдгар По. «O tempora, o mores!»*

Уæддæр æмæ уæддæр та, изæрдалынгты йæ къах æдзух истæуыл къуыраг адæймаджы уавæр бавзаргæйæ, «сывæллæттæ» сразы ваййынц «фыдæлты» фæлтæрддзинады рæстмæ уагимæ. Уæдмæ сæхиуыл азтæ рацауы, æмæ «фыдæлты» рæнхъыты балæууынц, аккаг царды бындур хистæртæй райсгæ зонд кæй у, уый бамбаргæйæ. Ныфс-æвæрæн хъуыды, фæлæ мæ рахизын фæнды, уыцы ныфс чи асæттæ, ахæм хатдзæгмæ – æрвылаз нæ, фæлæ алы бон æмæ сахатæй-сахатмæ дæр ацы мæнг дунейæ ацауынц, нæ республикæйы цæрджытæй «баккхий нах» кæй хонам, уыдон.

«Баккхий нах» тълмацгондæй, «стыр адæм», зæгъгæ, уыцы мидис исы, æмæ хистæр фæлтæры минæвæрттæм хауы. Фæлæ ахæм тълмац уæддæр бынтон раст нæу, уымæн æмæ ма цæцæйнаг «баккхий нах» у æндæр дуг, дунемæ æндæр ахаст, характертæ æмæ хъысмæттæ æвдисæг, семæ чи фесæфдзæн, дзыллæйы ‘хсæн æрмæст мысинаджы хуызы чи баззайдзæн, ахæм философийы æмбарынад. «Баккхий нах» – уый у æндæр рис æмæ сагъæс, æндæр фезмæлдтæ æмæ акценттæ, æндæр юмор æмæ цардмæ æндæр цæстæнгас. Цæцæйнагты уæды фæлтæры сæйрагдæр хицæндзинад та у, сæхиуыл XX æнусы 1944 – 1957 азты депортацийы хъызæмæрттæ кæй бавзæрстой, уый.

\* \* \*

Фæцæуынц не ‘хсæнæй, ноджы карздæрæй зæгъгæйæ, ацыдысты. Стæмтæ ма сæ баззад. Уыцы фыдбонты тыххæй нын йæ бон радзурын кæмæн уыд, уыдонимæ нæ ныхас кæронмæ нæ фæци, бирæ цаутæ бæстон æвзæрст не ‘рцыдысты. Уымæн, æмæ сын æнусмæ царæг æнхъæл уыдыстæм. Нæхицæн дæр – афтæ, кæд æдзух нæ урссæр зæрæдты ныгæнæм, уæддæр.

Мæ райгуырæн хъæуы дæргъæй-дæргъмæ уынджы, сывæллонæй кæнæ æрыгонæй депортаци чи бавзæрста, уыдонæй иу дæр нал баззад. Иу дæр нал! Знон кæнæ æндæрæбон дæр ма нæ фарсмæ уыдысты, сæ куырыхон ныхæстæ сын хъуыстам, зианы æгъдауы сæ уыдтам, дуа кодтой, цырты цур цыппарæрдыгæй бадгæйæ, Хъуыраны аяттæ кастысты, абон та сæхæдæг ингæны къæйты бын сты. Æмбарын, нæ ныййарджытæ дæр кæй ацыдысты, сæ размæ æмæ сæ фæстæ дæр, суанг Хъаймæты Боны онг, зиантæн æнæ ‘рцæугæ кæй нæ уыдзæн. Нæхæдæг дæр уæлæуыл кæм баззайдзыстæм, фæлæ, дæ цæстыты раз, сæ фæдонтæ ма бирæ рæстæг кæуыл æнцой кæндзысты, ахæм бындур савæрæг къæдзæхæнгæс таурæгъон фæлтæр рæстæджы фæлмы куы ныгъуыла, уæд дæхи сидзæрæй æнæ банкъаргæ нæ фæуыдзынæ.

\* \* \*

Аивадон литературæйы дын исты куы ‘нтыса, уæддæр дæм хатт цæхгæр фарст æнæ савзæргæ нæ фæуыдзæн: «Кæм бахъуыд ацы уæлмонц гуманистон пафос æмæ удцырен? Иу дугæй иннæмæ æрбахизæг

хорз æмæ æвзæры тыххæй зонæнтæ цы ахъаз сты, æвзæрдзинад куы уæлахиз кæны, уæд? Цирхъытæ фæллойгæнæджы кусæнгæрзтæй раивыны хъæппæрис тугкалаен хæстытæн ныхкъуырдаен ницы ахъаз æмбæрзæнау кæм у, куы иу, куы иннæ ран фæзынæг алы диктатор дæр фылдæр адæмы ныццагъдынаен хæцæнгарзыл фæхæст уæвынмæ кæм тырны, уым цауыл дзурæн ис?

Фæлæ мæнæн литературæ у сæр сæрмæ хæссыны æмæ мысыны фæрæз. Райсæм ма М. Шолоховы роман «Тихий Дон». Не ‘мдугон хуымæтæг адæймаг кæнæ профессионалон этнограф куы уа, уæддæр абон хъазахъхъы рагон цардыуаг афтæ бæлвырд æмæ зæрдæмæхъаргæйæ нæ равдисдзæн. Шолохов нын йæ тасуадзæг романы ахæм нывтæ æмæ фæлгонцтæ снывæзта, æмæ XXI æнусы дæр нæ цæстыты раз æххæстæй æмæ уырнинагæй разынынц.

Афтæ æз дæр, куырыхон æмæ сæрыстыр фæлтæрæн «хæрзбон» дзургæйæ, бафиппайдзынæн, цæцæйнаг авторты сфæлдыстадон бынты удæгасæй кæй базадысты, не ‘хсæн чи нал ис, уыдон. Нæ ивгъуыд, нæ дадатæ æмæ нанатæ растынц Абузар Айдамировы, Муса Ахмадовы, Муса Бексултановы, Хасамби Яхъяевы æмæ иннæ фысджыты уацмыстæй. Ныхас кæд аивадон уацмыстыл цауы, уæддæр сæ фенæн ис бæлвырд историон цаутæ, документалон æвдисæнтæ фыдæвзарæн дугæн, æнаххосæй сæфт хъысмæтты тыххæй хабæрттæ.

\* \* \*

Цæцæйнагты тыххæй загъд æмæ фыст дæр бирæ æрцыд. XIX æнусы сæ кой кæм æнауынонæй, кæм зæрдæскъæфты æнкъарæнтимæ цауы, XX æнус иумæйаг фæлгонцмæ ахæм баххæстгæнинæгтæй нæ фæиппæрд, нæ ныры дуг дæр уыцы хъуыддаджы фæсте нæ зайы. Фæлæ мæ фæнды иу зонды хъуыдымæ аздæхын. Куыд у, афтæмæй, цыбырæй йæ загъынмæ нæ тырнгæйæ, æрхæссын. Уымæн, æмæ, мæнмæ гæсгæ, хауы, нымæд азты фæстæ «хæрзбон» йе ‘ппæт минæвæрттæн дæр кæмæн загъдзыстæм, цæцæйнагты уыцы фæлтæрмæ. Айдагъ уыдоны фæдонтæн зындгонд нæу, уымæн æмæ йæ йæ сæйрагдæр чингуытæй иу – «Архипелаг ГУЛАГ»-ы загъта Александр Солженицын. Загъта, йæхи цæстæй цы федта, æвдисæн цæмæн уыд, уый тыххæй. Хаст адæмы хъызæмайраг царды нывтыл фыссы: «Уыди, æнæсым цагъары психологийыл чи нæ

фæхæст, æрмæст иу ахæм адæмышатт, иугай ныхмæдзурджытæ æмæ тохмæ амидингæнджытæ нæ, фæлæ адæмышатт æнæхъанæй дæр. Цæцæнæй зæгъын. Лагерай алидзджытæм цы цæстæй кастысты, уый федтам. Джекказганмæ хаст адæмæй Кенгираг растады фарс рахæцын æрмæст уыдон афæлвæрдтой. Афтæ дæр зæгъдзынæн, æмæ ам æнæбары æрцæрын кæй бахъуыд, уыдонæй ахæсты уавæгæн хъæугæ æнæбасæтгæ ныфс æрмæстдæр цæцæйнагтæм кæй уыд. Иу хатт сæ гадзрахатæй куы фæхауæддзаг кодтой, уæд ницæуылуал æууæндыдысты.

Сæхицæн сарæзтой ныллæг, талынг, тæригъæддаг, къахæй сæ бакъуыр, уæддæр цыма чи ныккалдаид, ахæм хохаг хæдзæрттæ. Сæ хæдзарад дæр афтæ – иунæг бон, иунæг мæй, иунæг афæдзыл æххæссæг, фæстауæрцы дардмæ хъуыды кæныны миниуджытæй иппæрд. Хордтой, нуæзтой, æрыгæттæ ма-иу уæладарæсыл дæр батыхстысты. Азтæ цыдысты, фæлæ раздæрау сæ рæбыны æппын-дæр ницы уыд. Цæцæйнагтæ хицауадæн козбау митæй сæ зæрдæ балхæныныл никад архайдтой – æдзух сæ сæр сæрмæ хастой æмæ суанг сæ ныхмæ æргом дæр дзырдтой. «Всеобуч»-ы законтыл æмæ скъолайы паддзахадон зонæдтыл не ‘рвæссыдысты, хæрз-æгъдаудзинад ма фæкайыны охыл сæ чызджыты скъоламæ нæ уагътой, лæппутæй дæр уыцы бар алкæй нæ уыд. Сæ сылгоймæг-ты колхозмæ не ‘рвыстой. Уæдæ сæхæдæг дæр колхозы быдырты нæ куыстой. Фылдæр архайдтой шофыртæ уæвыныл: мотормæ зылыны фидиссагæй ницы ис, хæдтулгæйы цыд сын джигиты, йе скъæрæджы авналæнтæ та уыцы монцтæ суадзыны гæнæнтæ лæвæрдтой. Ёниу хуыснæджы монцтæ суадзынмæ æнæ уымæй дæр арæхстысты. Уыдон æрбахастой сабыр, рæстзæрдæйæ хорз фынтæ уынæг Казахстанмæ давыны æмæ стигъыны æмбары-надтæ. Сæ бон уыд фос атæрын, хæдзар фæкъахын, мулк тыхæй байсын дæр. Бынæттон цæрджыты æмæ, хаст адæмæй хицауадæн коммæгæс чи разынд, уыдоны ‘хсæн ницы уыйас хъауджыдзинад уыдтой. Сæ цæсты кад уыд æрмæст тохгæнджытæн. Ёмæ дисса-гæй цы кæныс – иууылдæр сæ æмризæджы рызтызты. Никай бон уыд сæ цардыуаг сын фæивын. Дæс æмæ ссæдз азмæ паддзахады чи ‘рфидар, уыцы хицауады бон нæ баци йæ законтæм гæсгæ цæрыныл сæ бафтауын».

Гье, ахæм ныхæстæ. Кæйдæр зæрдæмæ цæуынц, кæйдæр зæрдæмæ – нæ. Цæмæйдæр, чи зоны, быцауаг, фæлæ, мæнмæ гæсгæ, æргом хъуыдытæ – Солженицын цы уыдта æмæ æнкъардта, уый фыста. Бæрæг у, аккаг аргъ кæй кæны, хицауад «йæ закъонтæм гæсгæ цæрыныл кæй нæ бафтыдта», «козбау митæй сын сæ зæрдæ балхæныныл чи нæ архайдта», фæлæ «æдзух йæ сæр сæрмæ чи хаста æмæ суанг сæ ныхмæ æргом чи дзырдта», уыдонæн. Ахæмæй базадысты фидæны дунеон литературæйы классикы зонд æмæ зæрдæйы, абон не ‘хсæн чи нал ис, фæлæ ма знон дæр кæй уды рухсæй хайджын уыдыстæм, уыцы адæм. Уыдæттæ хынцгæйæ мын æнцой нæ дæтты иу фарст. XIX æнус. Компьютер. Айфон. Интернет. Социалон хызæгтæ. Информацион хæстытæ. Квентин Тарантинойы радон киноныв. Ныллæгбадт арæзт «Приорæ». Стечкины дамбаца. Тæккæ ногдæр «Камри». 45 см нуар-бицепс. Къордæй сэлфи. Лайктæ æмæ се ‘вæрджытæ... Цы нæм æнхæлмæ кæсы дæрддзæф фидæны, æмæ райсом мах тыххæй та цавæр чиныджы æмæ цы ныхæстæй ныффысдысты?

*Уырыссаг æвзагæй ТЪЕХТЫ Тамерланы тæлмац*



## ДЗЫРД ЦÆРА

Иутæ чиныгæн йæ хабæрттæ уарзынц, уыдон сæ кæнынц цымыдис кæсынмæ – зæгъæм, детективтæ. Ома, фыссæг цытæ æмæ цæуылтыл фыссы, уыдон сты йæ амидингæнæг, цæмæй чиныгкæсæг чиныг йæ къухмæ райса æмæ йæ кæсыныл сбада уæгъд, æвдæлон рæстæг, уымæн.

Иннæтæ та дзы фæагурынц эстетикон æхцондзинад, дзырды хæрзад – ома, сæйрагдæр сын у, фыссæг цæуылтыл нывæнды йæ ныхас, уый нæ – кæд цыфæнды ахсджиаг ваййынц, уæддæр, – фæлæ, цы ‘взагæй, цас аивадон æвзагæй аразы йæ нывтæ, уый.

Дзырд зоны цин кæнын. . . Уый, æцæг курдиатджын фыссæджы мадзал куы сваййы йæ хъуыдытæ зæгъынæн, йе ‘нкъарæнтæ равдисынæн, уæд ваййы йæ тæхудиаг бæрæгбон. Ноджы йæ фыссæг æнæнхъæлæджы ахæм уавæры бахауын кæны, ахæм æууæлты йæ сæвæры, ахæм зæрдæзæгъинаг æмбæлттæ йын ссары – ахæм сæрæй-сæрмæ хæссинаг сыхæгтæ, ахæм æмбæлттæ хъуыдыйады мидæг æмдзæринæн, æмæ йыл раст мæйтæ æмæ хуртæ скæсы йæ амондджынæй.

Фыссæг дæр æрмæст уæд бавзары Хуыцауы лæвар цин йæ фыдæбаттæ-тухитæ-хъизæмæртты сæрмæ.

Кæд Дзырд Хуыцаумæ уыд развæлгъау æмæ кæд æцæджы хъуыддагæн уыд Хуыцау йæхæдæг дæр, уæд айдагъдæр уыцы дзырд – Аивадон Дзырд, дунетæ æмæ лæджы зонд уæрæхтагæнæг, йæ зæрдæ йын рæвдауæг æмæ дисы ‘фтауæг, мæнæ куыд ис Хуыцауы æвзагæй дзурæн Хуыцауы дзырдтæй, Хуыцаудзырдæй, зæгъгæ!

Йæ бынат сæ чи ссары уацмысы мидæг æмæ йæ чи сфидауын кæны аивадон уацмысты домаг рæнхъыты фыссæджы фæрцы, уыдон схуындауыд абарæнтæ, эпитеттæ, метафорæтæ, инверситæ æмæ æндæртæ.

Дыууæ хуры мыл скасти, арв ныууæрæх, цард сæрттиваг æмæ та фегом сты – фергом сты йæ цинтæ æмæ бæрзæйдихты гуырæнтæ, æрмæстдæр иунæг рæстдзæвин дзырды фæрцы – уыцы дзырд у хъуыстгонд æмæ хорз зындгонд цæцæйнаг фыссæджы исбон, Канта Ибрагимовы: «Наши доверчивые горы...»

Цынае бæллæхтæ сыл-иу æрцыд нæ хæхтыл се стырзæрдæ æмæ æууæнкджынæй! Æмæ нын-иу дымгæ куы загъта, дæ сарайы дуæрттæ-ма байтындз, æз дын зыгуым бакалон, зæгъгæ, уæд ын-иу алкæд нæ

загътам, нæхи хъæмп дæр ма нын рассивдзынæ, зæгъгæ... Кæд-иу уый зыдтам, æмæ нæм бирæгъ фысдзармы тыхтæй кæй фæзынд, уæддæр. Уымæн, æмæ нæ туджы ахъардта æмæ дзы ныффидар хохæгты царды фæтк: «Уазæг – Хуыцауы уазæг».

Дзæнæстон царды хæрзиуджытæй нын ныфс бавæрдта Октябрь Ленины разамындай. Æрмæст дын цалдæр азы фæстæ ацы бæллæхы зондджын лæг куы схатдзæг кæнид: «Мы коренным образом должны поменять свой взгляд на социализм!» – кæд ын дзырдæй-дзырдмæ нæ фæлхат кæнын йæ ныхæстæ, уæддæр сæ тынг хæстæг хæссын.

Фæлæ уæдмæ байрæджы, йæ коммæ ничиуал каст, Сталин ма йын йæ НЭП дæр аивта, æмæ... Æмæ ма байхъусæм Кантамæ, мæнæ йæ роман «Прошедшие войны» - йы цытæ фыссы уырнинагæй, уыдонмæ – æнæ тæлмацай:

*«... Все поняли, что над Арачаевыми нависла не только кровная месть, но и серп и молот Советской власти. Соседи стали избегать их, боялись с ними общаться, детей не пускали в их двор.*

*...Тогда он не знал, что это все – игры, репетиции Советской власти с народом, что чуть позже аппетиты разрастутся, а способы и методы унижения и уничтожения людей станут более изощренными, массовыми, циничными, и что он, Цанка, все это в полной мере должен будет пережить, перетерпеть и забыть, чтобы не стать зверем.*

*... Счастливыми стали те, кто был никем, точнее был бездельником, пьяницей и распутником... Дельные, трезвые советы считались антинародными, контрреволюционными. Люди терпели, думали, что это все ненадолго, что Советы перебесятся и успокоятся. Но жизнь с каждым днем ухудшалась. Людей отрывали от земли, от сохи, от тяги к труду.*

*...Весной 1929 года в селении Дуц-Хоте не засеяли ни одной десятины земли – нечего было сеять.*

*...Доносчики (люди, пришедшие, не имеющие корней) пользовались льготами и привилегиями.*

*... Короче – сеяли меж людьми недоверие друг к другу, подозрительность, стукачество. При этом использовали самые низменные, подлые приемы и методы. Не брезговали ничем – лишь бы превратить людей в скот.*

*Весной 1929 года в Чечню, вслед за Россией пришли нищета, голод, болезни.*

... Людей обобрали, унизили, обезличили. Терпению масс настал предел. Вновь начались массовые волнения. Стихийные бунты вспыхнули в Шали, Беной, Гойты, Ахчой-Мартане, Алдах, Атагах.

... В Шали арестовали пятьсот человек, из них более ста двадцати домой не вернулись. Всего зимой 1929 – 1930 года в Чечне было арестовано не менее 35 тысяч человек.

В целом по Чечне для подавления восстания при поддержке авиации и броневиков было задействовано 5 дивизий, сводные отряды Владикавказского пехотного и Краснодарского кавалерийского училищ, 3 артиллерийских дивизиона, 2 полка горных стрелков, 3 эскадрона войск ГПУ.

С этого дня власть Советов укрепилась основательно. Поломали хребет народа, но душу достать не смогли.

Кæд цыфæнды æмæ куыдфæнды уыдис, цæцæн сæттын нæ бакуымдтой, коммæгæс æмæ 'рмахуыр нæ систы, уæддæр астауастæгсастæй дæр цыдысты хæстмæ иумæйаг знаджы ныхмæ, суанг ма-иу Советон Цæдисы Хъæбатыры ном дæр райстой, кæд сын хæстон хæрзиуджытæ æмæ цинтæ алы къуылымпытæ æмæ зынтимæ лæвардтой, уæддæр. Ноджы ма советон дæлбар мыхуыр дæр йæ дзыхыл мидæггоз хæцыд æмæ хъыпп-сыпп дæр не скодта, зæгъæм, Бресты фидар хъахъхъæнджыты 'хсæн 300 цæцæйнаджы дæр кæй фæмард, стыр æхсарджынаы дзы йæхи лейтенант Айнди Лалаев кæй равдыста, уый тыххæй.

Уæдæ цæдисон æфсæдтимæ Цæугæдон Эльбæйы былгæрон æппæты фыццаг махонтæй сæмбæлд Мовлад Висаитовы бæхджын полкъ – Америкаг Иугонд Штаттæ йæ схорзæхджын кодтой æппæты уæлдæр хæстон орденæй – «Пурпурное сердце». Абдул-Хаким Исмаилов та Кантария æмæ Егоровæн уыд се 'ртыккаг æмбал – Рейхстаджы сæрмæ Уæлахизы тырыса чи æрсагъта, уыдонæн. Æмæ йын кæд чи фехъуыста йæ кой?..

Уæртæ А. Пушкин афтæ куы фыста: «Смирись, Кавказ, Ермолов едет», уæд декабрист, инæлар М. Орлов та æндæр хуызы хъуыдытыл хæст уыд, ам, хæхбæсты уæвгæйæ: «Покорить чеченца и другие народы региона так же невозможно, как сравнять с землей Кавказские горы».

Алы бындурон æфсæнттæ кæмæн уыд, ахæм тых æмæ ма фыдæвзарæнтæ бавзарстой цæцæн, фæлæ нæй, хицæн адæймагау дæр, басæттæн æнæхъæн адамæн. Æмæ та уый тыххæй иттæг хорз фæцарæхст йæ романы Хамзаты фырт Канта:

*«... Но родной родник тоже был неумолим. Его силы все прибывали и прибывали, и вот он полностью завладел всем своим руслом, и вода уже не урчала, а звенела, ее голос переливался весело и громко, так, как это было всегда, веками <...> Светало... Горный родник устремился к большим рекам, к большой воде».*

ФÆСФЫСТ:

Уæуу, мæрды рох!

Сызгъæрин талатæ фестинаг Хетæджы-фырт Къоста уартæ кæд æмæ кæд фыста АУУÆНКАДЖЫ тыххæй – генитæн цард дæр ницыуал басусæг кæны, адамы ‘рдыгæй ма сæм-иу, бæргæ, хъусæг куы уайд:

*Мæ магуыр Ирыстон! Ерцауæг æлдарæй,  
Тыхгæнæг хæддзуйæ дæ ма уæд, ма, мæт?  
Тыхгæнæг хæддзумæ кæд искуы фæндонæй,  
Æууæнкагæй раттай, рæстæнхæл, дæ бар?..  
Мæ хæлар, мæ уарзон! Ныммæл мын фæсмонæй,  
Ды искуы хæддзуйæ куы скæнæй æлдар!..*

Фæлæ – ох-хай! – фæсмойнагæй дæр цыма нæ зонд фидардæр нæ кæны, æмæ та уыцы иу дзыххъы ныссæттынц нæ цалхы дæндæгтæ...

Гъемæ та нын иу фæсмойнаг дугæй иннæмæ фæтабуйаг вæййы бæхтæрæджы амонд.

*Гусалты Барис*



## ЦАЕЦАЙНАГ АРГЪАУТТАЕ

### УЫЗЫН, ГАДЫ АМÆ КУЫДЗ

Гæдыйы уызынмæ хонæг арвыстой. Нæ бакуымдта уызын гæды-имæ цауын.

Уæд æм куыдзы арвыстой. Гъемæ 'рмæстдæр уæд æрбацыд уызын хуынды.

Фысым æй фæрсы:

– Цауылнæ саккаг кодтай, гæды хонæг дæм куы уыд, уæд?

– Куыдз кæуылты æнувыддæр у, æнæсайддæр: гæды алкæй хъæбысы дæр зардзæн, куыдз та коммæгæс айдагъдæр йæ хæлар лæгæн у.

### ХАЙРÆГ АМÆ МОЛЛО

Хайрæг æдзух, йе 'ккой – хуыйысæр, афтæмæй зылдис хъæуи-хъæу. Чидæр æй фæрсы:

– Иудадзыг демæ дыууætæнон хъисфæндыр цæмæн рахæсс-бахæсс кæныс, и?

– Куыд цæмæн, куыд?! – фæхъыг æнæфенд фарст хайрæгæн. – Æз дзы æрмæстдæр уæд фæцæгъдын, молло магуыргурæн исты куы ратты, уæд.

– Гъемæ куыд у – арæх дæ фæхъæуы цæгъдын?

Хайрæг æнкъардæй загъта:

– Æз æппынкъаддæр цæрын фарастсæдæ азы, фæлæ нырма иунæг хатт дæр мæ хуыйысæр ме уæхскæй нæма æристон ахъазыны охыл.

### ÆППÆТАЙ ТЫХДЖЫНДÆР

Къыйаз йæ фæсдзæуинтимæ фæндагыл фæцайцыд. Æризæр. Фæсдзæуинтæ йæ фæрсынц, кæдæм æй бахоной æхсæвиуат бакæнынмæ, уымæй.

– Кæдæмдæриддæр уæ фæнды, уырдаæм. Æцаг дзы мæнæй тыхджын-дæр куыд ничи уа, афтæ.

Бахуыдтой йæ, хæстæгдæр цы хохаг хæдзар разынд, уырдаæм. Уа-  
лынджы дзы мидæгæй дзидзидæй сабийы кæуын райхъуыст. Кънйаз  
цæхгæр фæлæууыд, зæгъы:

– Æз уæм афтæ куы ’рхатыдтæн, мæнæй тыхджындæр кæм нæ уа,  
ахæм фысымуатмæ мæ фæкæнут, зæгъгæ, уæд сымах та...

– Æмæ ам дæуæй хъомысджындæр куы ничи ис, кънйаз!

– Ис! Саби. Уымæ мæ бардырдтæ нымады дæр нæ уыдзысты!..



# ХАЛАР ЗЕРДЭ – ЦЭРГЭБОНТАМ

*Амбисагдта*

*Уыг боныгон куырм кай ваййы, уый хуры азым нау.*

*Бирэгь асна дагдаг куыд на фидауы, афта зымсэг та – асна уазал.*

*Фыд кай бафсаест, уый афта на амоны, ама йа фырт дэр афсаест у.*

*Кяху куы фафалдаха, уад дзы ницы рагалдзасн, цы дзы уа, уымай уалдай.*

*Афсад уалахиз дэр иу ладжы руаджы фацис ама састы бынаты дэр иу ладжы аххасай базгад.*

*Алчидэр йахи цагэр сэр ныхы.*

*Хуыссаг да куы бынай кена, уад да базы мает нал ваййы; куы бауарзай, уад ай конд-уындай нал февзарыс.*

*Сындз йа таска райдиан дэр сындзай рэзы.*

*Давон ауай кодта ама цых хьадындзта балхадта.*

*Мадел сэгь кадам сгепп ласта, саныкк дэр – уырдам.*

*Арт армастдэр зынгай скандзына.*

*Хастасн ныхъуырда айдагдэр хаст дагтты.*

*Мады маст бирсай дэр митау атайы.*

*Расугьд чызг заронд кьабайы дэр зердагсга у.*

*Расугьддзинад – изары онг, халар зерда – цэргэбонтасм.*

*Фыд хьадай кондай дэр хорз у, мад та – нымсатсай дэр.*

*Заронд уардон цалхад халы, авзар ус – хадзар.*

*Авзар фырты басты фалтау – хорз сиахс.*

*Зардамдзасга цы уа, уый аламаттаг у.*

*Уазег уазегасн анад у, са дыуус та – фысымасн.*

*Авзар уазег дэр куы 'рбацауа – хорз ай бафсад; хорз уазегасн та аравар, цы 'рбайафта, уый.*

*Хорз хефс йахи цымарайы цары.*

*Халар гадыта фауалахиз сты фыдах бирэгьтыл.*

*Исты белх дыл арыц – да сарыл схац; адамыл арыц – да сэр аруадз.*

*Халар уат, уый да нал фанды – саргьасн йа гопп ракур.*

*Камадэр цы топн саразтауыд, уый фастардам фехста.*

*Бире дзы хэргасай, суанг мыд дэр хьылма фесты.*

Хъуг дарын нэ уарзта, афтæмæй иудадзыг та æхсыр-æхсыр кодта.  
 Фосагур ма зил – кæрдæгагур хæт.  
 Ёригæнæг цагъар у, дæттæг – кънийаз.  
 Амонд цуу, зæгъгæ, тæрхъусы куы бафарстæуыд, уæд загъта: «Æз  
 куыдзы раздæр куы ауынон, уæд уый».  
 Уадз æмæ арс æмæ бирæгъ хыл кæнæнт, царвы дурын та æз ахæрон,  
 – загъта рувас.  
 Каркæй цæрыны бæсты уасæгæй амæл.  
 Аджы бын цы ис, уый фыдис зоны.  
 Курыны бæсты фæлтау хъомгæс фæцу.  
 Мад æмæ фыдæй баззайгæ бынтæ æбузныйæ хæрд фæвæййың.  
 Цы загътай, кæд уый æвзист у, уæд, цы нæ загътай, уый та – сызгъæрин.  
 Амæй-ай рæсугъддæрмæ дæр фау æрхастой: йæ къубал, дам, æгæр даргъ у.  
 Хъамайы цæф байгас, дзырды цæф – нæ.  
 Хъырмаг цуы амардта, æвзаг та – мин.  
 Тæппуды ныхæстæ рæсугъд вæййың, йæ уд та – чъизи.  
 Зонд стыр сæрмæ гæсгæ нæ нымадæуы.  
 Зондджынæн æппæт дуне дæр – фыдыбæстæ.  
 Ёдылайы зонд – йæ дзыхыл хæцын.  
 Сылгоймаджы зонд йæ зæрдæйы нæй, фæлæ йæ цæстыты.  
 Зондджыны дон дæр нæ аласта æмæ арты дæр нæ басыгъд.  
 Рæстæгмæ сайын дæр фæбæззы, цардцæрæнбонтæм та хъæуы  
 рæстдзинад.  
 Мæлæты тасæй мыст дæр лæбурæг свæййы.  
 Цы уыдзæн, куыд уыдзæн, уыдæттыл хъуыдыгæнæгæн æхсарджынай  
 тас нæу.  
 Гал мæллæг куынае уа, уæд бинонтæ нард не сты.  
 Йæ монцты, цыбæлты хицау æфсæрмæй нæ сырх кæны.  
 Уыцы лæг ницæйаг лæг у, кæд æм æртæ сусæджы йæ мадызæнæг  
 æфсымæрæй дæр нæй, уæд!  
 Иугæр размæ нæ акастæ – ма асанчъех кæн; кæд фæстæрдæм нæ  
 ракастæ – мацы зæгъ.  
 Фаллаг фарс дæр куынае бадомай цæугæдонæн, уæд ацы фарс дæр  
 дæу нæ уыдзæн.  
 Цалынмæ дзырд нæма загътай, уæдмæ дæлбар у, куы дæ аирвæза –  
 ды дæ йæ дæлбар.

Ниуга-ниуыны цуангаенг бирэгъ саджы йа амэттаг нэ фæкæндзæн.  
Артæй ма хъаз, донæй ма хынджылæг кæн.

Зондиух расыгæн фæндаг радта.

Гал сын скусарт кодта, фæлæ дзы йæхимæ та игæры хай дæр не  
'рхауд.

Йæ чындзмæ йæ дæндаг цыргъæй дардта, хæцгæ та дзы йæ фыртыл  
фæкодта.

Маст исын зеронд кæны, рох та – нæ.

Искæй фыдæй чи нæ тæрсы, уый йæхи хæрзтыл дæр нæ цин кæны.

Куырм кæйдæр цæсты къæм федта.

Æнæнхæлæджы чи схæздыг, уый боньгон дæр сойын цырагъ ссудзы.

Куы сæххормаг вæййыс, уæд дæм афтæ фæдзуры дæ зæрдæ, цыма  
никуууал бафсæддзынæ; куы бафсæдыс, уæд та дæм афтæ фæкæсы,  
цыма сыдæй нукуууал мæлдзынæ.

Карк нæ кæрты хъуыдатт кæны, сыхæгтæм та æйчытæ 'фтауы.

Бирæдзураджы демæ кæсаг ахсынмæ ма хон.

Æдылйы къухты хъама тæссагдæр у зондджыны къухты хъамайæ.

Цæрын чи нæ зоны, уыцы адæм кæддæриддæр ивгъуыд замантæй  
æптæлыңц.

Сæрды калм чи федта, уый зымæджы бæндæнæй дæр тарсти.

Йæ зæрдæ хуыскъ кæмæн у, уымæн йе 'взаг у бæркадджын.

Къуыбырыл чи лæууы, уый йæ хох æнхæлы.

Хуыснаг давадджы амэттаг бацц – Хуыцау худæгæй бакъæцæл.

Чи байрæджы кодта, уый хай гæды бахордта.

Мæгуыр лæг цалынмæ кæйдæр ис-бис нымадта, уæдмæ йæ цырагъы  
фæтæген басыгъд.

Æууæнкæй ахсджиагдæр ницы ис.

Дыууæ хатты цы загъдæуыд, уый ма суанг куыройгæсмæ дæр фехъ-  
уыст.

Адæмимæ, хырхау, дыууæрдæм дæр у, арæхс.

Мæгуыраей фæцæрын зын бабыхсæн нæу, хъæздыгæй цæрын у зын  
быхсæн.

Афæдзваг тæрхъусы цармы æрчъиагæй æрчъитæ дæр басгуыхыңц.

Æрмæстдæр дæ иунæг хатт фæхыл кæнын кæй бахъæудзæн, уый  
охыл æппынæдзух мæстыгæр ма у!

Дард фæндыры хъазт æхсызгондæр у.



# ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»-Ы ФЫЦЦАГ ДУНЕОН ПРЕМИ

*На фидан мал, иронау дзурга, худы!*

































ТЪЕХТЫ Тамерлан



## «МАХ ДУГ»-Ы ЛИТЕРАТУРОН ПРЕМИ: ФЫЦЦАГ КЪАХДЗÆФ ФÆРÆСТМÆ!

*Цæгат Кавказы рагондæр литературон-аивадон æмæ æхсæнадон-политикон журналтæй иу «Мах дуг», йæ фидæныл фидарæй æууæндзæйæ, цæуы йæ 90 азы юбилей сбæрæг кæныны фæндагыл. Йæ иузæрдион хæлæрттæ æмæ автортæ сты мадæлон æвзагыл æнувыд адæм. Фæлæ журнал æдзух агуры ног нæмттæ дæр, сæйрагдæр, кæй зæгъын æй хъæуы, арыгæттæ 'хсæн. Гъе, уымæ гæсгæ сæвæрд сæйраг редактор Хетæгкаты Оксанæйы разамындæй кусæг коллективмæ сæрмагонд Дунеон литературон преми расидыны хъæппæрис.*

*Ацы арфæйаг хъуыддаг царды рауадзын та бантыст семæ бындур савæрæг компаниты къорд «Стройпрогресс»-ы президент Джуссойты Альберты руаджы.*

Журналы историйы ног сыф рафæлдахыны хъуыддагмæ ма сæхи аккаг æвæрæн бахастой РЦИ-Аланийы цæрæнуæттæ-коммуналон хæдзарады, артаджы æмæ энергетикæйы министр Таматы Майрæн, нæ республикæйы Парламенты депутат Уататы Зелим, Алагыры, Арыдоны, Арæфы, Мæздæджы æмæ Горæтгæрон районы сæргълæуджытæ. Ноджы ма – «Иры Стыр Ныхас»-ы Мæздæджы районы дæлхайады сæрдар Гуццаты Фридон, Фæндæгты управлени «Кавказ»-ы дзæуджыхъæуккаг хайады разамонæг Мæхъиты Знауыр, Дзæуджыхъæуы базарадон-экономиком техникумы директор Абиты Валери, компанитæ «Бавари», «Деликат», «Чиба», «Молоко Осетии», адджинагты хæдзар «Анечка» æмæ бирæ æндæр разамонджытæ æмæ куыстуæттæ. Мадæлон æвзаджы удварны хæзнатæ парыхат кæныны ахсджиагдзинад æмбарынц, æмæ кæддæриддæр æнтыстджын уæнт!

Преми фыццаг хатт лавæрд цыд, фæлæ ныридæгæн дæр зæгъæн ис, сфæлдыстадон фæлтæрты кæрæдзийыл кæй бабаста, æмæ, традицион куы суа, уæд уыцы бастдзинадмæ ноджы стырдæр æвæраен кæй хæсдзæн. Уымæн, æмæ йæм, иронау фыссын йæ удæн æцойдзинадыл чи нымайы, уыдон се ‘ргом аздæхтой – 116 авторы балавæрдтой 350 куыстæй фылдæр. Се ‘хсæн – фысджытæ, журналисттæ, ахуыргæнджытæ, æхсæнадон кусджытæ, студенттæ, скъоладзаутæ. Конкурсы къамисы уæнгтæ сын аргъ кодтой, нæмттæ нæ зонгæйæ, æмæ уый руаджы бæрæггæнæнтæ æвæрдтой, сæ хъуыдытæ дзырдтой уæлдай æргомдæрæй. Ныр хуыздæр куыстытимæ æнæмæнг базонгæ уыдзысты журналкæсджытæ дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, авторты-лауреатты тыххæй зонинæгтимæ.

«Ис ирон æвзагæн фидæн!» – ацы хъуыды иу æмæ дыууæ хатты нæ азæлыд, лауреаттæн хæрзиуджытæ дæтгæйæ, арфæтæ чи кодта, уыдоны раныхасты. Кадджын уазджытæ та бирæ æрбацыд, уыдонимæ – нæ республикæйы Хицауады сæрдары хæдивджытæ Бокоты Эльбрус æмæ Тугъанаты Ларисæ, министрадты æмæ комитеты кусджытæ, Хуссар Ирыстоны, Геленджикы, Кæсæг-Балхъары æмæ Цæцæны делегацитæ, районы администрациты æмæ интеллигенцийы минæвæрттæ.

Журнал «Мах дуг»-ы Дунеон литературон премийы лауреаттæ та фыццагдæр сбæрæг сты номинаци «Прозæ»-йы. Хистæрты къорды фыццаг бынат лавæрд æрцыд Хуыгаты Сергейæн. Дыккаг бынат – Гусалты Барисæн, æртыккаг бынат адих кодтой Тедеты Индирæ (Хуссар Ирыстон), Хадыхъаты Фатимæ æмæ Хуыбецты Хетæг. Сæрмагонд дипломæй хорзæхджынгонд æрцыд Гуымецаты Зæрина. Фæсивæды къорды фыццаг æмæ дыккаг бынæттæ бацахстой Годжыцаты Нæирæ (Хуссар Ирыстон) æмæ Хъайсынты Артур. Сæрмагонд диплом æмæ диплом «Дуджы ныфс» лавæрд æрцыдысты Кæркуысты Дианæ æмæ Гобозты Агуындæ.

Номинаци «Поэзи»-йы хистæрты къорды фыццаг бынат бацахста Колыты Витали, дыккаг – Дыгъуызты Зæлинад (Хуссар Ирыстон), æртыккаг бынат – Кокойты Эльзæ. Сæрмагонд дипломтæй ацы номинацийы хорзæхджынгонд æрцыдысты Къудухты Маринæ, Гаглойты Индирæ æмæ туркаг ирæтты минæвæрттæ Хосонты Рæмзи æмæ Хъуыссæты Мовлет. Фæсивæды къорды раззаг æртæ бынаты аккаг систы Бететы Фатимæ, Габолаты Зауыр æмæ Бигъаты Сæрмаæt.

Номинаци «Публицистикæ»-йы хистæрты къорды фыццаг æмæ дыккаг бынæттæ бацахстой Мамиаты Таймураз æмæ Скъодтаты Эльбрус. Аертыккаг бынат адих кодтой Дзугаты-Мурасты Риммæ æмæ Хъайтыхъты Риммæ. Фæсивæды къорды фыццаг æмæ дыккаг бынæттæ саккаг чындæуыд Уыртаты Сæрмæт æмæ Хъоцыты Тамарæйæн.

Номинаци «Драматурги»-йы архайджитæ уыдысты æрмæстдæр хистæр кары къорды миæвæрттæ. Фыццаг бынат бацахста Рæмонты Ритæ, дыккаг æмæ аертыккаг бынæттæ – Бекъойты Майæ (Хуссар Ирыстон) æмæ Персаты Тамарæ.

Номинаци «Аивадон тæлмац»-ы хистæрты къорды фыццаг æртæ бынаты лæвæрд æрцыдысты Безаты Фаризæт, Баситы Зæлинал æмæ Хестанты Победæйæн. Фæсивæды къорды фыццаг æмæ дыккаг бынæтты аккаг систы Гегкиты Сослан æмæ Теблойты Зауырбег.

Сывæллæтты ‘хсæн поэзийы номинацийы уæлахиздау сси Беслæны 7-æм скъолайы 5-æм къласы ахуыргæнинаг Гуыцмæзты Марат (йæ ахуыргæнæг – Гæбæраты Риммæ). Дыккаг бынат бацахста Дзæуджыхъæуы 48-æм скъолайы 5-æм къласы ахуыргæнинаг Хуыдæлты Атей (ахуыргæнæг – Хуыдæлты Маринæ), аертыккаг – Дзæуджыхъæуы скъола-интернаты 7-æм къласы ахуыргæнинаг Плиты Арианнæ (ахуыргæнæг – Дзгойты Аллæ).

Номинаци «Прозæ»-йы уæлахиздау сси гимназ «Диалог»-ы ахуыргæнинаг, 13-аздыд Касаты Алинал (ахуыргæнæг – Касаты Индирæ). Дыккаг бынат бацахста Дзæуджыхъæуы скъола-интернаты 5-æм къласы ахуыргæнинаг Гасынты Аринæ, аертыккаг – уыцы скъолайы 6-æм къласы ахуыргæнинаг Баллаты Камиллæ (сæ ахуыргæнæг – Хуыдæлты Мæдинæ).

Номинаци «Аивадон тæлмац»-ы уæлахиздауыл нымæд æрцыд Беслæны 7-æм скъолайы 7-æм къласы ахуыргæнинаг Къуыллыты Чермен (ахуыргæнæг – Къуыллыты Джульеттæ). Дыккаг бынат бацахста Икътаты Элинал, аертыккаг бынат адих кодтой Болататы Ангелинал æмæ Хетæгкаты Алинал (æртæйæ дæр – Аерхонкæйы 1-æм скъолайы 10, 8 æмæ 11-æм кълæсты ахуыргæнинагтæ, сæ ахуыргæнджитæ – Тадтаты Заремæ, Гæззаты Татьянал æмæ Хетæгкаты Лия). Аерыгон лауреатты зондамонджитæ хорзæхджынгонд æрцыдысты сæрмагонд дипломтæй.

Амæй фæстæмæ журналы ног премийы уæлахиздау-лауреатты фæрныг хæдзæртты бæрæг рæтты тæмæн калдзæн ирон æвзаджы

символ – чысыл статуэткæ – дамгъæ «Æ» йæ къухты хæрдмæ, хурмæ, сисæг Музæ. Снывæзта йæ скульптор Черчесты Таймураз. Гъемæ ма сæдæгай азтæ тавæнт хуры тынтæ, ирон æвзаг мады ад кæмæн кæны, уыцы адæмы. «Мах дуг»-ы редакци та йæ зæрдæ дары, конкурс кæй сразæнгард кæндзæн ирон аив литературæйы къæбицмæ хуынхæсджыты.

**ОСТЪАТЫ** Алан, Хуссар Ирыстоны литературон журнал «Фидиуæг»-ы бæрнон нымæрдар:

– Премийы руаджы ирон аив литературæмæ къахвæндаг амонин стыр хæрзиуæджы хъуыддаг у абоны царды. Ахæм конкурстæ уадзынæй ирон аив литературæйы къæбицмæ хуынхæсджыты нымæц кæй фæфылдæр уыдзæн, уый дызæрдыггаг нæу. Конкурсы архайæг æвзонг фæлтæрæй иу поэт, иу прозаик, иу тæлмацгæнæг куы рацæуа, уæд æрмæст уый дæр стыр амонд уыдзæн. Фысджыты `хсæн конкурс фæстаг рæстæджыты кæцы æнусы уагъд æрцыд, уый адæймаг хъуыды дæр нал кæны. Ис нæм зæрдæргъæвд кæстæртæ, астæуккаг кары фæсивæд, фыццаг къахдзæфтæ чи кæны ахæмтæ. Уыдоныл чи тыхсы, семæ чи кусы, чи сыл ауды, уыдонæн сæ цæрæнбон бирæ.

**КОЛЫТЫ** Витали, поэт, публицист, прозаик, «Мах дуг»-ы дунон премиийы фыццаг къæпхæны лауреат поэзийы номинацийы:

– Мæ фыццаг æмдзæвгæтæ журнал «Мах дуг»-ы рацыдысты 1977 азы, ирон филологийы факультеты фыццаг курсы студент куы уыдтæн, уæд. Журнал мæ къухмæ куы райстон, уæд мæ риуы уыйбæрц æнкъарæнтæ сæвзæрд, æмæ мæ къæхтæ мæ быны зыр-зыр кодтой. Уæдæй нырмæ цас рæстæг рацыд, ныр аскардæн, фæлæ мæ ном «Мах дуг»-ы лауреатты номхыгъды куы фехъуыстон, уæд та мæ риуы кæддæры æнкъарæнтæ сног сты.

**ХУЫГАТЫ** Сергей, поэт, прозаик, тæлмацгæнæг, «Мах дуг»-ы премиийы фыццаг къæпхæны лауреат прозæйы номинацийы:

– Куыд тынг ахсджаг у абон ахæм мадзал расидын, куыд бæрзонд систой нæ фысымтæ ирон æвзаг æмæ литературæйы рæзтыл кусæг æмзиуонты нæмттæ, сæ кад! Журнал «Мах дуг»-ы премииссис нæ иудзинады æмæ хæлардзинады бон! Бузныг зæгъын редакцийы кусджытæн æмæ, сæ фарсмæ чи балæууыд, уыдонæн.

ГОДЖЫЦАТЫ Нæирæ, прозæйы номинацийы лауреат:

– Ирон æвзаджы бæрæгбон! Афтæ схонæн ис, «Мах дуг» цы дисаджы мадзал сарæзта, уымæн. Ирд, хъæлдзæг, цымыдисон, мидисджын, бирæвæрсyg. Алæмæттаджы бæрæгбон нын балæвар кодтой нæ фысымтæ. Хистæрæй-кæстæрмæ, цæгатай-хуссармæ – алкæй дæр барæвдыдтой æмæ сын ссардтой сæ нæмттæ. Мæнмæ дæр æрхауд ирон æвзаджы къæбицæй хуын, æмæ уымæй мæхи нымайын амондджыныл.

Ахæм арфæтæ, фæндиæгтæ, ныстуантæ ма ноджыдæр ис. Æмæ уыздæн, кæд зындгонд поэт Икъаты Владимиры рæнхъытæ «Мæ фидан мæм, иронау дзургæ, худы!», зæгъгæ, уыдон нæ царды æмбæлгæ бынат ахсой, уæд...

## ХОРЗЫ БАЦАУЫН – АМОНД!



*Маэ зынаргъ амбæстонтæ, маэ уарзон адæм! Нæ иумæйаг цины бæрæгбоны фæдыл уын зæрдиагæй арфæ кæнын! Рацæудзысты азтæ, æмæ 10 февраль баззайдзæн историйы, куыд журнал «Мах дуг»-ы бындурыл аразт фыццаг Дунеон литературон премийы бон.*

*Маен тынг фæндыд, нæ иудзинады бон уема куы уыдаин, уый, фæлæ, хъыгагæн, алкæд нæ фæндтæ нæхицæй аразгæ нæ вæййыны. Нæ басусæг кæндзынæн, махи амонджыныл кæй*

*нымайын, ацы арфæйаг хъуыддагмæ æз дæр ме ‘вæрæн кæй бахастон, уымæй. Уырны маэ, уæхски-уæхск æрбалæугæйæ, нæ къухы ноджы фылдæр кæй бафтдзæн!*

*Зæххыл мадæй зынаргъдæр ницы ис. Уый нын ратты цард, бафтауы ныл базыртæ æмæ нæ рахоны царды уæрæх фæндæгтæм. Дунейыл цы адæмышæттытæ ис, уыдоны ‘хсæн æрмæст ирон адæймаг хоны йе ‘взаг мадæлон. Æмæ йын кад кæнын дæр, куыд ныййарæгæн, у нæ алкæй хæс!*

*Арфæ кæнын премийы лауреаттæн, йæ архайджытæн, нæ бæллиццаг фидæнæн нын ныфс чи дæтты, уыцы курдиатджын фæсивæдæн! Бузныг зæгъын, ацы хъуыддагмæ йе ‘вæрæн чи бахаста, уыдонæн се ‘ппæтæн дæр.*

*Маен уырны, абон иумæ цы нæмгуытæ байтыдтам, уыдон фидæны нæртон тыллæг кæй ратдзысты æмæ ирон адæмæн, куыд нацийæн, æвдадзы хос кæй фæуыдзысты!*

*Уæ хæрзтæм бæллæг ДЖУССОЙТЫ Альберт*

## ФАРНТАУДЖЫТÆ

Мадæлон æвзаг алы адæймагæн дæр адджын у! Гуырын кæны уарзондзинад æрмæстдæр мады æвзагмæ нæ, фæлæ райгуырæн бæстæмæ дæр. Журнал «Мах дуг» йæ фыццаг рауагъдæй абонмæ хæссы адæмæн ирон литературон дзырды фарн, зонын кæны нæ хуыздæр фысджыты уацмыстимæ, аивад æмæ фольклоры хæзнатимæ, тауы дзыллæйы астæу бæрзонддæр идейæтæ – гуманизм, уарзондзинад, æгъдау, патриотизм æмæ намыс.

Ирон сфæлдыстадон интеллигенцийæн журнал «Мах дуг» уыдис æмæ у сæ сæйраг фæзуат. Ам мыхуыр кæнынц сæ литературон æмæ након куыстытæ, хæссынц сæ хъуыдытæ адæмы рæгъмæ.

Нæ республикæйы разамонджытæ аразынц бирæ мадзæлттæ, цæмæй иу рауагъдад дæр æхгæд ма æрцауа, цæмæй кусой театртæ, радио, телеуынынады дзурой мадæлон æвзагыл. Ис программæтæ, кусы къамис мадæлон æвзаджы райрæзты фарстатыл æмæ афтæ дарддæр.

Нæ вазыгджындæр хæс у, цæмæй нæ кæстæр фæлтæр зоной æвзаг, ахуыр æй кæной, кæсой чингуытæ, газетæ æмæ журналтæ.

Нæ `ппæты дæр аразын хъæуы алыхуызон мадзæлттæ æвзаг хуыздæр базоныны тыххæй. Æмæ уыцы мадзæлттæй иуæн мах абон стæм æвдисæнтæ – журнал «Мах дуг» цы конкурс сарæзта, уымæн. Ахæм конкурстæ ахъаз сты мадæлон æвзаджы райрæзтæн.

Нæ республикæйы разамонæг Сергей Меньяло, Тугъанты Ларисæ æмæ мæхи номæй уе `ппæтæн дæр арфæ кæнын – конкурсы бирæ архайджытæн, номинанттæн, йæ саразынæн чи баххуыс кодта, уыдонæн.

Стыр бузныг мæ фæнды зæгъын журналы редакцийы кусджытæн. Сымах стут æцаг профессионалтæ, æмæ уæ куыстæй райгонд ут кæддæриддæр. Бирæ уын бантысæд, æмæ, уæ разы цы хæстæ æварут, уыдон æнæмæнг сæххæст уæнт! Арфæйаг ут!

*Хицауады сæрдары хæдивæг БОКОТЫ Эльбрус*



## ИРЫСТОН ÆМÆ ЦÆЦÆН: КУЛЬТУРОН БАСТДЗИНÆДТÆ

*Æнусты дæргъы алы адæмыхæттыты 'хсæн хæлардзинады баст-  
дзинæдтæ фидар кодтой культурæйы минæвæрттæ канд литера-  
турæйы нæ, фæлæ киноаивады æххуысæй дæр. Уымæн ирд æвдисæн  
уыд Ирыстоны иузæрдион хъæбул Уататы Бибо æмæ цæцæйнаг ар-  
тист Дагун Омаевы æфсымæрон цæдис. Уæ размæ хæссæм, 2017 азы  
Дзæуджыхъæуы Цæгат Кавказы телевизион киноы 50 азы юбилейы  
Дагун цы хъуыдытæ загъта, уыдон:*

– Ирыстонмæ ацы хатт æрцыдтæн 9 майы. Мæ хуыздæр æрдхорд Уататы Бибо йæ цардæй куы ахицæн, уыцы бон. Ирыстонæн æмæ мæнæн дæр – фыдуацы бон. Бибо мæнæн æфсымæрау уыд...

Кино Ирыстоны фæзынд æрмæстдæр Æгъуызарты Æхсарбеджы удуæлдай архайды руаджы. Сæрыстыр дæн, йемæ зонгæ кæй уыдтæн, уымæй. Диссаджы адæймаг, æнæ кинематограф ын цард ад дæр нæ кодта. Дæсны разамонæг, фыссæг, сценарист. Немæ-иу киноисæн фæзы уыд, архайдта алкæмæн дæр æмбæлгæ куысты уавæртæ аразыныл. Æмæ йын æнтысгæ дæр кодта. Адæм та йын дзуапп лæвæрдтой, сæ хъарутыл кæй нæ ауæрстой, уымæй.

Йæ рæстæджы мын фатер лæвæрдтой Ленинграды, Мæскуыйы, Дзæуджыхъæуы (уæды Ной Буачидзейы уынджы, Уатайы-фырт кæм цард, уыцы хæдзары). Не сразы дæн, цæрын æмæ кусын мæ фæндыд æрмæстдæр Грознайы. Мæ уыцы тырнындзинадыл æрфæсмон кодтон, хæст нæм куы райдыдта, уæд. Уæззау цæфтæ ныл сæмбæлд. Бомбæтæ куы калдтой, уæд æз контузи райстон, ме 'фсинæн та йæ сæр фæцæф. Бибо нæ фарсмæ балæууыд – Дзæуджыхъæуы рынчындоны йын бынат ссардта, уый фæстæ дæр нын æххуыс кодта.

«Костры на башнях», зæгъгæ, уыцы кинонывы мæхъхъæлоны куы ахъазыдтæн, уæд мæ кæдæм нæ хуыдтой – Финляндимæ, Германмæ, Чехословакимæ, Астæуккаг Азимæ. Уæд райдыдтон иннæ киностуди-тимæ кусын дæр. Фæлæ тынгдæр мæ ном айхъуыст, цæгатирыстойнаг студийы киноныв «Жизнь, ставшая легендой»-ы Дзæрæхохты Хадзы-Мураты фæлгонцы куы бацыдтæн, уæд. Абоны онг дæр уый у мæ тæккæ зындæр рольтæй иу. Бирæ хъару схардз кæнын мæ бахъуыд –

Николай Ващилин, Уататы Бибо, Владимир Козинцев  
æмæ Дагун Омаев киноны «В чёрных песках»-ы  
архайгæйæ, 1968 аз



зын уыд сæйраг хъайтары фæлгонц уырнинагæй, рæстагæй равдисын. Хъуыды ма йæ кæнын, Зилгæйы нартхоры быдырты Мексика куыд сарæзтам, уый – Ялтæйæ пальмæтæ æрбаластам æмæ сæ уым ныссагътам. Манчжури Дзæуджыхъæуы сарæзтам, Аляскæ – Бæрзæфцæгыл.

Киноны «В черных песках»-ы мæм фыййауы роль æрхауд Уататы Бибойы руаджы, кæд уыцы рæстæг зонгæ нæма уыдыстæм, уæддæр. Куыст йæ тæмæны уыд, афтæ разамонджытæ сæйраг хъайтары фæлгонц аразæджы баивыны зондыл ныллæууыдысты. Гъемæ Бибо мæ кандидатурæ бахаста. Уый фæстæ куыд базыдтон, афтæмæй Хадзы-Мураты рольмæ йæхи фæлвæрдта, дæтгæ та йæ мæнæн ракодтой. Æмбарут хабар? Уыцы рæстæг адæм бынтон æндæр уыдысты – ныртæккæ, æвæццæгæн, ахæм хъуыддагæн уæвæн нал ис, конкуренци нын нæ адæймагон миниуджытæ аныхъуырда.

Ацы киноны был кусгæйæ, Бибоймæ кæрæдзи фыццаг хатт федтам. Диссаг цы уыд? Куыддæр киноисæн фæзмæ рацыдтæн, афтæ кæрæдзийæн ныхъхъæбыс кодтам, раст цыма рагон хæларгæтæ уыдыстæм. Уый фæстæ æрмæст нæхæдæг нæ, фæлæ ма нæ мадæлтæ дæр бахæларсты. Диссагдæр ма цы уа – мæ мад иуæг уырыссаг ныхас дæр нæ зыдта, Бибойы мад та цæцæйнагау не ‘мбæрста, уæддæр сын сæ зæрдиаг ныхас нæ баурæдтаис!



Цагат Кавказы телевизион киноы 50 азы юбилейы

Нæ куыстæн адæмы уарзондзинадæй, уыдон дын кад куы кæной, уымæй стырдæр æвдисæн нæй. Фæлæ дæ цас фылдæр уарзой, уыйас адæмы раз дæ бæрнондзинад дæр фылдæр у. Зын у фыдгæнджыты рольты хъазын, адæм дæ æвæрццаг хъайтарæй куы базоной, уæд. Иу спектаклы наркобароны ахъазыдтæн. Цынае мæ хъустыл æрцыд! Дагун Омаев, дам, сывæллæттæ халы. Æнкъарæнджын сты нæ адæм, æппæрццаг фæлгонцæ аразын Цæцæны зын у.

Мæхи юбилеймæ мæ æппындæр не ‘вдæлы. Уымæй мæ ахсджиадæр хабæрттæ ис. Туркмæ цæуын. Киноныв «Тэли и Толи» туркаг, англисаг æмæ немьцаг æвзæгтæм раивтой æмæ мæ Туркмæ премьерæмæ фæхуыдтой. Уый фæстæ цæцæйнаг театримæ гастрольты уыдзынæн Мæскуыйы, æвдисдыстæм «Выше гор». Уыцы спектаклы ролы хъазгæ нæ, фæлæ, зæгъæн ис, цæргæ кæнын.

Кинонывты та «уыдтæн» сомыхаг, гуырдзиаг, азербайджайнаг, казахаг, туркменаг, кæсгон, мæхъхæлон, фæлæ æппæтæй фылдæр – ирон. Режиссер Александр Амировы комеди «Тэли и Толи»-йы дæр ироны ахъазыдтæн. Челахсаты Бадзийы роль мын æрхаста «Хуыздæр нæлгоймаджы ролы тыххæй» хорзæх.

*Дагун ОМАЕВ, Цæцæн адæмон артист,  
Цагат Ирыстоны, Кæсæг-Балхъары æмæ Абхазийы сгуыхт артист,  
Уæрæсейы адæмон артист*

# УЫЦЫ УÆЗЗАУ БОНТÆ...

## ГАГЛОЙТЫ РУТЕН

Гаглойты Рутенæн йæ фæсномыг уыд Музукк Сидæйнаг. 1987 азы рауагъдад «Ирыстон»-ы мыхуыраей рацыд йæ уацмысты æмбырдгонд «Радзырдтæ, æмдзæвгæтæ, публицистикæ». Æрмæджытæ æрæмбырд кодта, разыхас ныффыста æмæ фиппаинагтæ сарæзта ирон литературæйы куырыхондæр фысджытæй иу, дзæнаетыбадинаг Гафез. Уый фыссы: «Ирон адамы 'хсæн Гаглойты Гыбийы фырт Рутен (Андрей) фылдæр зындгонд уыди, куыд зынгæ индзылер, революцийы идейæтæ хæлиугæнæг, æхсæнадон кусæг. Йæ литературон бынтæ, йæ бирæ фыстæджытæ æххæстæй не 'рхæццæ сты абонмæ. Рагон газеттæ æмæ йын журналты цы уацтæ æмæ аивадон уацмыстæ уыд мыхуыр, уыдон та архивты уыдысты. Æз сæ æрæмбырд кодтон. Ныр ирон чиныгкæсæгæн хуыздæр фадат уыдзæн Рутены литературон бынтимæ базонгæ кæнынаен...»

Вазыгджын æмæ таурæгъон у Гаглойты Рутены цардвæндаг: æвæджиауы арæхстджын æмæ зондджын инженер, поэт, прозаик, публицист, ахуыргæнæг, æхсæнадон кусæг, революцийы разæнгардæй архайæг, Ирыстонæн иуæрдион хъæбул. Йæ ном баст у Ручъы æфцæгыл тъунелы, бирæ хидты æмæ æндæр арæзтæдтимæ. Йæ литературон бынтимæ нæм æрхæццæ йæхи къухæй фыст автобиографи «Мæ цардвæндаг», æмæ йын йæ цардыл, йæ бæллицтыл уымæй хуыздæр ничи радзурдзæн. Æз дзы æрхæсдзынаен скъуыддзæгтæ.

«Æз райгуырдтæн 1888 азы Хуссар Ирыстоны, Ванелы хъæусоветы, Сидæны хъæуы. Мæ фыд Гыби (Нестор) уыд зæхкусæг. Мæ мад – Джиотæй, фæлæ йæ хонгæ Хуыбылон кодтой.

Мæ фыдæн æз уыдтæн фыццаг фырт. Фыццаг уæлыгæс, стæй фыййауæй цыдтæн нæ диссаджы сæрвæтты – Тынты рагъыл, Мыстыхæрæнты, Цъозаджыны, Хъогъеты, Сирнады æмæ æндæр рæтты.

---

(Райдайæн 2022 азы 1-æм номыры)

Мæ царды ацы рæстæг мын мæ зæрдæйы сæвзæрын кодта æгæрон уарзондзинад нæ диссаджы æрдзмæ, сæрвæттæм, хæхтæм, кæмттæм. Бæгъæмвадæй фосы фæдыл згъоргæйæ, мæ къæхтæ ныскъуыдтæ сты æмæ арф цъассытау зындысты. Мæ мад-иу мæ æрцахста æмæ-иу мын тыхæй сæрста мæ къахы скъуыдтæ сæгъы сойæ (сывæрвиуæй).

Аст азы мыл куы сæххæст, уæд мæ мæ фыд радта Ручъы хъæууон скъоламæ. Ахуыргæнæгæй дзы куыста хорз ахуыргæнæг æмæ стыр патриот Беджызаты Алекси. Ручъы цардтæн нæ хæстæджытæм – Плитæм. Сæ мад уыд Гагулен, æгъдауджын сылгоймаг æмæ хорз æфсин. Мæн кодтой алы куыстытæм. Иухатт хуымгæнæны æз атылдтæн бырцæй, хъуырау мæ къухы, афтæмæй. Мемæ уыд Плиты чындз, Серон, Регахыхъæуккаг. Мæн ауынгæйæ, Серон фæцъæхахст кодта: «Мæ дурын сæтдзæн, судзгæ бон мæ баййæфта!» Уый тынгдæр уыд йæ доны дурыны мæт, æз та цъæл ныддæн, æмæ мæ туг калди.

Уый фæстæ ахуыр кодтон нæ облæсты хуссар-ныгуылæн хъæутæй иуы – Хъорнисы... Ахуыр кодтон нæхи хъæууон скъолайы, Уанелы дæр, стæй Дзауы дæр. Сæххæст мыл 15 азы, афтæ мæ ахуыргæнджытæ мæ фыдæн бамбарын кодтой, цæмæй мæ радта гимназмæ...

Æз-иу арæх мæхи иртæстон адæмæй: схызтæн-иу уæлхæдзармæ æмæ-иу ахуыр кодтон латинаг æмæ уырыссаг æвзаг, географи æмæ æндæр предметтæ. 1902 азы экзамен радтон Калачы 3-аг гимназмæ. Мæ фыд фыццаг аз бафыста 80 сомы мæ ахуыры тыххæй. Цардтæн иу немыцаг усмæ. Мæ фыд ын хъæуæй хаста цыхт, царв æмæ æндæр продукттæ».

Лæппу афтæ хорз ахуыр кодта, æмæ йæ фыды ахуыргæнæггаг æхца фидын нал хъуыд. 1906 азы гимназ каст фæци сыгъзæрин майданимæ æмæ йын уæлдæр скъолайы йæ ахуыр адарддæр кæныны тыххæй снысан кодтой Кавказаг стипенди 25 сомы.

Гимназы ахуыргæнгæйæ, йæ 'ргом аздæхта революцион змæлдмæ, пропагандистон куыстмæ, æмбырд кодта æхцайы фæрæзтæ. Хуссар Ирыстонмæ æппæты фыццаг уый æрбаласта сусæг типографийы шрифт. «Иухатт мæ æрцахстой хъазахъхъаг патрультæ. Фæлæ Гæззаты зæронд Ессейы – милицæйы прапорщикы æххуысæй раирвæзтæн. Дыккаг хатт мæ æрцахста хицауады старшина Эгадзе Ручъы. Уæд æз

революцийы тыххэй Ерманы цæрджытæй æрæмбырд кодтон 45 сомы, фæлæ реакци кæй фæуæлахиз ис, уый тыххэй мæ чидæр банымыгъта æмæ мæ æрцахстой. Фæлæ мæ фыд гæртам радта Эгадзейæн, æмæ Сыбырмаæ хастæй фервæзтæн».

Гимназы директор Козюлкин стыр аргъ кодта Рутены зонындзинæдтæн, уæлдайдæр математикайæ, æмæ уый фæндонмæ гæсгæ 1906 азы бацыд Мæскуыйы университеты физикон-математикон факультетмæ. Уым йæ зæрдæмæ нæ фæцыд, æмæ сфæнд кодта Мæскуыйы Уæлдæр Техникон ахуыргæнæндонмæ бацауын. 300 бынатмæ дзы фæлварæнтæ лæвæрдтой 1800 адæймаджы. Рутен конкурсы ацыд.

Мæхимидæг ахъуыды кодтон: «Ам математикаæ дæр ис, индзылер дæр уыдзынæн æмæ мæ райгуырæн бæстæн дæр исты ахъаз фæуыдзынæн». Каст æй фæци 1913 азы иттæг хорзæй. «Радтой мын индзылер-механичы ном, æмæ, цингæнгæ, цæуын нæхимæ. Куыд раздæры Кавказы стипендиисæг, афтæ мын уыдис стыр горæтты кусыны бар, фæлæ мæн йæхимæ ласта райгуырæн къуым: æз нæ тырныдтон мæхи сæрмагонд цард саразынмæ. Мæн фæндыд кусын æмæ исты пайда æрхæссын райгуырæн бæстæн.

Нæ бæстæйы фыццаг стыр æнамонддзинад у æвадатдзинад. Цæгат Ирыстоны фæзмæ рахизæн ис уынгæг ком – Ныхасы нараегыл. Хуссар Ирыстоны дæр хæхтæй быдырмаæ раирвæзæн ис æрмæст Чыхы нараегыл. Ам æнусты дæргъы хъенæй лæууы стыр даргъ къæдзæх». Уый айгæрдын, фæндаг ыл быдырмаæ саразыны хæс райста йæхимæ Рутен. Сæххæст æй кодта 1914 азы, æмæ «хæххонты цинæн кæрон дæр нал уыди».

1914 азы йæ акодтой хæстмæ. 1917 азы æрыздæхт сæрагасæй, æмæ йын Хуссар Ирыстоны Национ Советы съезды Санахъоты Иван æмæ Джиоты Никъалаимæ бабар кодтой Дзумагъы (Къутыхы æфцаегыл) Цæгатмæ цæлхвæндаг саразын, цæмæй дыууæ Ирæн баиу кæнынæн фадат суа. «Собиты Инал уыцы рæстæджы Калачы куыста, æмæ йæ мæнæй цъусдæр не ‘ндæвта Хуссар Ир, – фыссы Рутен. – Æз Никъалаимæ æнæхъæн мæй баззæдтæн Батумы æмæ цыппар вагоны Ирыстонмæ æрбаластам: 1000 пути динамит, 850 пути къæдзæххалæн топпыхос, 700 пути англисаг æндон буртæ аразынæн, бирæ нымæц белтæ, гиркъæтæ, дзæбугтæ, хъæсдарджытæ, куынцдымæнтæ æмæ æндæртæ, – æппæт адон хохыл фæндагæн. Уый уыди 1918 азы».

Уыцы рæстæджы гуырдыаг меньшевиктæ райтынг кодтой сæ тох. 1920 азы Рутены æрцахстой. Калачы йæ фæдардтой ахæстоны, стæй йæ поезды Кутаисмæ куы фæцæйластой, уæд тæхгæ поездæй агæпп кодта æмæ æрбацыд Хъорнисмæ. Уырдыгæй рахызт Цæгат Ирыстонмæ. Ам ыл чидæр хахуыртæ фæкодта, меньшевикты шпион, дам, у, бастдзинад ын ис Деникинимæ, урсгвардионтимæ. Ныхæстыл тынг баууæндæн кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ йæ удæгас ныууагътой æмæ йæ Псковы ахæстоны бамидæг кодтой. Уырдыгæй алыгъд Эстонимæ. 1921 – 1928 азты цард фæсарæнты алы бæстæты. Фæстæмæ куы æрыздæхт, уæд ногæй бавнæлдта нæ хæхтæм фæндæгтæ аразынамæ.

«Райдыдтон та Хохы фæндагыл архайыныл фыссын. Афтæ мæм кæсы, цыма æнæ уый уæвæн нæй дыууæ Ираен дæр. 1929 азы мæ къухы бафтыд ацы фæндаджы цыппар варианты саразын:

1. Ныллæг тьунелимæ Магъы æфцæгыл; 2. Бæрзонд тьунелимæ уыцы æфцæгыл; 3. Æргом трассæимæ уыцы хохыл; 4. Тьунел Ручы хохы бынты. Ацы фæстаг вариант (иннæ æппæт вариантты иуварс кæнын райдыдта) фыццаджыдæр æз разамæ кодтон. Уый уæды онг литературæйы нукуы зынд...

1930 азы куы бантыст æхцайы фæрæзтæ рауадзын кæнын хохы сæрты «Зæрæмæг – Уанелы» автотрассæ аразынан, уæд æз кусын райдыдтон Бæгъиаты суары цур, Ручы æфцæгмæ фæндагыл. Кусджытæн сарæзтон æртæ хæдзары, тьунелы размæ баластон 1000 хъæды æмæ фидæны тьунелæн йæ фыццаг цъар. 1930 азы Хуссар Ирыстоны Октябры бæрæгбон куы бæрæг кодтой, уæд Октябры цытæн Ручы тьунелы фыццаг æхст мæхæдæг фæкодтон.

Цы ма мын бантысдæн дарддæр саразын, уый рæстæг фенын кæндæн...»

Автобиографийы æвæрд ис 1932 азы 1 сентябрь. Хъыгагæн, уый фæстæ ногæй уæд æрцыд фæндаджы арæзтад. Рутен та куыста фабрик-заводы ахуыргæнæндон ахуыргæнæгæй: фæсивæдæн амыдта техника. Фæстæдæр та институты каст лекцитæ физикæйæ. Фæлæ йын хъысмæтæй бирæ цæрыны рæстæг нал уыд – 1937 азы сæ кæнон бакодтой ирон адамы цыфыддæр знæгтæ, йæ хорз фæндтæ æмæ бæллицтæ йын йемæ мæрдтæм барвыстой.

Рутен йæ литературон уацмысты арæхстджынаы пайда кодта ирон адамы хъæздыг æвзаджы миниуджытæ æмæ æууæлтæй. Уымæн æв-

дисаен сты, йæ царды тыххæй фыст уацæй цы скъуыддзæгтæ æрхастон, уыдон дæр. Дæсны уыд æрдзон нывтæ, адæмы удыхъæды хицæндзинадтæ æвдисынмæ. Фыста æмдзæвгæтæ æмæ радзырдтæ. Уыдон мыхуыры цыдысты Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны газетты, уæлдайдæр та газет «Ног цард»-ы. Йæ хуыздæр уацмыстæ сты диссаджы аив фыст радзырдтæ «Дыууæ фæндаджы», «Цард», «Хъаст», «Теман голладжы нæ сусæг кæны», «Намыс» æмæ æндæртæ.

Гаглойты Рутены рухс ном рох нæу абоны фæлтæртæй. Баст у Ручы хохы бынты тъунелимæ, йæ литературон бынтимæ. Уыдон æй адæмы зæрдыл лæууын кæнынц æдзухдæр. Сæххæст ын кодтой йæ рагон бæллиц:

*Уымæй мæ тынгдæр цы 'ндавы,  
Карздæр цы хорзыл кæуын:  
Сихор куы хæрин æз Дзауы,  
'Хсæвæр – Дзæуджыхъæуы.*

## ГАГЛОЙТЫ ЦУЦУКК

«Фурд чысыл къадатæ, суадæттæ æмæ цæугæдæттæй рæзы, – фыссы Гафез, 1962 азы Цуцуккæн (Ефремæн) Хуссар Ирыстоны цы чиныг – «Хъуыдыты базыртыл» – рацыд, уый разыхасы. – Литературæ дæр афтæ у. Къоста йæхæдæг стыр æмæ тыхджын хæххон цæугæдон у. Уымæ бафтыд бирæ рæсуг суадæттæ, чысыл къадатæ, тæлтæг æхсæрдзæнтæ æмæ знæт комы дæттæ. Уыдонæй сæвзæрд стыр фурд – нæ абоны ирон литературæ.

Ирон литературæйы тæлтæг суадæтты æмæ æхсæрдзæнты мах хорз зонам. Уыдон нуазынц адæм, æмæ чиныгкæсджытæн хæссынц æхцонад. Фæлæ мах арæх рох кæнæм, кæддæр, фæсвæд, тар хъæды кæнæ хуссары æртахгай чи цыди, цæссыгау рæсуг чи уыд, уыцы чысыл суадæтты, къадаты.

Куыд ис рохгæнæн Санахъоты Никъалайы радзырдæн «Дон – йæ бæх, калм – йæ ехс», зæгъгæ, Дзаттиаты Алыксандры радзырдтæ «Хæсты быдыры» æмæ «Уад»-æн, Дзасохты Уасилы радзырдтæн: «Натæ» æмæ «Сырхауоны къæдзæх»-æн, Гаглойты Рутены миниатюрон радзырдтæн æмæ политикон æмдзæвгæтæн, Быдтаты Агуыбейы, Хуызмиаты

Аслæнбеджы, Гулиты Ефимы радзырдтæ, æмæ ма бирæ курдиатджын адæймаггы уацмыстæн?

Адон нæ уыдысты профессионалон фысджытæ. Чи сæ политикон разамонæг уыд, чи – ахуыргæнæг, чи – индзылер, чи та – цы. Фæлæ сæ уацмыстæ уыйбæрц аив æмæ дæсны фыст сты, æмæ сæ, иуæй, чиныгкæсæг тынг æхсызгонæй бакæсдзæн, иннæмæй та, фыст кæд æрцыдысты, уыцы рæстæджы сæ тематикæ, идейæтæ æмæ аивадæй ахадæндæр кæнынц ирон литературæйы истори...

Цуцукк (Гаглойты) йæхи фыссæг никуы хуыдта. Сæйраг ын уыд службæ, æхсæнадон, политикон куыст. Фæлæ йын ацы чысыл чиныджы цы радзырдтæ ис, уыдон бæрæг кæнынц, уæлдæр цы «æнæном фысджыты» кой кодтон, уыдонау Цуцуккмæ дæр уыд нывгæнæджы курдиат æмæ арæхстдзинад. Æрмæст уый æххæст нæ райтынг. Уалдзыгон зæхх митæй куы фервæзы æмæ иугай таутæ куы суадзы, раст афтæ Цуцуччы курдиатæй дæр сирвæзтысты ацы къорд уацмысы.

Гаглойты Григолы фырт Цуцукк (Цуцукк Къусджытаг) райгуырд 1899 азы Калачы. Йæ сабибонтæ дæр арвыста уым. Сæрды-иу æрбацыд сæхимæ, хохмæ Къусджытæм (Дзауы районы, Уанелы хъæусовет). Ахуыр кодта Гур æмæ Калачы гимназты. Уый фæстæ 1929 – 1934 азты каст фæци Мæскуыйы хæдзарадон кусджыты Академи, 1935 – 1937 азты та ахуыр кодта Сырх профессурæйы аграрон институты. Коммунистон партийы рæнхытæм бацыд 1917 азы. Кодта революцион куыст. 1918 – 1921 азты архайдта Хуссар Ирыстоны ссæрибарыл тохты. Уыд Дзæуджыхъæуы æмæ Дагестаны контрреволюцийы ныхмæ тохгæнæг оргæнты уæнг. Фæстæдæр æй сæвзæрстой партийы Хуссар Ирыстоны политбюройы разамонæгæй. 1922 – 1937 азты куыста Хуссар Ирыстоны, Калачы æмæ Мæскуыйы бæрзонд бынæтты.

Уыцы иу рæстæг кодта литературон куыст дæр – фыста æмдзæвгæтæ, радзырдтæ, пьесæтæ, боныгтæ. Йæ уацмыстæ мыхуыры цыдысты газеттæ «Кермен», «Хурзæрин» («Советон Ирыстон»), журнал «Фидиуæджы». 1934 азы йын рацыд чиныг «Колхозон æвзар». 1920 азы революцион сыстадыл ныффыста поэмæ «Æрсдон». Йæ фыццаг хай мыхуыры рацыд газет «Коммунист»-ы. Гаглойы-фырт ныффыста иу къорд пьесæйы дæр. Уыдонæй зынгæдæр уыд «Айдарты Знауыр». Фæлæ йæ 1937 азы куы æрцахстой, уæд пьесæ дæр цыдæр фæци.

Цуцукк хорз арæхст очерктæ фыссынмæ дæр. Бирæ уацтæ ныффыста хъæууон хæдзарад æмæ культурæйы фарстатыл. Йæ уацмысты æвзаг у фæлгонцджын, аив, нуарджын.

## ГАТУТЫ ДЗАХО

Æртынаем азты дыккаг æмбисы Мæскуыйы, Ленинграды æмæ æндæр стыр горæтты «æргом кæнын æмæ ахсын» райдыдтой «антисоветон хотыхджын организацитæ». Цæгат Ирыстоны АССР-ы НКВД-йы кусджытæ цæмæй центрæй фæсте ма аздадаиккой, ууыл сагъæс кæнгæйæ, сæхицæн бынат нал ардтой. Афтæ рауад нæуæдзæм азты дæр. Бæстæйыл айхъуыст «Узбекаг хъуыддаг». Мыхуыр, телеуынынад æмæ радиойы æндæр ныхас нал уыд. Хурмæ калдтой Узбекистаны стыр бынатты кусæг адæймагты сусæг хъуыддагтæ. Æмæ уæд нæ республикæйы уæды прокурор, партийы обкомы фыццаг секретарь дæр сæхи истæмæй равдисын сфæнд кодтой. Уыдон дæр æрымысыдысты «ирон мафи» æмæ уидзын райдыдтой, бæрнон бынатты кусæг ирæттæй сæ зæрдæ чысыл дæр кæмæ къæпп кодта, уыдоны. Суанг обкомы секретары дæр. Нæ зонын, уыцы рæстæг кæй æрцахстой, уыдонæй æцæг аххосджын чи æмæ цас уыд, уый, алкæмæн дæр йæ намыс – йæ тæрхонгæнæг, фæлæ сæ суæгъд кодтой. Ахæстæй фæрвæзтысты рацарæзты фæрцы.

Æндæр уыд æртынаем азты рæстæг. Дæ фыдгулыл НКВД-йы кусджытæ сæ цæст æрæвæрдтаиккой. Сар йæ сæр кодта. Сæ фыдвæнд сæххæст кодтой 1937-æм азы дæр – æрымысыдысты, цыма, республикæйы ис антисоветон сусæгкуыстгæнæг гæрзифтонгæй сыстынмæ цæттæ рахизон националистон организаци. Æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, йæ сæргъы хъуамæ лæууа ахуыргонд, арæхстджын революционер, ирон адæмы 'хсæн йæ хорз хъуыддагтæй зындгонд чи у, кад кæмæн кæнынц, ахæм адæймаг. Цыбыр ныхасæй, адæмы сæргъы чи æрлæууа, ахæм! Цæмæй сæ мæнгард æмæ фæливан фыдгæнд бауыринаг уа.

Ирыстон лæгхъуаг никуы уыдис, æмæ уыдонæй иу – Гатуты Алексейы фырт Дзахойæн (Константинаен) йæ хал схаудта. Æрымысæггаг æфсон, – цыма раздæр æнаххосæй кæй амардтой, уый – Гæцойты И. Т. – бацамыдта, Дзахо цы куыстгæнæг у, йæ цардæмбал Зыгъуытаты

Фатимæймæ цы хъавынц, уыдæттæ. Уый тыххæй æрымысыдысты, Гæцойы-фырты 1937 азы 2 ноябры фарстытæн дзуаппыты чи нæй, ахæм протокол. «Уырдыгæй систой», сæхæдæг кæй æрхъуыды кодтой, ахæм цыфкалæнтæ. Уый фæдыл газет «Социалистическая Осетия»-йы 1991 азы 1 февралы номыры Цæгат Ирыстоны ССР-йы Паддзахадон Æдасдзинады Комитеты кусæг Туаллæгты А. фыссы: «Составитель обвинительного заключения Полянский записал просто: на основании изложенного обвиняется: «Гатуев Константин (Дзахо) Алексеевич в том, что: 1. является активным участником антисоветской правонационалистической террористической организации; 2. состоял в террористической группе в Москве; 3. занимался вербовкой в организацию и террористическую группу; 4. вредил в литературе, восхвалял в ней врага народа Троцкого». Такое ничем не аргументированное клеветническое обвинение было утверждено наркомом внутренних дел СО АССР Миркиным и помощником Главного прокурора РККА Шульцем».

1938 азы 13 июлы фехстой Гатуы Дзахойы. Уымæн æвдисæн уыд йæ цардæмбал дæр, бадтысты иу ахæстоны. Фатимæйæн та тæрхон рахастой фондз азы ахæстоны фæбадын æмæ йæ йæ æнахъом фыртимæ ахастой Мордовийы лагерьмæ. 1942 азы 17 ноябры суæгъд, фæлæ йын Ирыстонмæ сыздæхыны бар нæ радтой æмæ 1952 азы амард Владимиры областы горæт Александровы.

1956 азы 14 январы ССР Цæдисы Сæйраг тæрхондоны æфсæддон коллеги, 1938 азы 13 июлы тæрхон раст нæ уыд, зæгъгæ йæм хъæстытæ кæй цыд, уымæ гæсгæ йæм æркаст æмæ йæ аивта, уымæн æмæ сбæрæг: «Цæгат Ирыстоны антисоветон буржуазон-националистон организаци нæ уыд», æрхъуыды йæ кодтой Цæгат Ирыстоны АССР-йы НКВД-йы раздæры кусджытæ Миркин, Шестаков, Городниченко, Полянский æмæ иннæтæ. Афтæ сбæрæг Гатуы Дзахо æмæ Фатимæйы рæстдзинад.

Гатуы Дзахо стыр курдиаты æмæ биравæрсыг зонды хицау уыд. Йæ литературон уацмыстæ фыста уырыссаг æвзагыл. Райгуырæд 1892 азы горæт Дзæуджыхъæуы ахуыргæнаджы хæдзары. 1912 азы каст фæцис гимназ æмæ ахуыр кæнынмæ бацыд Мæскуыйы университетмæ. Уым архайдта студентты марксистон къорды. Сæрды мæйты та-иу С. М. Кировы разамындай большевикон литературæ хæлиу кодта æфсæнвæндаджы æрма-

дзты æмæ цинчы заводы куджыты 'хсæн. 1917 азы февралы революци йæ æрæййæфта Мæскуыйы, октябры архайдта Мæскуыйы æдгæрзтæ сыстады. Уыцы азы кæрон æрыздæхт Ирыстонмæ æмæ архайдта Дзæуджыхъæуы Советы куысты. Куыд газет «Горская жизнь»-ы уацхæссæг, афтæ архайдта Терчы зылды адæмты съезды Пятигорскы. Урсытæ Дзæуджыхъæу куы бацахстой, уæд йæхи æрæмбæхста Чырыстонхъæуы.

1920 азы Гатуйы-фырт уыд Терчы-Кавказы РОСТА-йы (Уæрæсейы телеграфон агентады) хайады сæргълæууæг, Терчы облæсты литературон комитеты уæнг, Терчы облæсты политрухсады сæрдары хæдивæг, 1921 – 1923 азты – Хæххон ССР-йы Наркомпросы аивадон хайады сæргълæууæг. Уыцы азты стыр æргом здæхтæ театрмæ, æппæт культурон хъæппæристæм, ахъаз кодта сфæлдыстадон тыхты рæзтæн. 1923 азы цард Ростовы – уæды Цæгат Кавказы зылды административон центры. 1925 азы Дзахо сси Хурыскæсæны адæмты Институты Кавказы хайады аспирант. Уыцы рæстæджыты зæрдиагæй ахуыр кæны Кавказы истори, пысылмон дин, архайы Цæцæн-Мæхъхъæл æмæ Ирыстонмæ экспедициты.

1928 азы Гатуты Дзахо кусын райдыдта Хурыскæсæны адæмты коммунистон университеты, ахуыр кæны хохæгты национ-ссæри-барады змæлды истори. Йæ фыццаг иртасæн куыстытæ «Империя Узуна-Хаджи» æмæ «Августовское восстание» мыхуыргонд æрцыдысты журнал «Революционный Восток»-ы. Уыдонæй уæлдай ма 1930 – 1934 азты журнал «Народный учитель» æмæ 1935 – 1936 азты журнал «Наши достижения»-йы мыхуыр кодта Ирыстоны, Мæхъхъæлы æмæ Цæцæны цардыл фыст радзырдтæ, очерктæ. Журнал «Наши достижения» уыцы рæстæг редакци кодта М. Горький. Уый йе 'ргом здæхтæ Дзахойы сфæлдыстадмæ, арæх æмбæлдысты. Ростоваг фыссæг Павел Максимовæй М. Горький йæ иу фыстæджы куры, цæмæй йын уый рарвита Гатуйы-фырты чиныг «Зелимхан».

Гатуты Дзахо афтæ хорз сахуыр кодта æмæ базыдта, йæ зæрдæмæ айста Цæгат Кавказы адæмты цард, æгъдæуттæ, культурæ, истори, афтæ хорз æмæ аивæй сæ равдыста йæ уацмыстæ «Зелимхан», «Ингуши», «Империя Узуна-Хаджи», «Гага-аул», «Дикала-замана», «Стакан шейха»-йы, æмæ ссис ацы адæмты алкæй фыссæг дæр, «Зелимхан» та сын у стьолылдаргæ чиныг. Йæ сæйраг хъæбатыр – цæцæйнаг абы-

рæг, адæймаджы сæрибар цардыл тохгæнæг. Ацы уацымсæ гæсгæ æртынаæм азты ист æрцыд киноныв «Зелимхан». Сценарийы автор – Дзахо йæхæдæг. Киноныв æнтыстджынай æвдыстой нæ бæстæйы æмæ суанг фæсарæнты дæр.

Уыдонæй уæлдай ма ныффыста пьесæ «Сад» (1934), очерктæ «Куртатинское предание», «Кавцинк», «Гизельстрой», «Перевалы», «Два праздника» æмæ æндæртæ. Бирæ рæстæг куыста ирон Даредзанты таурæгътыл, ратæлмац сæ кодта уырыссаг æвзагмæ. Радта сын иумайæг сæргонд «Амран», афтæмæй сæ 1932 азы мыхуыры рауагъта ССР Цæдисы Зонадты Академийы рауагъдады.

«Его многочисленные записи и переводы осетинского фольклора в прозе и в стихах представляют большую ценность для читателей наших дней. Автор проделал значительную исследовательскую работу в области истории Северной и Южной Осетии, поднял ценнейшие документы, подобно тому, как в далекие времена описываемые им «оссы» впервые добыли в недрах гор несметные сокровища и подарили их потомкам. Писатель-«рудокоп» Дзахо добыл в недрах истории своего народа предания, легенды, были, повествующие о борьбе трудовых людей за счастье», – фыссы Б. Шелепов. Кæм сты, цымæ, уыцы фыссæг цы куыстыты кой кæны, уыдон? Афон у курдиатджын фыссæг æмæ ахуыргонд Гатуты Дзахойы литературон бынтæм биноныг æркæсынаен, мыхуыры сæ раудзынаен...

## ДЗАТТИАТЫ АЛЫКСАНДР

20-æм азты гуырдзиаг меньшевиктæ Хуссар Ирыстоны сæргой куы фæкодтой, арт ыл куы бандзæрстой, уæд уыцы зын комкоммæ йæ удыл чи бавзæрста, уыдонæй иу уыд Дзаттиаты Алыксандр. Бавзæрста уæлæнгай дзырд у, уымæн æмæ уыд меньшевиктимæ тохы растады политразамонджытæй иу. 1920 азы йæ савзæрстой Хуссар Ирыстоны революцион комитеты уæнгай. Уыцы аз 8 июны Округон комитеты æмæ Ревкомы номæй Хуссар Ирыстоны расидт Советон хицауад. Фæлæ бирæ рæстæг нæ ахаста. Гуырдзыйы меньшевиктæн æнæ уый дæр Хуссар Ирыстонмæ сæ дæндагты къæс-къæс цыд. Ныр ыл алырдыгæй æрхула кодтой, бырстой, Советон хицауад, ирондзинад дзы ныххуыдуг кæнынмæ. Æмæ сын бантыст. Хуссар Ирыстоны хъæутæ фестадсты

арты цæхæр, сæ цæрджытæ та – лигъдæттæ. Адæм лыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ, се ‘фсымæртæ æмæ хотæм. Уыцы хъуыддаджы дæр сын хъуыд зондджын разамонæг. Хæддзуйæ ницы хъуыддаг арæзы, æмæ лидзæг адæмæн сæ тыхст хъысмæты иудадзыг сæ уæлхъус чи уыд, йæ ныфсы ныхас æмæ æххуысæй сын сæ зындзинад чи рогдæр кодта, уыдонæй иу уыд Дзаттиаты Алыксандр.

Цæгат Ирыстоны цæргæйæ, уый æвзæрст æрцыд Терчы облпарткомы уæнгæй æмæ Терчы облæсты ЦÆК-ы уæнгæй. Хуссар Ирыстонæй рацæуæг раволуцион æфсæддон къордимæ архайдта Бургъустаны тохты, уыд æфсæддон бригады партион разамонæг. 1928 азы ССР Цæдисы Революцион Æфсæддон Совет ын йæ хъæбатырдзинады тыххæй саккаг кодта Сырх Тырысайы орден.

Гуырдыстоны Советон хицауад куы фæуæлахиз, уæд Алыксандр куыста Хуссар Ирыстоны облæстон партион комитеты секретарæй, уыд Гуырдыстоны КП-йы ЦК-йы уæнг, Гуырдыстоны ЦÆК-ы уæнг, Фæскавказы ЦÆК-ы уæнг, ССР Цæдисы ЦÆК-ы уæнг. Æхсæнадон хъуыддагтыл зæрдиагæй архайгæйæ, Дзаттийы-фырт арæх цыд Калак æмæ Мæскуымæ. Ног цардарæзты къуырцзæвæнты тыххæй йæ хъуыдытæ уæндонæй, æргомæй дзырдта æмбырдты. Уыцы рæстæг фæных Бериямæ. Алыксандр басыгъд комкоммæ уый фыдæхæй. Мæскуымæ йæ куы раивтой, уæд куыддæр йæ ныхас цæуын райдыдта, афтæ йæ æрцахсын кодта. Алыксандр амард ахæстоны 1942 азы, йæ ном та сси таурæгъты дзуринаг.

Ирон адæмы номдзыд фырт, зынгæрдæ революционер, партион разамонæг æмæ курдиатджын фыссæг Дзаттиаты Михелы фырт Алыксандр райгуырд 1891 азы Хуссар Ирыстоны хæххон хъæу Сыбайы. Фæстæдæр бинонтæ цæрынмæ алыгъдысты Калакмæ. Уым куыста йæ фыд.

Калачы каст фæци реалон ахуыргæнæндон, куыста Згъуыбыры хъæуы ахуыргæнæгæй. 1913 азы бацыд Бетъырбухы психо-неврологион институтмæ. 1917 азы Бетъырбухы разæнгардæй архайдта февралы революцийы. Уыцы аз æрыздæхт Хуссар Ирыстонмæ æмæ аразын райдыдта революцион къордтæ.

Йе ‘хсæнадон архайдимæ уыцы иу рæстæг кодта аивадон-литературон куыст дæр. Уыд, революцийы агъоммæ Калачы цы ирон драмон къордтæ фæзынд, уыдон аразджытæй иу, архайдта се спек-

таклыты, пьесæтæ сын тæлмац кодта уырыссаг æмæ гуырдзиаг æвзагтæй. Бæрцæй бирæ не сты йæхи фыст уацмыстæ. 1925 азы журнал «Зиу»-ы мыхуыраей рацыд йæ зынгæдæр радзырд «Хæсты заман». Уый йæ идейон æмæ аивадон тыхæй лæууы ирон прозæйы хуыздæр уацмысты æмрæнхъ. Ахæм аргъ ын скодта зындгонд ирон литературон критик Тыбылты Алыксандр дæр. Бахастой йæ скъолаты ахуыргæнæн чингуытæм.

## ДЗЕСТЫ КУЫДЗÆГ

«Дзесты Куыдзæг у курдиатджын фыссæг, ирон аив литературæйы æрцахста стыр бынат, ирон аив прозæйы Куыдзæджы номæй стырдæр нæмттæ нырма бирæ нæ разындзæн», – фыста Нигер, Дзесы-фырт фыдæвзæджы азарæй зындоны къæсæрæй куы нæма бахызт, уæд. Уый аккаг аргъ у, стæй æрмæст ахуыргонд æмæ стыр курдиаты хицау, ирон литературæйы классик Нигеры хъуыды нæу. Æртынæм азты йе сфæлдыстадыл, йе ’взæдджы хъæздэгдзинадыл бирæ стыр фысджытæ æрæвæрдтой сæ цæст. Радзырд «Хорхæссæг» мыхуыргонд æрцыд 1930 азы журнал «Фидиуæджы». Уый канд Куыдзæджы сфæлдыстады нæ, фæлæ æппæт ирон литературæйы дæр бацахста зынгæ бынат. Уыцы аз зындгонд фыссæг æмæ критик Тыбылты Алыксандр фыста: «Уыцы таурæгъ уæнгты уыйбæрц ахъардта, æмæ хъуамæ йæ кой рæгъмæ рахастæуа. Уыцы таурæгъы Куыдзæг ахæм курдиат равдыста, æмæ нæ ног фысджыты раззаг рæнхъыты хъуамæ нæртон фæдисонæй æрлæууа». Ахæм æнтыстджын уыдысты фыссæджы фыццаг къæхдзæфтæ, æмæ йæ кæй æрцахстой, уый ма иу æвдисæн у, НКВД-йы уæды кусджытæ Миркин, Шестаков, Полянский, Городниченко æмæ иннæтæ Ирыстоны хуыздæрты зонгæ-зонын фыдракæнды охыл кæй куынаг кодтой, уымæн.

Дзесты Габрелы фырт Куыдзæг райгуырд 1905 азы Урстуалты Едысы хъæуы бирæ бинонты ’хсæн магуыр хæххон лæдджы хæдзары. Бинонтæ магуыр уыдысты, фæлæ фæрнджын – ирон æфсарм æмæ æгъдауæй, адæймагдзинадæй. Кæстæр æмæ хистæры, сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы ’хсæн ахастдзинæдтæ фидар уагыл æвæрд кæм уыдысты, ахæм. «Кæстæртæй бадгæ ничи фæкæны, уазæг нæм куы вæййы, уæд» – фыста йæ мысинæгты.

Чысылай бавзарста фаллойы уэз: цыд уэлыгæс, рæгъаугæс. Йæ райгуырæн хъæуы райдиан скъола байгом 1890 азы. «Уый уыд цыппар комы фынддæс хъæуæн иунæг скъола», – мысыд уый, æмæ йе стырдæр бæллиц уыд уырдаæм ахуырмæ бацауын. Скъолайы ахуыры азтæ никуы рох кодта Дзесы-фырт: «Махæн нæхи хæдзары уæлдай арæхдæр кæсын кодтой «Ирон фæндыр» сылгоймæгтæ. Нæхæдæг дæр бирæ бинонтæ уыдыстæм, фæлæ ма-иу нæм зымæгон бонты не ‘рвадæлты æмæ нæ сыхæгты сылгоймæгтæ дæр æрæмбырд сты æд æлвисинагтæ æмæ та-иу мæм бахатыдысты: «Къостайы та нын бакæс!»

Фидæны фыссæг Едысы æртæазон скъолайы фæстæ ахуыр кæнынмæ бацыд Дзауы скъоламæ. Фæлæ Хуссар Ирыстоны фæллойгæнджытæ Гуырдызстоны меньшевикты ныхмæ куы сыстадысты æмæ састы бынаты куы базадысты, уæд Дзесты бинонтæ ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Ногиры. Фыдцарды уавæртæ йын цынæ бавзарын кодтой. Цыд æххуырсты, уыд агуыридургæнæн заводы, типографийы кусæг. 1923-1935 азты ахуыр кодта фыццагæм облæстон фæлварæн скъолайы. Сси фæскомцæдисон чыры секретарь, журнал «Æвзонг Ирыстон»-ы редколлегийы уæнг. Йæ литературон фыццаг фæлварæнтæ мыхуыры фæзындысты 1925 азы. Фыста æмдзæвгæтæ, чысыл радзырдтæ, уацхъуыдтæ. Ссис газет «Рæстдзинад»-ы уацхæссæг. Уыцы азтæ йæ мысинæгты æвдисгæйæ, стыр хæлар æмæ уарзонæй фыссы газеты фыццаг редактор, зындгонд революционер, фыссæг, поэт æмæ критик Гæдиаты Цомахъы тыххæй.

1926 азы Куыдзæг бацыд Мæскуыйы журналистикæйы паддзахадон институтмæ. Каст æй фæуыны фадат ын нæ фæци, æмæ та кусын райдыдта газет «Рæстдзинад»-ы. Йæ уацмыстæ мыхуыр кодта альманах «Абон»-ы, «Литературон хъазуатон»-ы, «Фидиуæджы». Уыдис Советон Цæдисы фысджыты фыццаг съезды делегат. 1967 азы Гафез йæ уац «Цард æмæ рæстæджы зараггæнæджы» фыссы: «Куыдзæг ирон литературæмæ æрбацыд советон цардæвæрды сæуæхсидыл, 1927 азы, фыссæджы кадджын ном та йын радта йæ диссаджы радзырд «Хорхæссæг».

Бирæ хъарм æмæ æхсызгон ныхæстæ фехъуыста йе сфæлдыстады райдайæны Нигерæй, Тыбылты Алыксандрæй, Гæдиаты Цомахъæй, Гуыриаты Гагуыдзæй æмæ иннæ зындгонд адæймæгтæй, фæлæ йын

уыдон дәр нал баххуыс кодтой йæ зын сахаты. Ахæстоны цытæ бав-  
зæрста, уыдоны тыххæй ныффыста мысинагтæ «Зæрдæйы ностæ». Журнал «Мах дуг» сæ ныммыхуыр кодта 1989 азы 1, 2 æмæ 4 номырт, фæстæдæр рацыдысты хицæн чиныгæй дәр. Уыдон стыр æвдисæн сты нæ историйы уæды цаутæн.

Дзесты Куыдзæг мæлæты дзыхæй раирвæзт куыстдзагъд æмæ зæрдæрыстæй, фæлæ йæ зæрдæйы æнæуынондзинадæн бынат нæ уыд. Маст исыны охыл дзы фыдгой, фыдныхас никуы фехъуыста-ис. Йæ сæйрагдәр нысан уыдис йæ адæмæн, ирон литературæйæн уæхскуæзæй лæггад кæнын. Йæ ахаст нæ аивта ног цардарæзт-мæ, ахæстоны кæй фæбадт, уый тыххæй йæ хæрамдзинад нæ фæ-цагайдта Коммунистон партимæ. Уый нæ, фæлæ ма йæ саразæг В. И. Ленинын ныффыста уацау «Фыййауы сагъæс» дәр. Рацыд уырыссаг æвзагмæ тæлмацгондæй æмæ Æппæтцæдисон конкурсты райста дыккаг преми. Уацмыс фыст у, Куырттаты комы цæрджытæ В. И. Ленинан сæхи хъæппæрис æмæ хъаруйæ фыццаг цырт куыд сæвæрдтой, уый тыххæй.

Æстайæм азты фæзынд иннæ уацау «Фæндагсар Уастырджи». Йæ сæйраг хъæбатыртæ сты диссаджы удыхъæды хицау, зæдтимæ абарæн, æцæг ирвæзынгæнджытæ рахонæн кæмæн ис, ахæмтæ. Фыссæг дзы бавæрдта йæхи уды къæртт, зæрдæйы конд.

Зæды хуызæн зæронд лæг уыд Куыдзæг. Сабыр æмæ лæгъз дзураг, йæ цæстæнгас – рæвдауæг. Кæстæртæй дәр æфсæрмы, нымд кодта. «Рæстдзинад»-ыл йæ зæрдæ никуы сивта, арæх уыд йæ уазæг, мыхуыр дзы кодта очерктæ, уацтæ, мысинагтæ. Нæ хистæр фысджыты æмæ ирон культурæйы куджыты тыххæй йæ мысинагтæ рацыдысты хицæн чиныг «Нæ буц хистæртæ»-йæ.

Йæ курдиатæй фæхай кодта сабитæн дәр. Ныффыста сын цалдәр чиныджы: «Додти тæрхъус кæд æрцахста?», «Пъырыстыф», «Хинайдзаг къæбыла», «Диссаджы кукла» æмæ æндæртæ. Йæхи равдыста дæсны тæлмацгæнæгæй дәр – раивта В. Катаевы уацау «Полчыы хъæбул», Къостайы драмæ «Дуня», æндæр уацмыстæ.

Дзесты Куыдзæгæн 1988 азы рауагъдад «Ир»-ы цы æвзæрст уац-мысты чиныг рацыд, уымæн йæ разныхасы фыст ис: «Куыдзæг нал ис – 1980 азы йæ æгъатыр мæлæт атыдта не ‘хсәнæй, фæлæ йе сфæл-дыстад ирон литературæйы бацахста рæбинаг бынат. Уый тыххæй

нырма сә ныхас зæгъдзысты литератураиртасджытæ. Уымæн, æмæ Куыдзæг уыд æвæджиау курдиаты хицау».

## ЗÆГЪОЙТЫ САРДИ

Зæгъойты Сарди куы бабын, уæд ыл цыд æрмæстдæр 27 азы. Цымае цы знаггад ракодта? Мæлæты карз тæрхон ын цæй тыххæй рахастой? Цæмæн ын аскъуыдтой йæ бæллицтæм тырнæг уд, йæ рæсугъд тырнынндзинадты таг, йæ уæлмонц зарæг? Æнæуый дæр царды фыдабонæй æндæр куы ницы федта. Цыппар азы йыл цыд, афтæ йæ фыд амард, æмæ фондз сывæллонæй сæ мады æвджид баззадысты. Æнæ дарæгæй бинонтæн зын уыд царын, æмæ Сардийы хæрз æвзонгæй радтой æххуырсты. Фыййауæй цыдис бонджынты фосы фæдыл гуыбыны хæлщыл, бæгънæг, бæгъæмвадæй.

Царды уæз йæ æвзонг удæй ноджы арфдæр банкъардта, 1920 азы гуырндзаг меньшевиктæ Хуссар Ирыстоны фæллойгæнæг адæмы сæ царæн бынæттæй куы сыстын кодтой, уæд. Уыцы зын дуджы Зæгъойты бинонтæ дæр ралыгъдысты Цæгат Ирыстонмæ æмæ æрцардысты Ногыры. Уæд лæппуйыл цыдис 10 азы, æмæ лигъдоны зын царды уавæр афтæмæй бавзæрста.

Ног цард ын радта æппæт дæр: ахуырмæ фæндаг, сæрибардзинад æмæ амонд. Уымæй уыд хæсджын, ууыл зарыд йæ æвзонг хъæлæсæй, цин ыл кодта, уыд дзы райгонд, йæ бæллицтæ баста йемæ. Уый фæрцы йын бантыст размæ акъæхдзæфтæ кæнын, уæд куыд хъуамæ сыстадаид йæ ныхмæ? Фæлæ йыл, æвæццагæн, æгæр иузæрдион кæй уыд, тъæллангæй йыл кæй зарыд, уый ног цардарæзты знæгты зæрдæты маст уагъта, æмæ йæ фыдæвзæджы саргъы гоппыл фæхауын кодтой.

Зæгъойты Уасилы фырт Сарди райгуырд 1910 азы Дзауы районы Тлийы хъæуы. Ахуыр кодта Ногыры фондззон скъолайы. Каст æй куы фæци, уæд та – кусæг фæсивæды скъолайы. Фæстæмæ Хуссар Ирыстонмæ æрыздæхт æмæ кусын райдыдта облæстон фæскомцæдисон газет «Ленин»-ы. Уыдис зæрдæргъæвд æмæ æвзыгъд лæппу, йæ тырнынндзинад ыл базыртæ сагъта, куысты фæллад нæ зыдта, зæрдиагæй архайдта æхсæнадон царды, фæскомцæдисы куысты. Йæ уæлмонц хъуыдытæ æвдыста йæ 'мдзæвгæты, радзырдты, очеркты... Йæ фыццаг æмдзæвгæ «Хурыскаст» мыхуыры фæзынд 1929 азы газет

«Рæстдзинад»-ы литературон сыф «Размæ»-йы. 1933 азы Цхинвалы мыхуыры рауагъта йæ удагасæй йæ фыццаг æмæ фæстаг чиныг «Тохы дуг». Йе сфæлдыстадæй ныфс лæвæрдта ирон рæзгæ литературæйæн: бирæ йын æнтыст. Йæ хъарутæ æвзæрста поэзийы, прозæ æмæ драматургийы. Литературæйы фæндагыл фидар æрлæууыд, фæлæ йын царын нæ бантыст.

1962 азы Хуссар Ирыстоны рацыд Зæгъойы-фырты æвзæрст уацмысты чиныг «Æмдзæвгæтæ». Уырдам хаст æрцыдысты, йæ литературон бынтæй ма чи баззад, уыдоны хуыздæртæ: «Тохы бонтæ», «Партизаны кард», «Зæрдæ райы», «Ралæууыд уалдзæг», «8-æм Марты» æмæ æндæртæ. 1965 азы уагъд «Ирон радзырдты» чиныджы та сты йæ прозаикон уацмыстæ: «Цы ‘рымысы Быдзег», «Партизаны мысынаг» æмæ «Хъæу фендæр ис».

Бантыст ма йын бирæ æндæр уацмыстæ ныффыссын дæр: кадæг «Мад æмæ фырт», æртæактон пьесæ, æмдзæвгæтæ æмæ æндæртæ, фæлæ 1937 азы фесæфтысты.

## ЗÆНДЖИАТЫ БÆБУ

Октябры революцийы размæ ирон интеллигенцийы раззагдæртæй адамы ‘хсæн йæ хорз хъуыддæгты тыххæй дзуринагæн чи баззад, Ирыстоны раз йæ хæс уæхскуæз æмæ ныхбыны куыстæй чи æххæст кодта æмæ йын лæггад кæнынай чи нæ бафсæст, уыдонæй иу у Зæнджиаты Бæбу. Райгуырды 1869 азы Мызуры. Райдайæн скъолайы фæстæ йæ йæ фыд Хъасай ахуырмæ радта Кутаисы семинармæ. Уый фæстæ каст фæци институт æмæ ахуыргæнæгæй куыста Бесланы, стæй та – Алагыры.

Бæбу стыр хæларæй цард уæды ирон интеллигенциимæ. Уæлдай хуыздæр кæрæдзи æмбæрстой Æмбалты Цоцкоимæ. Сæ дыууæ дæр стыр аргъ кодтой Къостайы сфæлдыстад æмæ æхсæнадон архайдæн. Ирон адамы æхсæнмæ хастой «Ирон фæндыр»-ы æрдхæрæны уацмыстæ, Къостайы фарн æфтыдтой ирон рæзгæ фæсивæдыл. Сæ дыууæ дæр къæрцхъус уыдысты йæ царды уавæртæм, йе ‘нæниздзинадмæ. 1905 азы Æрыдоны æрæмбырд кодтой æхцайы фæрæзтæ Къостайæн баххуысы тыххæй. Бæбу æмæ Цоцко ацыдысты Лабæмæ рынчынфæрсæг. Сæ зæрды уыдис Къостайы Дзæуджыхъæумæ раласын, фæлæ сын

эй йæ хо Олгъа нæ рауагъта, лæмæгъ у, зæгъгæ. Тынг фæрыстысты йæ амардыл, раст цыма Ирыстоны стъалы арвæй рахаудта, афтæ йæ банкъардтой сæ удтæй æмæ йыл сау фæдардтой.

Бæбуйы рухс ном ирон адæмы фæлтæртæ æдзухдæр мысыдысты æмæ мысынц æрмæст уымæй дæр, æмæ уый ‘руаджы баззадысты Алагыры аргъуаны Къостайы конд зæдты нывтæ, Къоста йæ курдиат, зонд, арæхст- дзинад æмæ удыхъæд цы нывты ныууагъта, уыдон. Хистæртæй арæх фехъусæн уыд Алагыры аргъуаны тыххæй сæ æхсызгон мысинæгтæ. Иуæй йæ аив арæст (уый сæрмагонд дзуринаджы аккаг у), иннæмæй, йæ мæсыгыл цы егъау сахат уыд, уый. Йæ æмбисбоны зæлланг, дам, хъуыст суанг Æрыдонмæ, æмæ быдыры куыстыты рæстæг Алагыры алыварс быдырты кусæг адæмы хуыдта сихоры хæрдмæ. Ирон адæм хуыцаубонты аргъуанмæ цыдысты кувынмæ æмæ Къостайы аив конд нывтæ уынынмæ. Зæдты нывтæм цымыдис уыдысты, иуæй, уымæн, æмæ сæ сæрхъуызой, сæ уарзондæр адæймаджы конд уыдысты, иннæмæй та сын сæ бакаст уыд зонгæ – Къоста зæдты фæлгонцтæ сарæзта Уæлладжыры комы кадджындæр адæймагты æнгæс.

Æмæ кæд Алагыры аргъуан ирæттæн æмæ уырыссæгтæн дæр æмхуызон кадджын кувæндон уыд, уæддæр революцийы фæстæ фæзынд, халын йеддæмæ аразын чи нæ зыдта, ахæм фыд тыхтæ. Уыдон сæ цыбыр зонды агъуды бын ницæуыл, никæуыл ауæрстой, мард, дзуар нæ зыдтой. Зæронд цард бындуронæй хæлдтой, фæлæ ног цард саразын æнцон кæй нæу, уæлдайдæр та йæ йæ æнусон бындурæй куы фæхицæн кæнай, уæд, уый сæ сæр нæ ахста æмæ æрра дымгæйау зилдурхæн кодтой, знæт цæугæдонау царды фæд хæлдтой. Нæ сæ аирвæст Алагыры аргъуан дæр. Уайтагъд йæ егъау дзæнгæрæг зæххыл сæмбæлд, сахат ныххайгай. Стæй сæ ных сарæзтой мидæмæ. Фæлæ Зæнджиаты Бæбу йæ ахуырдаутимæ сæ разы æрлæууыд: «Цы хъавут, уым Къостайы конд нывтæ ие! Нæхи Къостайы!» — загъд æмæ лæгъстæйæ æмбарын кæны феррагонд дзыллæйы уылаæнæн. Къостайы номы фарн сæ æрсабыр кодта, сæхи æрæмбæрстой, æмæ аргъуаны сæйраг агъуыст æвдыдæй баззад. Æмæ ма абон дæр адæмы цæст æмæ æнкъарæнтæ рæвдауынц Къостайы конд нывтæ. Аргъуаны агъуысты иу рæстæджы уыд музей, ныр та ногæй йæ дуæрттæ байтыгъта дингæнæг дзыллæтæн, лæггад сын кæны.

Бæбу, Алагирь ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæгæй кусгæйæ, сарæзта æрдзонаен музей. Равæрдта дзы Ирыстоны хъæддаг цæрæгойты быдыргътæ æмæ зайæгойты хуызтæ. Алкæй бынмæ дæр дзы – фыст йæ ном иронау æмæ уырыссагау. Аив сæ ныффыссын та бабар кодта йæ ахуыргæнинаг, фæстæдæры зындгонд ирон фыссæг Баситы Михалæн. Уый куыд зæгъы, афтæмæй Зæнджиаты Бæбу уыцы куыстæй стыр ахъаз кодта сывæллæтты æвзагзонынадæн. Уымæ сæрмагондæй куыста цæрæгойты æмæ зайæгойты ирон нæмтты дзырдуатыл.

Зæнджиаы-фырт фыста æмдзæвгæтæ, æмбисæндтæ, зæрдиагæй æмбырд кодта ирон адамон сфæлдыстад, Л. Толстойы уацмыстæй ратæлмац кодта «Хаджимурат», «Хъазахъ», М. Горькийы «Челкаш» æмæ æндæртæ. Уæлдай аив æмæ хуыздæр ын рауад уацау «Хаджимурат»-ы тæлмац. Уый абоны онг у ирон æвзагмæ аивадон уацмыстæ тæлмацгæнджыты ахуыргæнæн чиныг. Раст цыма ирон æвзагыл фыст æрцыд, афтæ рæсугъд æй сдзурын кодта иронау. Змæлы дзы ирон дзырды фарн, тæлфы фæрæзджын æмæ аив, йæ æхцон мыртæй рæвдауы зæрдæ, æнкъарæнтæ.

«Куыд тæлмацгæнæг, Зæнджиаты Бæбу æвдисы стыр дæсныйад, – фыста йæ рæстæджы зындгонд æхсæнадон архайæг, фыссæг æмæ критик Тыбылты Алыксандр. – Кæй ивы ирон æвзагмæ, уыцы уацмыстæн Бæбу тынг хорз æрцахсы сæ стиль, сæ фæлгонцтæ, сæ ’взаг. Афтæмæй, йæ тæлмацгондæй уыцы уацмыстæ ирон æвзагыл къаддæр нæ рауадысты сæ оригиналтæй: ницы фæхъуыдис сæ аив миниуджытæй.

Уырыссаг æвзаджы ис ахæм сæрмагонд миниуджытæ, æмæ уыдон æндæр æвзагмæ раивын зынæй рауайынц. Бæбу уыйбæрц хорз зоны ирон æвзаг, æмæ цыфæнды зын уырыссаг ныхасæн дæр йæ аккаг дзырд ссары ирон æвзаджы. Рæсугъддæр стæм разындзæн Бæбуйы ирон æвзагæй».

Бæбуйы ном баст у Цъæйы фæлладуадзæн хæдзæртты арæзтадимæ дæр. Йæ мадырвадæлтæ цъæйаг уыдысты, æмæ хорз зыдта Цъæйы æвдадзы хостæ – чысылæй фæстæмæ дзы арæх уыд. Цæмæй Цъæйы æрдзыхъæд рынчынтæн сæ низимæ тохы исты ахъаз уа, уый тыххæй сæрмагондæй æхца бакусынмæ ацыд Сыбырма. Фæстæмæ куы сыздæхт, уæд йæхи хардзæй сарæзта хъæдын хæд-

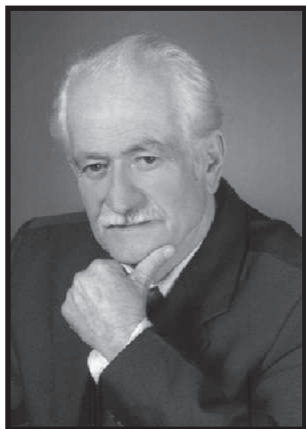
зэрттæ, балхæдта сынтæджытæ, хуыссæнтæ. Æмæ низæфхæрд адæмæн фадат фæци сæхи Цъæйы дзæбæх кæнынаен. Хæринаг дæр сын лæвæрдтой Бæбуйы хардзæй. Уый нæ, фæлæ ма ирон æвзагмæ ратæлмац кодта, тархъæн низтæ куыд дзæбæхгæнгæ сты, уый амонаг чысыл чингуытæ.

Зæнджиаты Бæбуйæн йæ зæрдæ рывт ирон адæмы рисыл, цин кодта йæ циныл, уыд рæстдзинады, уды сыгъдæгдзинады фидиуæг. Хуымæтæджы йæ зæды хуызæн хорз лæг нæ хуыдтой. Хорз æмæ æвзæртæ кæдфæнды дæр ныхмæвæрд сты. Æмæ æвзæры уæлахиз хорзæн æдзухдæр мæлæт хæссы. Мæлæт ссардта Зæнджиаты Бæбу дæр, Советон цардарæзты цыды æвзæртæ куы уæлахиз кодтой, уæд.



## ТÆФÆРФÆС

### БРЫТЬИАТЫ АСЛÆНБЕГ



15 февралы йæ цардæй ахицæн поэт, тæлмацгæнæг, Уæрæсейы Федерацийы фысджыты цæдисы уæнг Брытъиаты Бускайы фырт Аслæнбег.

Аслæнбеджы сфæлдыстадимæ хорз зонгæ сты канд Ирыстоны нæ, фæлæ суанг Цæгат Кавказы чиныгкæсджытæ дæр. Мыхуыры йын рацыд дæс чиныгæй фылдæр. Йæ уацмыстæ фыст сты ирон æмæ уырыссаг æвзæгтыл. Мыхуыры цыдысты Ирыстоны, Узбекистаны, Украинæйы, Дард Скæсæны, Бетъырбухы, Мæскуыйы, Киевы, Хабаровскы, Владивостоки литературон журналты æмæ газетты.

Райгуырд Дзæуджыхъæуы 1938 азы 16 июлы. Йæ фыд фæмард Фыдыбæстæйы Стыр хæсты. Астазон скъолайы фæстæ каст фæцис арæзтадон техникум. 1958 азы йæм фæсидтысты Советон Æфсады рæнхъытæм. 1964 азы ацыд дарддæр ахуыр кæнынмæ Ташкентмæ æмæ бирæ рæстæг цард уым, куыста бæрнон бынæтты. Ирыстонмæ сыздæхт 1991 азы.

Йæ чиныг «Сыновние шаги» рацыд 1979 азы æмæ нымад æрцыд нæ бæстæйы арыгæтты сфæлдыстады æмбырдгæндтæн сæ хуыздæртæй иуыл. Йæ иннæ чингуытæ: «Мад» (1977), «Притяжение» (1984), «Верю» (1983), «Ветер пахнет цветами» (1986), «Чту твою память» (1990), «Хуры фæд» (1991), «Жизнь – как день» (1999), «Лæгвæд» (2003), «Цветы и пламя» (2008), «Уды цæхæртæ», «Гимн рассвету», «Хуры тынтæ» (2019).

«Брытъиаты Аслæнбеджы æмдзæвгæты зыны уарзæг зæрдæйы рухс, сты хъæздыг патриотон æнкъарæнтæй, Ирыстоны фидæуцæй, лæгуарзон хъуыдытæй», – загъта Джыккайты Шамил. «Аслæнбеджы сфæлдыстад цымыдисаг у йæ диссаджы хæдæфсармдзинадæй, æрдз æмæ царды бастдзинадты æнæхин æмæ сыгъдæг уды иудзинадæй», – фыста Михаил Гребенюк. Йæ курдиатæн аргъгæнджытæ ма ноджы уыдзæн, иртасджытæ дæр – афтæ.

Рухсаг у, Аслæнбег...

*Журналы редакци*



## МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ

► **10 февралы** РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдисы хъæппæрисæй Горæтгæрон районы центрон чиныгдоны уыд, Тыбылты Алыксандрыл 17 февралы 135 азы кæй сæххæст, уый кадæн мысæн изæр.

► **10 февралы** Цæгат Кавказы фысджыты Клубы президент Муса Ахмадов прозаик, тæлмацгæнæг, «Мах дуг»-ы прозæйы хайады редактор Гусалты Барисы схорзæхджын кодта Клубы президенты премийæ, йæ архайдæй æмæ аивадæй Кавказы адæмты `хсæн хæлардзинад кæй тауы, литературæйы рæзтмæ стыр æвæрæн кæй хæссы, уый тыххæй.

► **11 февралы** Дзæуджыхъæуы уыд профессор, Цæгат Ирыстоны гуманитарон æмæ социалон æмæ гуманитарон иртасæнты институты ирон æвзаджы хайады сæргълæууæг Гуыриаты Тамерланы номыл фæндзæм дунеон конференци. Архайдтой дзы ахуыргæндтæ Тегеранæй, Абхазийæ, Португалийæ, Налцыккæй.

► **18 февралы** Тугъанты Махарбеджы номыл аивадон музейы байгом РЦИ-Аланийы сгуыхт нывгæнæг, Хетæгкаты Къостайы номыл Паддзахадон премийы лауреат Калманты Батыры нывты равдыст. Уым фæнæн уыд йæ фырт Аланы æмæ йæ ахуыргæнæг В.М.Орешниковы куыстытæ дæр.

► **25 февралы** Цæгат Ирыстоны Тæбæхсæуты Балойы номыл Ирон академион театры уыд Чеджемты Георы пьесæ «Цолайы чындзæхсæв»-ы премьерæ. Режиссер – Уалыты Гиви, нывгæнæг – Уалыты Ларисæ, композитор – Гæздæнты Булат. Сæйраг рольты ахъазыдысты: Цола – РЦИ-Аланийы сгуыхт артист Дзанайты Эльбрус, Дзыккыла – Таутиаты Дианæ.



*Переводчик*     А. В. ЗОЛОЕВ  
*Корректор*     А. К. КАРГАЕВА  
*Дизайн, верстка*     А. А. ГАБИСОВ

---

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы  
по надзору в сфере связи, информационных технологий  
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Редакци авторы хъуыдытимæ алкæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,  
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы къухфыстытæ лæвард цæуынц, уыдон редакци рецензи  
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

---

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций РСО-Алания  
362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2.

---

Адрес редакции и издательства: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11, 2-й этаж.

Е-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>.

Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;

редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47.

---

Подписано в печать 24.02.2022. Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м².

Вклейка 2 печ. л. мелованная. Гарнитура шрифта Times New Iron.

Печать офсетная. Усл. печ. л. 10. Учетно-изд. л. 14,88. Тираж 1000 экз.

Заказ № 82. Цена свободная. Выход из печати 28 февраля 2022 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»

РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.



